

УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

2024 рік
Випуск 31

Редакційна колегія:

Відповідальний редактор:

доктор іст. наук, професор **С. В. Корнюк**.

Заступник відповідального редактора:

доктор іст. наук, професор **А. Г. Морозов**.

Відповідальний секретар:

кандидат іст. наук **Ю. Г. Пасічна**.

Члени редколегії:

Арконада Ледесма Пабло – доктор філософії (м. Вальядолід, Іспанія)
Гарсія Андрес Сезар – доктор філософії (м. Вальядолід, Іспанія)
Дарюс Юодіс – доктор філософії, старший науковий співробітник (м. Вільнюс, Литва)
Джордж-Ожен Енаке – доктор іст. наук, професор (м. Галац, Румунія)
Дубінка-Гуша Лізавета – доктор філософії (м. Копенгаген, Данія)
Івангородський Костянтин – доктор іст. наук, доцент (м. Черкаси, Україна)
Ільницький Василь – доктор іст. наук, професор (м. Дрогобич, Україна)
Земзюліна Наталія – доктор іст. наук, професор (м. Черкаси, Україна)
Кирилюк Євгеній – доктор економ. наук, професор (м. Черкаси, Україна)
Масненко Віталій – доктор іст. наук, професор (м. Черкаси, Україна)
Путкардзе Тамаз – доктор іст. наук, професор (м. Багумі, Грузія)
Радев Тодор – доктор філософії, доцент (м. Софія, Болгарія)
Ресент Олександр – доктор іст. наук, член-кор. НАНУ (м. Київ, Україна)
Сердженга Павел – доктор габілітований, професор (м. Жешув, Польща)
Стемпнік Анджей – доктор габілітований, професор (м. Люблін, Польща)
Священко Зінаїда – доктор іст. наук, професор (м. Умань, Україна)
Тельвак Віталій – доктор іст. наук, професор (м. Дрогобич, Україна)
Темченко Андрій – доктор іст. наук, доцент (м. Черкаси, Україна)
Тригуб Олександр – доктор іст. наук, професор (м. Миколаїв, Україна)
Черевко Олександр – доктор економ. наук, професор (м. Черкаси, Україна)
Шмігель Міхал – доктор іст. наук, професор (м. Банська Бистриця, Словаччина)

Збірник індексується в міжнародних базах даних:

DOAJ
Index Copernicus ICV 2022: 84.16
Directory of Research Journals Indexing
Scientific Indexing Services
Ulrich's Periodicals Directory
Bielefeld Academic Search Engine (BASE)
Polythematic database of articles from periodicals of the National
Parliamentary Library of Ukraine
Open Ukrainian Citation Index
EuroPub database
LENS.ORG
InfoBase Index
Scilit
Dimensions

Редколегія висловлює
щирю подяку за сприяння
у підготовці випуску
почесному голові асоціації «Незалежне
об'єднання сільськогосподарських
підприємств Чорнобаївського району»,
почесному голові благодійного фонду
імені І.М. Піддубного

**Петру Григоровичу
Душейку**

та керівництву корпорації «Дніпро»:

**Андрію Петровичу Душейку,
Григорію Петровичу Душейку,
Олексію Петровичу Душейку.**

Постановою Президії Вищої атестаційної комісії України
від 22.12.2010 р. № 1-05/8 видання внесено до Переліку
фахових видань з історичних наук
(Бюлетень ВАК України. – 2011. – № 2).

Наказом Міністерства освіти і науки України від 21.12.2015 № 1238
видання включено до Переліку наукових фахових видань України.

Наказом Міністерства освіти і науки України
від 15.10.2019 №1301 видання включено до
Переліку наукових фахових видань України категорії «Б».

Ідентифікатор медіа в Реєстрі суб'єктів
у сфері медіа R30-01519.

Видається за рішенням вченої ради Черкаського національного
університету ім. Богдана Хмельницького
(протокол № 12 від 20.06.2024 р.).

Видання здійснюється за організаційної підтримки
Наукового товариства істориків-аграрників, Науково-
дослідного інституту селянства та вивчення аграрної історії.

З електронною версією журналу можна ознайомитися
за адресою: <http://ukr-seliany-n-ejournal.cdu.edu.ua>

UKRAINIAN PEASANT

COLLECTION OF SCIENTIFIC WORKS

2024 year
Issue 31

Editorial board:

Executive editor:

Doctor of Historical Sciences, Professor **Sergii Kornovenko**.

Deputy executive editors:

Doctor of Historical Sciences, Professor **Anatoliy Morozov**.

Executive secretary:

Candidate of Historical Sciences **Yulia Pasichna**.

Editorial board:

Arconada-Ledesma Pablo, PhD in History (Valladolid, Spain)
Garcia Andres Cesar, PhD in History (Valladolid, Spain)
Darius Juodis, PhD in History, Senior Researcher (Vilnius, Lithuania)
George-Eugen Enache, PhD in History, Professor (Galați, Romania)
Dubinka-Hushcha Lizaveta, PhD in History (Copenhagen, Denmark)
Ivanhorodskiy Kostiantyn, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Cherkasy, Ukraine)
Inytskyi Vasul, Doctor of Historical Sciences, Professor (Drohobych, Ukraine)
Zemziulina Nataliya, Doctor of Historical Sciences, Professor (Cherkasy, Ukraine)
Kyryliuk Yevhenii, Doctor of Economic Sciences, Professor (Cherkasy, Ukraine)
Masnenko Vitaliy, Doctor of Historical Sciences, Professor (Cherkasy, Ukraine)
Putkaradze Tamaz, Doctor of Historical Sciences, Professor (Batumi, Georgia)
Radev Todor, PhD in Economics, Associate Professor (Sofia, Bulgaria)
Reient Oleksandr, Doctor of Historical Sciences, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
Serzhenga Pavel, Doctor Habilitowany, Professor (Rzeszow, Poland)
Svyaschenko Zinsida, Doctor of Historical Sciences, Professor (Uman, Ukraine)
Stempnik Andzej, Doctor Habilitowany, Professor (Lublin, Poland)
Telvak Vitaliy, Doctor of Historical Sciences, Professor (Drohobych, Ukraine)
Temchenko Andriy, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Cherkasy, Ukraine)
Trygub Oleksandr, Doctor of Historical Sciences, Professor (Mykolaiv, Ukraine)
Cherevko Oleksandr, Doctor of Economic Sciences, Professor (Cherkasy, Ukraine)
Šmigel Michal, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Banska Bystrzytsia, Slovakia)

The collection is indexed in international databases:

DOAJ
Index Copernicus ICV 2022: 84.16
Directory of Research Journals Indexing
Scientific Indexing Services
Ulrich's Periodicals Directory
Bielefeld Academic Search Engine (BASE)
Polythematic database of articles from periodicals of the National Parliamentary Library of Ukraine
Open Ukrainian Citation Index
EuroPub database
LENS.ORG
InfoBase Index
Scilit
Dimensions

The Board expresses its sincere gratitude for helping to prepare the issue to the honorary chairman of the association «Independent association of agricultural enterprises of Chornobayiv district», the honorary chairman of the I. M. Poddubny Charitable Foundation

Petro Grygoryevych Dusheyko
and the leaders of «Dnipro» agro-Industrial corporation:
Andriy Petrovych Dusheyko,
Grygoriy Petrovych Dusheyko,
Oleksiy Petrovych Dusheyko.

According to the decision of the Presidium of the Higher Attestation Commission of Ukraine dated October 22, 2010 №1-05 / 8 was included in the List of professional journals on historical sciences (Bulletin of the Higher Attestation Commission of Ukraine - 2011. - №2). According to the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated 11.21.2015, №1238 the journal is included in the List of scientific professional editions of Ukraine.

By the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine from 15.10.2019 №1301 the edition is included to the Register of Scientific Professional Editions of Ukraine of «B» Category.

Media Identifier in the Register of Media
Sector Subjects R30-01519.

Issued according to the decision of the academic council of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (records № 12 from 06.20.2024).

The publication is organized with the support of the Scientific Society of Historians-Agrarians, the Scientific-Research Institute of the Peasantry and the study of agrarian history.

The electronic version of the journal is available at the web-address: <http://ukr-selianyn-ejournal.cdu.edu.ua>

ЗМІСТ

Селянство за умов соціокультурних, соціально-економічних та суспільно-політичних трансформацій XIX – XXI ст.

<i>Голиш Григорій, Лисиця Лариса</i> Між двома реформами: українське селянство в переселенських рухах останньої третини XIX – поч. XX ст.	5
<i>Овсінський Юрій</i> Реєстраційно-податкова політика німецької влади стосовно собак у Райхскомісаріаті «Україна» та методи її реалізації (1941–1943 рр.)	14
<i>Пиріг Руслан</i> Різновекторність земельної реформи гетьмана П. Скоропадського: уряд, поміщики, селяни, союзники-окупанти (квітень - грудень 1918 року)	27
<i>Погуляєв Олександр</i> Етапи формування основ регулювання АПК між Україною та ЄС: історико-правовий аспект	44
<i>Фареній Ігор</i> Селянство Наддніпрянської України початку XX ст.: культура ставлення до землевласності	51
<i>Чалаван Віктор</i> Всеукраїнське товариство насінництва (1922–1928 рр.): спроба будівництва насіннєвої кооперації	63
Методологія, історіографія та джерелознавство аграрної історії	
<i>Дяжур Денис</i> Висвітлення Голодомору 1932-1933 рр. в англомовних ЗМІ як протидія радянській політиці дезінформації	73
<i>Кліш Андрій, Сиротюк Назар</i> Еміграція галицьких селян у Канаду наприкінці XIX – на початку XX ст. (за матеріалами часопису «Руслан»)	80
<i>Шамрай Олександр</i> Висвітлення життя українського повоєнного села на сторінках місцевої преси (1943–1950 рр.)	89
Аграрна історія в іменах	
<i>Корновенко Сергій, Пасічна Юлія</i> Аграристський ракурс кооперативних поглядів і діяльності Миколи Левитського	96
<i>Марочко Василь</i> Кооперативний ідеал «артільного батька» М. В. Левитського: ілюзія соціальної рівноваги	107
<i>Федьков Олександр</i> Соціальна історія селянської сім'ї Пелагії Федькової (середина 1940-х – 1950-ті рр.) ...	114
<i>Яремчук Валентина</i> Участь Якуба Гоффмана в організації гуртка з підвищення культурного рівня села при Кременецькому ліцеї	126

CONTENTS

The peasantry under the conditions of socio-cultural, socio-economic and socio-political transformations in the 19th – the early 21th

<i>Golysh Grygoriy, Lysytsya Larysa</i> Between the two reforms: the Ukrainian peasantry in the migration movements of the last third of the 19th - early 20th century	5
<i>Ovsinskyj Jurij</i> Registration and tax policy of the German authorities regarding dogs in the Reichskommissariat «Ukraine» and methods of its implementation (1941–1943)	14
<i>Pyrih Ruslan</i> Multivectorality of Hetman Skoropadskyi's land reform: government, landlords, peasants, and allied occupiers (april - december 1918)	27
<i>Pohuliaiev Oleksandr</i> Stages of Formation of the Basis of Regulation of the Industrial Agriculture Between Ukraine and the EU: Historical and Legal Aspect	44
<i>Fareniy Igor</i> The peasantry of Transdnieper Ukraine at the beginning of the 20th century: culture of attitude to land ownership	51
<i>Chalavan Victor</i> All-ukrainian seed society (1922–1928): attempt to build a seed cooperation	63

Methodology, historiography and source studies of agrarian history

<i>Dyazhur Denys</i> Coverage of the Holodomor of 1932-1933 in Ukraine in the English-Speaking Media as an Antidote to the Soviet Disinformation Policy	73
<i>Klish Andriy, Syrotiuk Nazar</i> Emigration of Galician Peasants to Canada at the End of the 19th and the Beginning of the 20th Century (Based on the Materials of the Newspaper «Ruslan»)	80
<i>Shamrai Oleksandr</i> Coverage of the life of the Ukrainian post-war village on the pages of the local press (1943–1950)	89

Agrarian history in names

<i>Kornovenko Serhii, Pasichna Yulia</i> The agrarian perspective of Mykola Levytsky's cooperative views and activities	96
<i>Marochko Vasyly</i> The Cooperative Ideal of M. V. Levitsky as a 'Leader of the cooperative movement' - the Illusion of the Social Equilibrium	107
<i>Fedkov Oleksandr</i> Social history of the peasant family of Pelagia Fedkova (mid-1940s - 1950s)	114
<i>Yaremchuk Valentyna</i> The participation of Yakub Hoffman in the organization of the circle for raising the cultural level of the village at the Kremenets Lyceum	126

**Селянство за умов соціокультурних, соціально-економічних
та суспільно-політичних трансформацій
XIX – XXI ст.**

***The peasantry under the conditions of socio-cultural, socio-
economic and socio-political transformations
in the 19th – 21th***

УДК 94:[314.151:316.334.55](477)”18/19”(045)

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-31-Golysh-Lysytsya>

Grygoriy Golysh

Candidate of Sciences in History, Associate Professor, Director of M. Maksymovych Research Library, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5203-0859>

e-mail: biblioteka.cnu@gmail.com

Larysa Lysytsya

Candidate of Sciences in History, Associate Professor of the Department of Archeology and Auxiliary sciences of history, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9915-6325>

e-mail: lorlus@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Golysh, G. & Lysytsya, L. (2024) Between the two reforms: the Ukrainian peasantry in the migration movements of the last third of the 19th - early 20th century. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 31, 5-13. (In Ukrainian). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-31-Golysh-Lysytsya>

**BETWEEN THE TWO REFORMS:
THE UKRAINIAN PEASANTRY IN THE MIGRATION MOVEMENTS OF THE LAST
THIRD OF THE XIX-EARLY XX CENTURY**

Abstract. *The purpose of the proposed research is a comprehensive analysis based on documentary (mainly archival) sources of the main factors, course and features of external migrations of the Ukrainian peasantry within the Russian Empire in the period between the two reforms: Selyanskaya (1861) and Stolypinskaya (1906).*

The scientific novelty of the publication *is a complex approach to the study of the social phenomenon of migration movements and the specification of events and phenomena.*

Conclusions. *Migration movements became almost the main feature of the socio-economic development of the Russian Empire in the period between the peasant and Stolypin reforms, and they involved a significant part of the Ukrainian peasantry. These mass migrations to the south and east were caused by a number of factors and motives, took place in several stages, with different intensities. In view of the large scale of resettlement, the tsarist authorities developed and ensured the implementation of the corresponding state policy, which often ran counter to the demands of the peasants. Despite the hopes of the authorities, migration did not fully solve the problem of land hunger in the Ukrainian provinces, and therefore did not reduce the severity of social contradictions. This became one of the main reasons for the subsequent revolutionary upheavals, which ultimately led to the dismantling of the prevailing industrial relations and the overthrow of the autocracy.*

Key words: *displaced persons, displacement movements, migrations, displacement policy, voluntary resettlement, benefits for displaced persons, Ukrainian peasants.*

Григорій Голиш

кандидат історичних наук, доцент, директор Наукової бібліотеки ім. М. Максимовича, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5203-0859>

e-mail: biblioteka.cnu@gmail.com

Лариса Лисиця

кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9915-6325>

e-mail: lorlus@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Голиш Г., Лисиця Л. Між двома реформами: українське селянство в переселенських рухах останньої третини XIX – поч. XX ст. *Український селянин*. 2024. Вип. 31. С. 5-13. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-31-Golysh-Lysytsya>

МІЖ ДВОМА РЕФОРМАМИ: УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО В ПЕРЕСЕЛЕНСЬКИХ РУХАХ ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ XIX–ПОЧ. XX СТ.

Анотація. *Мета* запропонованої розвідки полягає в комплексному аналізі на основі документальних (переважно архівних) джерел основних чинників, перебігу та особливостей зовнішніх міграцій українського селянства в межах Російської імперії в період між двома реформами: Селянською (1861 р.) і Столипінською (1906 р.).

Наукову новизну публікації становить комплексний підхід до вивчення суспільного феномену переселенських рухів та конкретизація подій і явищ.

Висновки. Переселенські рухи стали заледве не головною рисою соціально-економічного розвитку Російській імперії в період між Селянською та Столипінською реформами й вони втягнули значну частину українського селянства. Ці масові міграції на південь та на схід були викликані низкою чинників та мотивів, проходили в декілька етапів, із різною інтенсивністю. З огляду на великі масштаби переселень, царська влада виробила та забезпечила реалізацію відповідної державної політики, яка часто йшла урізноміч із селянськими запитами. Попри сподівання влади міграції не вирішили повною мірою проблеми земельного голоду в українських губерніях, а відтак не знизили гостроти соціальних суперечностей. Це стало однією з головних причин наступних революційних потрясінь, які зрештою призвели до демонтажу пануючих виробничих відносин і повалення самодержавства.

Ключові слова: переселенці, переселенські рухи, міграції, переселенська політика, самовільні переселення, пільги для переселенців, українські селяни.

Постановка проблеми.

У колі проблем сучасної історіографії чільне місце посідають міграційні процеси, котрі були притаманні різним періодам історії соціумів. Вони були детерміновані економічними, суспільно-політичними, демографічними, ментальними чинниками, але їхні збудники найбільше активізувалися в добу усіяких суспільних катаклізмів чи глибоких перетворень. Актуальність окресленої проблеми посилюється й зважаючи на драматичне сьогодення України в умовах війни з російськими агресорами, що породили справжні тектонічні зсуви серед цивільного населення, появу категорії тимчасово переміщених осіб та суттєве збільшення чисельності українських емігрантів. Тому дослідження міграцій попередніх епох, зокрема переселенських потоків українців у межах Російської імперії, має не лише науковий інтерес, але є корисним із позицій врахування історичного досвіду та ідеологічної відсічі нашим ворогам.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблема переселень українського селянства на рубежі XIX–XX ст. дістала своє певне висвітлення в новітній науковій літературі. Зокрема, М. Якименко у своїх ґрунтовних монографіях¹ на розлогій джерельній базі й усебічно з'ясував причини, зміст і основні наслідки аграрних міграцій українського селянства як помітного явища суспільно-економічного життя тогочасної держави. Схарактеризовано переселенську політику самодержавства, напрями

¹ Якименко М. Переселення селян з України на Далекий Схід в епоху ринкових реформ кінця XIX – початку XX ст. Полтава : Інтер Графіка, 2003. 130 с.; Якименко М. Аграрні міграції українського селянства на рубежі XIX–XX ст. Полтава : Вид. ПДАА, 2006. 144 с.

міграцій, соціальний склад переселенців. Основні вектори переселенської політики царизму відстежила З. Священко. Т. Крамарчук² дослідила особливості становища українських селян-переселенців у Башкирії³, Д. Чернієнко – на Південному Уралі⁴, а О. Макарова розкрила соціальне обличчя цієї соціальної категорії на Поділлі⁵. Трудові міграції селянства на Південь України проаналізував І. Десятніков⁶, а Я. Бойко обґрунтувала думку про важливість міграційних джерел формування ринку праці в цьому розвиненому регіоні⁷. До з'ясування особливостей селянських переселень зверталася й З. Священко⁸. Фрагментарно ця тема розкрита і авторами фундаментальної праці з історії селянства⁹. Попри певні наукові досягнення у вивченні проблеми, все ж її окремі сегменти потребують більш глибокого аналізу й узагальнень.

Мета статті.

Враховуючи це, **метою** цієї статті є з'ясування на підставі аналізу документальних (переважно архівних) джерел основних чинників, перебігу та особливостей міграцій українського селянства в межах Російської імперії в період між двома реформами: Селянською (1861 р.) і Столипінською (1906 р.).

Виклад основного матеріалу.

Масові міграції українців у Російській імперії були притаманні й попереднім періодам історії. Поряд зі стихійними переселеннями дедалі більшого розмаху діставали й цілеспрямовані урядові заходи з організації заселення прикордонних територій зі стратегічно-військовою метою та задля колонізації земель, що перебували в державній власності. Шляхом аграрної міграції, в якій брали активну участь спершу українські козаки, а потім і селяни, колонізувалися землі Півдня, Північного Кавказу, Поволжя, Сибіру, Далекого Сходу. Однією з перших масових акцій було переселення Чорноморського козацького війська (25 тис. осіб) на Кубань, здійснене російською імператрицею Катериною II в 1793–94 рр. Переселення на Південь та Кавказ продовжилося й за Олександра I та Миколи I. Утім статистика цих міграцій не давала підстав говорити про їхній достатньо масовий характер¹⁰.

Разюча інтенсифікація міграційних процесів, котра досягала лавиноподібного рівня, спостерігається вже в пореформенний період у Російській імперії. Масове переселення українського селянства було спричинено багатьма чинниками, з-поміж них варто виокремити такі.

По-перше, селянська реформа 1861 р. мала одним із своїх наслідків малоземелля й безземелля багатьох українських родин, а відтак й їхнє хронічне зубожіння, різку майнову диференціацію. Тогочасні документи губернської звітності підкреслюють, що багато селянських родин опинилося у «вкрай важкому економічному становищі, не мають при цьому на місці ніяких заробітків» і що це «не дає їм навіть у віддаленому майбутньому зіп'ятися в рідних місцях на ноги і власними засобами ... придбати будь-яке земельне забезпечення»¹¹. Це й змушувало селян шукати шляхи виходу із такої важкої ситуації. Поряд із цим за реформою

2 Священко З. Переселенська політика російського царизму в другій пол. XIX – на початку XX ст. *Український селянин*. 2017. Вип. 18. С. 104–108.

3 Крамарчук Т. Особливості української селянської міграції до Башкирії після реформ 60–70 рр. XIX ст. *Український селянин*. 2001. Вип. 2. С. 80–82; Крамарчук Т. Становище українських селян-переселенців у Башкирії наприкінці XIX – на початку XX століття. *Український селянин*. 2001. Вип. 3 : Спеціальний. С. 146–151.

4 Чернієнко Д. Українські селяни на Південному Приураллі: основні етапи переселення та особливості матеріальної культури. *Історична пам'ять*. Полтава, 2011. № 2 (26). С. 29–37.

5 Макарова О. Соціальне обличчя селян-переселенців з Подільської губернії (кінець XIX – початок XX ст.). *Український селянин*. 2005. Вип. 9. С. 124–127.

6 Десятніков І. Трудова міграція селян в Україні наприкінці XIX – на початку XX століття. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. 2006. Вип. 4. С. 209–218.

7 Бойко Я. Міграційні джерела формування ринку праці на Півдні України (1861–1917 рр.). *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 239–241.

8 Священко З. Переселенська політика російського царизму в другій пол. XIX – на початку XX ст. *Український селянин*. 2017. Вип. 18. С. 104–108.

9 Історія українського селянства : нариси в 2 т. Т. 1. / О. В. Андрощук, В. К. Баран, А. В. Блануца та ін. Київ : Наук. думка, 2006. 632 с.

10 Шандра В. Переселення українців у Російській імперії. Енциклопедія історії України. URL: <http://resource.history.org.ua/cgi-in/eiu/history.exe?> (дата зверн.: 08.12.2023).

11 Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). Ф.442. Оп. 693. Спр. 333. Арк. 6.

колишні поміщицькі селяни отримували особисту свободу, а отже й право самим вирішувати свою власну долю, включаючи й можливість вільного територіального переміщення.

По-друге, пореформені часи характеризувалися великим природним приростом людинності українського села, а 1890-ті роки взагалі принесли справжній демографічний вибух. Це значно ускладнювало земельну проблему через необхідність поділу землі для сімейного успадкування. Особливо гострою ця проблема виглядала в багатодітних родинах, а їх в українському селі була більшість. У звітно-аналітичних документах українських губерній акцентувалася увага на тому, що за час, що минув від Селянської реформи до 1890-х рр., кількість селянських господарств подвоїлася, що відповідно спричинило зменшення ріллі на один двір більш, ніж удвоє. Відтак багато господарств мало у своєму розпорядженні не більше 1 – 2 дес. землі, що й віддалено не задовольняло їхній прожитковий мінімум¹².

По-третє, не менш важливим чинником були й особливості ментальності селянина, який споконвічно був прив'язаний до землі і в основній своїй масі саме її вважав єдиним джерелом заможності та матеріального достатку. Він не мав звички займатися іншою роботою й віддавав перевагу традиційній аграрній діяльності. Не маючи засобів до виживання в рідних місцях, селянин волів переселитися на необжиті землі, а не в місто, бо селянина відлякувала тамтешня атмосфера з абсолютно неподібним до його власного способом життя та виробництва.

По-четверте, негативні впливи довкілля та епідемічної ситуації. Хронічні засухи спричиняли недороди, низьку врожайність, падіж худоби. Частими були епідемії страшних інфекційних хвороб, зокрема холери, віспи, які буквально знелюднювали цілі поселення. Це змушувало селян шукати певні зони продовольчої й епідемічної безпеки на нових землях.

По-п'яте, до переліченого додавалися й психологічні чинники. Зважаючи на неосвіченість й відсутність належного соціального досвіду, селяни опинилися в полоні наївних уявлень про казкові багатства нових земель як основи благополуччя своїх родин.

По-шосте, важливою спонукою для селянських переселень стала й урядова політика в цьому сегменті, заходами якої передбачалася певна державна підтримка переселенців.

Документи називають дві категорії переселенців за їхніми мотивами таких дій: 1) селяни, які прагнули переселення через несприятливі економічні умови життя, викликані малоземеллям чи безземеллям і вичерпанням можливостей поліпшити своє життя в рідних місцях; 2) частина сільського населення, яка діяла спонтанно, за прикладом інших односельчан, чи ті, хто піддався на примарні принади життя на нових землях, сподівався на урядові пільги чи повірив оголошенням усіляких торгових фірм про вигідні умови придбання землі й майна тощо. Тоді, як у два перші десятиліття після реформи переселялися переважно представники першої названої вище категорії, то у 1890-х роках переважає вже друга категорія. Наприклад, у Київській та Подільській губерніях свого піку такі переселення досягли в 1893 р.¹³ Часом грані між цими двома селянськими категоріями були доволі розмиті, адже малоземельних селян додатково вмотивовували усілякі чутки та неперевірені відомості про переваги переселення на нові місця.

Можна погодитися з думкою Т. Крамарчук, яка вирізняє три групи переселенців: 1) українці в смузі етнічних кордонів; 2) «аграрні» українці; 3) розселені дисперсно в іншонаціональних масивах¹⁴. Такий поділ дозволяє більш предметно збагнути особливості переселенських потоків.

Необхідно також розрізняти зовнішніх переселенців (це була їх основна маса) і внутрішніх. До останніх належали селяни, які переміщувалися в межах своїх губерній.

12 ЦДІАК. Ф.442. Оп. 693. Спр. 333. Арк. 6; Записка о положении и организации переселенческого дела в Юго-Западном крае / сост. Д. Личков. Киев : Типогр. Тов. М. Н. Кушнерев, 1891. С. 3.

13 ЦДІАК України. Ф.442. Оп. 693. Спр. 333. Арк. 6; Записка о положении и организации переселенческого дела в Юго-Западном крае / сост. Д. Личков. Киев : Типогр. тов. М. Н. Кушнерев, 1891. С. 3.

14 Крамарчук Т. Д. Становище українських селян-переселенців у Башкирії в кінці XIX – на початку XX ст. *Український селянин*. 2001. Вип. 1. С. 60.

Основними напрямками селянських переселень із українського Лівобережжя й Правобережжя були південний, південно-східний і зауральський, однак значним пріоритетом користувався саме Південь України (Катеринославська, Таврійська й Херсонська губернії). Це було пов'язано із наявністю в цьому регіоні значних площ неораних земель, низькими закупівельними цінами та прийнятною орендною платою. Поряд із цим існував гострий попит на робочу силу в поміщицьких фільварках, а додатковою мотивацією був вищий у півтора рази, ніж у Наддніпрянській Україні, заробіток. Індустріалізація Півдня також вимагала великої кількості робочих рук.

Міграції на Південь та його заселення здійснювалося як стихійно, так і з дозволу влади. Зокрема, вже у 1880-х рр. у південних губерніях легально оселилося близько 130 тис. селян. Загалом же на Південь України у 1861–1917 рр. переселилося понад 2 млн осіб, більшість із них – самовільно¹⁵.

У набагато менших обсягах спостерігалася й трудова міграція на Північ України. Зазвичай там селяни знаходили собі заробіток на лісових промислах (заробіток становив 12 – 16 коп. на день)¹⁶.

У 1880 – 90-х рр. збільшилась кількість переселенців до Сибіру, Казахстану, Далекого Сходу. Чимало переселенців опинилося й на Кубані, мотивами такого переміщення, вочевидь, були не лише природні багатства краю, але й те, що він був заселений етнічними українцями. Так, журнал Київського губернського по селянським справам «присутствія», датований 1883 р., містить справу про дозвіл на переселення на Кубань кількох десятків жителів с. Валяви Черкаського повіту Київської губернії¹⁷.

Щодо самовільних переселень, то їх було набагато більше, ніж санкційованих владою. Так, уже на 1880-ті рр. загальна кількість самовольців становила 340 тис. осіб. Найбільше їх виявилось в Херсонській губернії – 161 тис. осіб¹⁸.

Кількість самовольців лавиноподібно зростає у 1890-х рр. У червні 1893 р. київський губернатор визнав, що, «незважаючи на вжиті заходи, в поточному році в деяких повітах ... виявилось нестримне прагнення селян до переселення, припинити яке для місцевої влади уявляється у край важким»¹⁹.

Основний потік переселенців на нові землі спостерігався з Полтавської, Подільської, Київської, Харківської, Чернігівської, Катеринославської губерній. Меншою мірою міграції були притаманні селянству Волинської, Таврійської й Херсонської губерній²⁰.

Ставлення держави до переселенського руху на різних його етапах було неоднаковим і часто не збігалось із селянськими інтересами. Лише 10 червня 1881 р., зважаючи на масовий характер переселень і прагнучи впорядкувати їх, уряд Російської імперії видав «Тимчасові правила для переселення». У серпні того ж року було розпочато облік переселенців, а вже 1896 р. при Міністерстві внутрішніх справ з'явилося Переселенське управління. На місцях відправки селян питаннями переселення займалися губернські та повітові земельні комітети, а для переселенців були розтиражовані спеціальні інструкції²¹.

Відповідним законом від 13 липня 1889 р. місцями санкційованих переселень визначалися Тобольська, Томська, Семиріченська, Акмолінська, Семипалатинська губернії, а згодом – Самарська, Саратовська, Оренбурзька, Вятська, Астраханська губернії. Зони переселень

15 Бойко Я. Міграційні джерела формування ринку праці на Півдні України (1861–1917 рр.). *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 239–241.

16 Історія українського селянства нариси в 2 т. / О. В. Андрощук, В. К. Баран. А. В. Блануца та ін. Київ : Наук. думка, 2006. Т. 1. С. 369.

17 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 614. Спр. 319. Арк. 53.

18 Бойко Я. Міграційні джерела формування ринку праці на Півдні України (1861–1917 рр.). *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 239–241.

19 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 693. Спр. 333. Арк. 6; Записка о положении и организации переселенческого дела в Юго- Западном крае / сост. Д. Личков. Киев : Типогр. Тов. М. Н. Кушнерев, 1891. С. 4.

20 Крамарчук Т. Становище українських селян-переселенців у Башкирії в кінці XIX – на початку XX ст. *Український селянин*. 2001. Вип. 1. С. 60.

21 ЦДІАК, Ф. 442, оп. 626, спр. 20, Арк. 214.

могли бути й іншими, рішення про це було в компетенції міністрів внутрішніх справ та державних маєтностей²².

З початком залізничного руху в Сибір (1894 р.) облік переселенців зосередився на Челябінському пересильному пункті. На підставі отриманої статистики обліку переміщених осіб Переселенське управління почало видавати щорічний збірник «Цифровий матеріал для вивчення переселень у Сибір. Прямий і зворотний рух за... рік». У 1904 р. у статистичному «Ежегоднику России» з'явився розділ про переселенські рухи²³.

Відповідний розпорядчий документ Кабінету Міністрів про переселення селян на вільні державні землі положенням від 17.02.1884 р. поширив його дію й на тих осіб, які не належали до селянського стану, але віддавна займалися хліборобством²⁴.

Циркуляром Міністерства внутрішніх справ від 22 лютого 1890 №9 про порядок використання рішення Державної ради про добровільне переселення селян і міщан на казенні землі (13 липня 1889 р.) губернаторам була розіслана форма переселенського прохідного свідоцтва як альтернатива паспорта. Цей документ, в якому вказувався й склад родини, мав засвідчувати легітимність переселення й дотримання усіх правових норм. Часто ці документи заповнювалися недбало, зокрема волосними правліннями подавалися суцільні списки переселенців без їхнього поділу на родини, зустрічалася плутанина в написанні прізвищ тощо²⁵.

Легітимним переселенцям надавалася можливість пільгової (за пониженим тарифом) оплати проїзду до місця призначення та (за необхідності) у зворотному напрямі. Ці питання врегульовувалися циркуляром Департаменту залізничних справ від 23/24 січня 1894 р., а потім – спеціальним Збірником тарифів на перевезення переселенців та їхніх пожитків, який набрав чинності 1 березня 1898 р. Зокрема, цим документом було передбачено переселенський проїздний тариф у розмірі $\frac{1}{4}$ вартості пасажирського квитка 3-го класу. Проїзд дітей віком до 10 років був безоплатним. Особам, які отримували дозвіл на переселення, у волосних правліннях видавалися поряд зі свідоцтвом і купони для пільгового проїзду²⁶.

Частина переселенців, особливо ті, що прямували на Далекий Схід, використовували морський транспорт, який відправлявся на Владивосток від Одеси. Ці морські перевезення забезпечував т. з. Добровільний флот й лише за три роки (1890-ті рр.) в такий спосіб і безоплатно було відправлено 4688 осіб. Утім досить часто місць на кораблях для всіх охочих не вистачало і тому частині переселенців доводилося чекати кілька місяців чи повертатися назад. Наприклад, наприкінці 1900 р. до Одеси прибуло 9789 претендентів на переселення, тоді як місць на кораблях виявилось лише 6 тис.²⁷

На шляхах прямування легітимних переселенців до місця призначення, особливо в східні райони, органами МВС була організована певна санітарно-продовольча допомога. Зокрема, функціонували лікарсько-харчові пункти, на яких переселенців чекали тимчасовий прихисток, первинна медична допомога та харчування за помірну плату. Створювалися й мобільні санітарні загони для відповідного супроводу переселенців на ґрунтових та водних шляхах²⁸. Однак обсяги такої допомоги й віддалено не відповідали масштабам переселенських запитів.

Поряд із цим легітимним переселенцям видавалися позику в розмірі 30 руб., про що робилася відмітка в їхньому переселенському свідоцтві. Для придбання земельних ділянок переселенці могли розраховувати на позику створеного в 1882 р. Селянського поземельного банку в розмірі 100% покупної суми. Її погашення здійснювалися через щорічні платежі, які залежали від прибутковості придбаної землі та особливостей довкілля (від 4 до 6 коп. на кож-

22 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 393. Спр. 33. Арк. 16.

23 Якименко М. А. Аграрні міграції українського селянства на рубежі XIX–XX ст. Полтава : Видавництво ПДАА, 2006. С. 8.

24 ЦДІАК. Ф. 442, оп. 534, спр. 421, арк. 2.

25 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 620. Спр. 15. Арк. 157.

26 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 626. Спр. 20. Арк. 160, 165, 200, 200^в, 223, 224, 249, 251.

27 Якименко. М. Аграрні міграції українського селянства на рубежі XIX–XX ст. Полтава : Видавництво ПДАА, 2006. С. 50, 52.

28 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 620. Спр. 15. Арк. 135^в.

ний рубль наданої позики). Губернатор за погодженням Мінфіну міг пролонгувати ці платежі на випадок форс-мажорних обставин²⁹.

Щодо переселень на Далекий Схід, які заохочувались урядом, то в цьому разі й пільги передбачалися більш вагомими. Переселенцям упродовж півтора року видавалися продукти з розрахунку 60 фунтів борошна і 10 фунтів круп на одну особу щомісячно. Кожній родині виділялися разова допомога в сумі 100 руб., а також пара коней чи биків, корова, посівне насіння. Витрати на це казни у 1880-х рр. сягнули понад 1 млн руб.³⁰.

З огляду на посилення переселенських рухів у 1890-х рр., влада намагалася їх обмежити, вдаючись до заборонних та каральних заходів. Циркуляр Міністерства внутрішніх справ від 6 березня 1892 р. №11 зобов'язував губернаторів, що надалі «ходатайства про переселення на казенні і кабінетні землі залишати «без розгляду»... до подальших розпоряджень» і що «переселення призупинено урядом за відсутності вільних і готових для поселення земель»³¹. Відповідний розпорядчий документ МВС від 19 лютого 1893 р. забороняв переселення селян українських губерній до 1897 р., позаяк це викликало небезпеку «не тільки розорення, але й смертності переселенців, особливо дітей, внаслідок важкого шляху, незвичайних умов життя й суворого клімату»³².

На виконання цього розпорядження в 1893 р. київський губернатор відхилив звернення про переселення на нові землі 2290 родинам із сіл губернії³³. Циркуляром МВС від 15 липня 1896 р. взагалі було припинено добровільне переселення до Сибіру через те, що закінчилися виділені під це державні землі³⁴.

Як засвідчують звітні документи Подільського губернаторства, в наданні дозволів на переселення перевагу віддавали відносно заможним родинам із достатньою кількістю повносправних працівників. Такі родини не повинні бути переобтяженими малолітніми чи престарілими, які не зможуть себе утримувати³⁵.

Згідно із законом від 13 липня 1889 р., несанкційовані переселенці могли бути повернені в адміністративному порядку. Проте самовільці на це не зважали і продовжували свавільно залишати місця свого проживання³⁶.

Для уникнення поліцейських затримань самовільні переселенці залишали рідні місця в темний час доби і прямували до віддалених залізничних станцій, долаючи відстань у понад 100 верст. Утім поліції лише за кілька тижнів вдалося затримати й повернути назад понад 200 родин із кількох повітів Київської губернії.

Аби якнайшвидше закумулявати хоч якісь кошти на переїзд, самовільці здебільшого поспіхом позбавлялись свого майна, продаючи його задешево, переважно без нотаріальних дій, за усними договорами. Зазвичай свої землі вони здавали в оренду на 12 років з отриманням орендної плати наперед³⁷. Важливо підкреслити, що в договорах куплі-продажу чи оренди, більшість з яких були позбавлені юридичної сили, зазвичай не передбачалися умови повернення майна й землі на випадок повернення переселенців у рідні місця³⁸.

За умови, якщо самовільні переселенці не перебували під судом чи слідством, таких на нових місцях могли легалізувати, однак землю вони могли отримати лише за наявності вільних ділянок³⁹.

29 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 393. Спр. 33. Арк. 16

30 Якименко М. Аграрні міграції українського селянства на рубежі XIX–XX ст. Полтава : Видавництво ПДАА, 2006. С. 50.

31 ЦДІАК. Ф.442. Оп. 693. Спр. 333. Арк. 6. Записка о положении и организации переселенческого дела в Юго- Западном крае / сост. Д. Личков. Киев : Типогр. Тов. М. Н. Кушнерев, 1891. С. 7.

32 ЦДІАК. Ф. 2796. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 226.

33 ЦДІАК. Ф.442. Оп. 693. Спр. 333. Арк. 6; Записка о положении и организации переселенческого дела в Юго- Западном крае / сост. Д. Личков. Киев : Типогр. Тов. М. Н. Кушнерев, 1891. С. 4–5.

34 ЦДІАК, ф.442, оп.626, спр.20, арк. 165.

35 ЦДІАК, арк. 226. Ф. 2796. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 200.

36 ЦДІАК України. Ф.442. Оп. 693. Спр. 333. Арк. 6; Записка о положении и организации переселенческого дела в Юго- Западном крае / сост. Д. Личков. Киев : Типогр. Тов. М. Н. Кушнерев, 1891. С. 6.

37 Там само. С. 4.

38 Там само. С. 5.

39 ЦДІАК. Ф. 442. Оп.626. Спр. 20. Арк. 160³⁹, 161³⁹.

Щодо придбання земельних ділянок в місцях переселення, то заможніші селяни купували їх за готівку, решта ж брала кредити за позикою Селянського поземельного банку. До речі, земля в українських губерніях була у 3 – 6 раз дорожчою, ніж на інших територіях. Земельний голод частково задовольнявся й внутрішніми переселеннями в межах губерній, в разі, якщо виявлявся якийсь ресурс ґрунтів.

У постанові Подільського губернського із селянських справ «присутвія» від 24 лютого 1898 р. зазначалося, що на нових місцях проживання переселенці переживають великі труднощі як через дефіцит придатних земель, так і засобів їхнього обробітку⁴⁰. До цього додавалося й недобррозичливе ставлення до новоприбулих з боку переселенців раніших хвиль, про що засвідчували їхні листи.

Губернські земельні відділи констатували значні масштаби повернення переселенців. На поверненців, які витративши усі свої кошти на дорогу та спробу влаштування на новому місці, вдома чекала безвихідь злиднів та поневірянь. Більшість із них ставали батраками в заможних господарствах. Про це, зокрема, вказувалося в циркулярі губернатора Подільської губернії від 14 лютого 1897 р.⁴¹

Незважаючи на такі виклики, кількість переселенців із українських губерній неухильно зростала. Так, у 1883 р. по Канівському повіту Київської губернії було надано дозвіл на переселення 99 родинам, а по Чигиринському – 235⁴². У 1895 р. лише до Томської губернії переселилося з Полтавської губернії 951 родина, Чернігівської – 600, Харківської – 170, в наступному році – з Полтавської 555, Чернігівської – 861, Харківської – 329⁴³.

На початку ХХ ст. переселенські рухи дещо зменшили свою інтенсивність, однак вже від 1903 р. спостерігається їхня активізація. Так, у 1905 р. по Київській губернії переселилося в інші регіони імперії 914 душ (з них самовільно – 331, повернулося 44), а наступного року – вже 4558 душ (повернулося 147)⁴⁴.

Поряд із масовими селянськими переселеннями спостерігалися й тимчасові міграції, що було пов'язано із сезонним характером сільськогосподарських робіт та рибальських промислів. За даними губернських звітів, чисельність сезонних мігрантів коливалася між 700 тис. – 1 млн осіб. Щодо статевого складу, то в 1860 – 1870-х рр. домінували чоловіки, а починаючи з 1890-х рр. до 25% зростає питома вага жінок і дітей (їм платили наполовину менше)⁴⁵.

Мали місце дві форми найму робітників на сезонні роботи: завчасний найм та самостійна пропозиція своїх робочих рук безпосередньо на робочих місцях. При завчасному наймі поширеною була практика використання посередників (зазвичай євреїв) за певну плату. Основними постачальниками робочої сили, наприклад для Катеринославської губернії, були Полтавська (54,02% зареєстрованих) і Харківська (89%) губернії⁴⁶.

Висновки.

Таким чином, як впливає із аналізу емпіричного матеріалу, в період між Селянською та Столипінською реформами досить великого розмаху в Російській імперії набули переселенські рухи, учасником яких стала й значна частина українського селянства. Ці масові міграції на південь та на схід були викликані низкою чинників та мотивів, проходили в декілька етапів з різною інтенсивністю. Зважаючи на великі масштаби переселень, царська влада виробила та зреалізовувала відповідну державну політику, яка часто абсолютно не відповідала селянськими інтересами. Попри сподівання влади міграції не вирішили повною мірою проблеми земельного голоду в українських губерніях, а відтак не знизили гостроти соціальних

40 ЦДІАК. Ф. 2796. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 226.

41 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 693. Спр. 333. Арк. 6; Записка о положении и организации переселенческого дела в Юго-Западном крае / сост. Д. Личков. Киев : Типогр. Тов. М. Н. Кушнерев, 1891. С. 4.

42 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 534. Спр. 421. Арк. 35.

43 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 620. Спр. 15. Арк. 218⁹⁸.

44 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 626. Спр. 20. Арк. 264, 267.

45 Бойко Я. В. Міграційні джерела формування ринку праці на Півдні України (1861–1917 рр.) *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 239–241.

46 Десятников І. Трудова міграція селян в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. 2006. Вип. 4. С. 211–213.

суперечностей, що стало однією з головних причин наступних революційних потрясінь, наслідком яких став докорінний злам старих суспільних відносин.

Як досить цікавий суспільний феномен, переселенські рухи українського селянства потребують більш диверсифікованого наукового осягнення в напрямках залучення нових джерел, більшої персоніфікації подій та ширшого застосування принципу полідисциплінарності дослідження означеної проблеми.

References:

1. Yakymenko, M. (2003). Pereselelnia selian z Ukrainy na Dalekyi Skhid v dobu rynkovykh reform kintsia XIX pochatku XX st. [Resettlement of peasants from Ukraine to the Far East in the era of market reforms of the late XIX and early XX centuries]. Poltava: Inter Graphics. [in Ukrainian].
2. Svyaschenko, Z. (2017). Mihratsiina polityka rosiiskoho tsaryzmu v II pol. XIX – na pochatku XX st. [Migration policy of Russian tsarism in the second half. XIX – at the beginning of the XX century]. *Ukrainskyi selianyn [Ukrainian peasant]*, 18. [in Ukrainian].
3. Kramarchuk, T. (2001). Osoblyvosti pereselelnia ukrainskoho selianstva do Bashkyrii pislia reform 1960-1970-kh rokiv [Peculiarities of Ukrainian peasant migration to Bashkiria after the reforms of the 1960s and 1970s.] *Ukrainskyi selianyn [Ukrainian peasant]*, 2. [in Ukrainian].
4. Kramarchuk, T. (2001). Stanovyshche ukrainskykh selian-pereseleltsiv u Bashkyrii naprykintsy XIX – na pochatku XX st. [The situation of Ukrainian peasants-immigrants in Bashkiria at the end of the XIX – at the beginning of the XX century]. *Ukrainskyi selianyn [Ukrainian peasant]*, 3 : Special. [in Ukrainian].
5. Chernienko, D. (2011). Ukrainski seliany na Pivdennomu Urali: osnovni etapy rozselelnia ta osoblyvosti materialnoi kultury. [Ukrainian peasants in the Southern Urals: the main stages of resettlement and peculiarities of material culture]. *Istorychna pamiat [Historical memory]*, 2 (26). [in Ukrainian].
6. Makarova, O. (2005). otsialne oblychchia pereselenykh selian Podilskoi hubernii (kinets XIX – pochatok XX st.) [The social face of the resettled peasants from the Podilsk province (end of the XIX – beginning of the XX century)]. *Ukrainskyi selianyn [Ukrainian peasant]*, 9. [in Ukrainian].
7. Desyatnikov, I. (2006). Trudova mihratsiia selianstva v Ukraini naprykintsy XIX – na pochatku XX st. [Labor migration of peasants in Ukraine at the end of the XIX – at the beginning of the XX century]. *Naddnyprianska Ukraina [Dnipro Ukraine]*, 4. [in Ukrainian].
8. Boyko, Ya. (2006). Mihratsiini dzhherela formuvannia rynku pratsi na Pivdni Ukrainy (1861–1917 rr.) [Migration sources of formation of the labor market in the South of Ukraine (1861–1917)]. *Ukrainskyi selianyn [Ukrainian peasant]*, 10. [in Ukrainian].
9. Shandra, V. Encyclopedia of the history of Ukraine Retrieved from http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=pereselelnja_ukrajnciv_u_rosij [in Ukrainian].
10. Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv (CDIAK of Ukraine). F. 442. Op. 693. Spr. 333. Ark. 6. [in Ukrainian].
11. *Note on the position and organization of the resettlement case in the South-Western region (1891). [Zapyska o polozheny y orhanyzatsyy pereselencheskoho dela v Yuho-Zapadnoi oblasti (1891 h.)] (Ed) Lychkov D. Kyiv: Typogr. Company M. N. Kushnerev. [in Russian].*
12. *Istoriia ukrainskoho selianstva [History of the Ukrainian peasantry] (2006). (Ed.) V. A. Smolii. Kyiv: Nauk. Dumka, 1. [in Ukrainian].*
13. CDIAK of Ukraine. F. 442. Op. 614. Spr. 319. [in Ukrainian].
14. CDIAK of Ukraine. F. 442. Op. 626. Spr. 20. [in Ukrainian].
15. CDIAK of Ukraine. F. 442. Op. 693. Spr. 33. [in Ukrainian].
16. Yakymenko, M. (2006.). Ahrarni mihratsii ukrainskoho selianstva na mezhi XIX – XX st. [Agrarian migrations of the Ukrainian peasantry at the turn of the XIX and XX centuries]. Poltava: PDAA Publishing House. [in Ukrainian].
17. CDIAK of Ukraine. F. 442. Op. 534. Spr. 421. [in Ukrainian].
18. CDIAK of Ukraine. F. 442. Op. 620. Spr. 15. [in Ukrainian].
19. CDIAK of Ukraine. F. 442. Op. 626. Spr. 20. [in Ukrainian].
20. CDIAK of Ukraine. F. 442. Op. 393. Spr. 33. Ark. 16 [in Ukrainian].
21. CDIAK of Ukraine. F. 2796. Op.1. Spr. 15. [in Ukrainian].
22. CDIAK of Ukraine. F. 442. Op. 534. Spr. 421. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 28.12.2023

Схвалено до друку / Accepted: 15.06.2024

УДК 94(430:477-078)''1941/1943'':[737.3:636.7]:336.2]

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-31-Ovsinskyj>

Jurij Ovsinskyj

Ph.D. (in History), Associate Professor of the Department of Medieval History and Byzantium Studies, Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-7174-256X>

e-mail: owsik1968@gmail.com

Bibliographic Description of the Article: Ovsinskyj, J. (2024) Registration and tax policy of the German authorities regarding dogs in the Reichskommissariat «Ukraine» and methods of its implementation (1941–1943). *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 31, 14–26 (In Ukrainian). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-31-Ovsinskyj>

REGISTRATION AND TAX POLICY OF THE GERMAN AUTHORITIES REGARDING DOGS IN THE REICHSKOMMISSARIAT «UKRAINE» AND THE METHODS OF ITS IMPLEMENTATION (1941–1943 YEARS)

Abstract. The purpose of the article is to highlight the registration and tax policy of the German authorities in the Reichskommissariat «Ukraine» (hereinafter – RKU) in 1941–1943 in relation to dog owners, based on the discovered sources; outline of the circle of administrative and executive bodies responsible for its implementation on the ground; characteristics of the registration process itself and the conditions for issuing registration tokens for dogs; clarification of the amounts and terms of payment of tax for dogs, as well as the dynamics of tax rates, preferential and exempt categories. The public reaction to this tax is randomly analyzed, in particular, the partial opposition of the population. Related to the topic, individual sanitary and veterinary prescriptions and social norms regarding the keeping of dogs are considered.

The scientific novelty lies in the fact that although a lot has been written and published about the tax policy of the Third Reich in the occupied territories, in particular regarding Ukraine, this aspect of it has never been considered separately and deeply. Also, for the first time, a number of published sources (resolutions, orders, and orders of the occupying power of the RKU) related to the issues raised in the article were studied and introduced into scientific circulation.

Conclusions. In 1941–1943, the RKU was established on part of the Ukrainian lands occupied by the Third Reich. The German authorities revived the practice of a tax on dogs from the population, which existed before that in the USSR. The reason for this was the need to record and register animals due to a significant number of stray dogs and frequent outbreaks of plagues, including rabies. The dog was registered by local authorities in the appropriate book, in which data about the owner of the animal, address, breed and sometimes the nickname of the dog were entered. The owner was issued a registration receipt, and the registration number attached to the dog was duplicated on the issued dog tag attached to the collar.

At the initial stage (August–December 1941), the administration of the RKU in Rivne pursued a flexible tax policy, leaving the tax-tariff initiative regarding this and other types of taxes to the discretion of the local administration. As evidenced by the discovered and analyzed sources, in 1942–1943, the city, district and district administrative apparatus often adjusted the size of the tax on dogs in the direction of its increase or decrease according to circumstances or need. Since the peasants were reluctant to pay this tax (and in some cases even flatly refused to do so), due to the excessive tax burden and exhaustion of the peasant farms during the previous Soviet era, this sometimes forced local authorities to temporarily suspend tax collection or revise tax rates. After the offensive of the Soviet troops and the liberation of most of the occupied Ukrainian lands in 1943–1944, the German tax legislation lost its validity here.

Evidence of dog registration and tax tokens from Ukrainian cities of this period was preserved only in published prescriptions and regulations, while the author is not aware of a single copy of such a token from the territories of the RKU in 1941–1943.

Keywords: Reichskommissariat «Ukraine» (RKU), occupying power, registration, registration and tax token, dog tax, tax tariff, financial department, Raikasa, fines, stray dogs, veterinary care, disposal.

Юрій Овсінський

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії середніх віків та візантиністики, Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-7174-256X>

mail: owsik1968@gmail.com

Бібліографічний опис для цитування: Овсінський Ю. Реєстраційно-податкова політика німецької влади стосовно собак у Райхскомісаріаті «Україна» та методи її реалізації (1941–1943 рр.). *Український селянин*. 2024. Вип. 31. С. 14–26. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-31-Ovsinskyj>

РЕЄСТРАЦІЙНО-ПОДАТКОВА ПОЛІТИКА НІМЕЦЬКОЇ ВЛАДИ СТОСОВНО СОБАК У РАЙХСКОМІСАРІАТІ «УКРАЇНА» ТА МЕТОДИ ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЇ (1941–1943 РР.)

Анотація. Мета статті – на основі виявлених джерел висвітлити реєстраційно-податкову політику німецької влади у Райхскомісаріаті «Україна» (далі – РКУ)¹ у 1941–1943 рр. щодо власників собак; окреслити коло адміністративно-виконавчих органів, відповідальних за її реалізацію на місцях; охарактеризувати процедуру реєстрації та видачі реєстраційних жетонів для собак; з'ясувати розміри та терміни сплати податку за собак, а також динаміку податкових тарифів, пільгових та звільнених від сплати категорій. З'ясувати суспільну реакцію на цей податок, зокрема, частковий спротив населення. Дотично до теми розглянути окремі тогочасні санітарно-ветеринарні приписи та суспільні норми щодо утримання собак.

Наукова новизна полягає у тому, що, хоча про податкову політику Третього Райху на окупованих територіях, зокрема щодо України, загалом написано й опубліковано чимало, саме цей її аспект ніколи окремо й глибоко не розглядався. Також вперше вивчено й введено в науковий обіг низку опублікованих джерел (постанов, розпоряджень та наказів окупаційної влади РКУ) стосовно порушеної у статті проблематики.

Висновки. У 1941–1943 рр. на частині окупованих Третім Райхом українських земель виник РКУ. Німецька влада відродила практику реєстрації та накладання на населення податку на собак, яка існувала до того в УРСР. Причиною цього була необхідність обліку та реєстрації тварин через значну кількість бездомних собак та часті спалахи пошестей, зокрема сказу. Собака реєструвалася місцевими органами у відповідній книзі, до якої вносили дані про власника тварини, адресу, породу й деколи кличку собаки. Власникові видавалася реєстраційна квитанція, а закріплений за собакою номер реєстрації дублювався на виданому собачому жетоні, що кріпився до нашийника.

На початковому етапі (серпень-грудень 1941 р.) адміністрація РКУ у м. Рівне проводила гнучку податкову політику, залишаючи податково-тарифну ініціативу стосовно цього та інших видів податків на розсуд адміністрації на місцях. Як свідчать виявлені та проаналізовані джерела, міський, окружний та районний адміністрації у 1942–1943 рр. часто за обставинами чи потребою регулювали розмір податку на собак у бік його збільшення або зменшення. Оскільки селяни неохоче платили цей податок (а подекуди й відмовлялися це робити) через надмірну податкову переобтяженість та виснаженість селянських господарств попередньою радянською добою, це іноді змушувало владу на місцях тимчасово призупиняти збір податку або переглядати податкові тарифи. Після наступу радянських військ та визволення у 1943–1944 рр. більшої частини окупованих українських земель німецьке податкове законодавство втратило чинність.

Свідчення про собачі реєстраційно-податкові жетони з українських міст цього періоду збереглися лише в публікованих приписах і постановах, тоді як жоден екземпляр такого жетона з теренів РКУ за 1941–1943 рр. авторіві невідомий.

Ключові слова: Райхскомісаріат «Україна» (РКУ), окупаційна влада, реєстрація, реєстраційно-податковий жетон, податок за собак, податковий тариф, фінвідділ, Райкаса, штрафи, бездомні собаки, ветеринарний догляд, утилізація.

Постановка проблеми.

Незважаючи на звернення науковців до висвітлення податкової політики Третього Райху на окупованих територіях у 1941–1943 рр. загалом, окреслена у статті вузька проблематика є новою для вітчизняної історіографії й ніколи ніким окремо й глибоко не розглядалася. Вперше до наукового обігу введено низку публікованих джерел (постанови, приписи та рекомендації), які дають змогу розкрити й проаналізувати обрану тему.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Український історик О. Перехрест – дослідник процесів, що відбувалися в українському селі за часів німецької окупації², називає організовану окупаційною владою у РКУ систему численних податків «однією з основних форм організованого економічного грабунку населення». Між іншими податками автор принагідно згадує й про «податки на домашніх тварин»³, наводячи приклад Київської області, де «селяни були зобов'язані сплачувати податок з собаки чи кішки – 100–150 крб.». По 150 крб. за одну собаку стягували також у Баришівському районі на Житомирщині та у Зінківському районі Полтавської області. У західних областях РКУ, за даними О. Перехреста, податок на собак становив 150–225 крб.⁴

1 Райхскомісаріат «Україна» (нім. Reichskommissariat «Ukraine») було утворено за наказом Адольфа Гітлера 20 серпня 1941 р. Райхскомісаром України він призначив гауляйтера і верховного президента Східної Пруссії Еріха Коха, а центром Райхскомісаріату визначив місто Рівне. В адміністративному статусі РКУ існував з 20 серпня 1941 р. по 15 листопада 1944 р., як територіальна одиниця – із 1 вересня 1941 р. до кінця квітня 1944 р.

2 Перехрест О. Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище / НАН України. Інститут історії України. Черкаси: ЧНУ імені Б. Хмельницького, 2011. 668 с. [4.4. Економічна політика окупаційних властей стосовно селянства. С. 186–210].

3 Там само. С. 188.

4 Там само. С. 189.

Український історик І. Петренко віднайшов у архівах й проаналізував цікаві матеріали стосовно Кіровоградської області періоду 1941–1944 рр.⁵ Принагідно автор показав механізм реалізації окупаційною владою на місцях «собачого» податку, податкового збору, а також спротив цьому частини власників собак із місцевого населення. Дещо дивним, однак, є у нього твердження про те, що «німецький податок на собак, які утримувалися на прив'язі в господарствах жителів сіл та міст Кіровоградської області, був досить несподіваним для населення»⁶. Очевидно, він не знав про таку ж практику оподаткування собак радянською владою у довоєнний період⁷.

Дослідники В. Орлик та Л. Маренець при аналізі фіскальної політики німецької влади у РКУ⁸ лише обмежилися публікацією у додатку №5 «Тимчасового розпорядження» заступника Райхскомісара України Гельмута фон Ведельштедта⁹ від 27 січня 1942 р. (м. Рівне)¹⁰.

К. Двірна та М. Главацький, аналізуючи фінансово-податкову політику РКУ¹¹, лише одного разу згадують податок за собак та й то у контексті генеральної області «Київ», де, на їх думку, «спостерігається особливе прагнення до виконання податку на собак з усіх мешканців сільських управ з боку окупаційної адміністрації. Розпорядження районної управи вказували на необхідність стягнення цього податку, а у разі відсутності оплати право продавати власність осіб, що не оплатили зазначені платежі»¹². Однак, на наш погляд, така лаконічна інформація не відтворює цілісної складної й багатогранної картини цього явища. До того ж, перелічуючи інші види податків, ці дослідники вказують податкові тарифи на них (чомусь окрім податку на собак).

У посібнику «Історія податків та оподаткування в Україні»¹³ читаємо лаконічне повідомлення про «посилення податкового тягаря населення» із запровадженням німецькою окупаційною владою аж 25 видів грошових податків, серед яких і податок на собак та кішок, що належить до місцевих податків¹⁴. Однак вище вже йшлося про те, що для колишніх радянських громадян, котрі опинилися у РКУ, цей податок не був чимось новим чи дивиною.

З опосередковано дотичних до запропонованої нами у статті проблематики праць необхідно згадати такі праці: І. Ветрова (економічні процеси та фінансова політика у РКУ в 1941–1944 рр.)¹⁵, О. Гончаренка (функціонування адміністрації РКУ, правові аспекти регулювання фінансово-податкової системи окупаційного режиму)¹⁶, В. Удовика (загальні характерні риси окупаційного режиму РКУ на прикладі генеральної області «Київ»)¹⁷.

5 Петренко І. Нацистський окупаційний режим на Кіровоградщині 1941–1944 рр. (серія «Архівні документи свідчать»). Кіровоград, 2014. 554 с.

6 Там само. С. 48.

7 Овсінський Ю. Податкове законодавство щодо собак та реєстраційно-податкові собачі жетони в УСРР (1922–1937 рр.) *Український селянин*. 2023. Вип. 30. С. 39–48.

8 Орлик В., Маренець Л. До питання фіскальної політики нацистів в окупованій Україні. *Архіви України*. 2005. № 1–3 (256). С. 233–240.

9 Гельмут фон Ведельштедт [Helmuth von Wedelstädt] (1902–1988). У 1941–1943 рр. був старшим радником уряду та керівником Головного управління І (політики) РКУ при Райхскомісарі Еріхові Коху (Klee E. Das Personenlexikon zum Dritten Reich. Frankfurt am Main, 2007. S. 658).

10 Там само. С. 237.

11 Двірна К., Главацький М. Фінансово-податкова політика окупаційних органів влади та специфіка її реалізації на прикладі Рейхскомісаріату «Україна» та генеральної області «Київ» (1941–1944). *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Исторические науки»*. 2013. Том 26 (65), № 1. С. 16–27.

12 Там само. С. 22.

13 Ярошенко Ф., Павленко В., Павленко В. Історія податків та оподаткування в Україні. Київ, 2012. 416 с.

14 Там само. С. 146.

15 Ветров І. Економічна експансія Третього Рейху в Україні 1941–1944 рр. Київ, 2000. 232 с.; Ветров І. Фінансово-економічна політика окупаційної влади в Україні. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси в 2-х книгах. / ред.: В.А. Смолій (голова колегії), Г.В. Боряк, Ю.А. Левенець, В.М. Литвин, О.Є. Лисенко (відп. ред.), О.С. Онищенко, О.П. Реснт, П.Т. Тронько. НАН України. Інститут історії України. Київ, 2011. Кн. 1. С. 446–474.

16 Гончаренко О. Функціонування окупаційної адміністрації Рейхскомісаріату «Україна»: управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941–1944 рр.). Київ, 2011. 600 с.

17 Удовик В. Німецько-фашистський окупаційний режим (1941–1944 рр.) на території генеральної області «Київ» (Київська та Полтавська області): дис... канд. істор. наук: 07.00.01. Київ, 2005. 236 с.

Мета статті.

Метою статті є висвітлення на основі виявлених джерел, частина з яких вперше введена до наукового обігу, стосовно податкової політики керівництва РКУ в 1941–1943 рр. щодо власників собак, умов та розмірів сплати, суспільної реакції на нововведення; проаналізувати окремі санітарно-ветеринарні приписи окупаційної німецької влади стосовно собак.

Виклад основного матеріалу.

Хоча адміністративно українські землі: Дистрикт Галичина (з 1 серпня 1941 р. у складі Генерал-Губернаторства) і РКУ (з 20 серпня цього ж року), - були окремими структурами, постанови стосовно порушеної у цій статті тематики мали у них схожий характер. Вже у перші місяці окупації витворилася цілісна система правового регулювання щодо фінансів та податкових стягнень із місцевого населення. Ці питання вирішувалися в кожній із складових управлінської структури РКУ: від найвищої ланки до найнижчої. До управлінської системи окупаційної влади входили генеральні області, гебітскомісаріати, міські, районні та сільські управи, робота і функції яких були чітко регламентовані спеціальними інструкціями, розпорядженнями, наказами¹⁸.

Практично відразу у переліку податків для місцевого населення з'явився і податок за собак. Окрім того, у 1941–1943 рр. регулярно публікувалися місцевою україномовною та німецькомовною пресою розпорядження німецької влади щодо боротьби з безпритульними собаками та спричиненими ними хворобами. «Новий порядок» був неможливий без подолання цього явища. Тому з просуванням німецьких військ на Схід з'являлися стосовно цього все нові й нові постанови санітарно-ветеринарного та реєстраційно-податкового характеру. Іноді вони різнилися, а іноді доповнювали одна одну.

Етапи комплексного врегулювання питань реєстрації, санітарного контролю та оподаткування собак добре джерельно простежуються на прикладі м. Києва. 19 вересня 1941 р. німецькі війська окупували українську столицю, а вже 29 жовтня 1941 р. вийшла Постанова № 66 Київської міської управи «Про виловлення безхазяйних собак»¹⁹. Пунктом 1 цієї постанови зобов'язувалося «всіх власників собак у м. Києві та його околицях зареєструвати своїх собак та одержані реєстраційні номерні ознаки [жетони. – Авт.] прикріпити до ошийників собак». Реєстраційний збір за кожну одержану «номерну ознаку» встановлювався в розмірі 3 крб.²⁰ (пункт 2); тобто, початково фактично платилося лише за вартість виготовлення жетона. Проведення реєстрації собак покладалося на «Контору очищення міста відділу міських підприємств Міської управи» (пункт 3). На реєстрацію відводилося всього 10 днів (з 1 по 10 листопада 1941 р.). Одночасно по всіх районах міста в приміщеннях районних управ наказувалося головам районних управ відвести для реєстраторів «Контори очищення міста» відповідні місця в приміщеннях управ (пункт 4). Собака реєструвалася у відповідній книзі, до якої вносили дані про власника тварини, адресу, породу, стать й деколи кличку собаки. Видавалася реєстраційна квитанція.

По завершенні реєстрації належало «розпочати систематичне виловлення безхазяйних собак, їх знищення та утилізацію відходів з додержанням відповідних господарських вимог та санітарно-гігієнічних правил» (пункт 5). При цьому окремо зазначалося, що «знищення тих виловлених собак, що являють з себе певну цінність (мисливські, породисті собаки) проводити через три дні після їх вилову. В разі явки за собаками власників останніх в пункт

18 Двірна К., Главацький М. Фінансово-податкова політика окупаційних органів влади та специфіка її реалізації на прикладі Рейхскомісаріату «Україна» та генеральної області «Київ» (1941–1944). С. 16.

19 Постанова ч. 66 Київської Міської Управи 29 жовтня 1941 року «Про виловлення безхазяйних собак». Українське слово [Київ]. № 53. 9 листопада 1941 р. С. 4.

20 3 серпня 1941 й до липня 1942 р. у РКУ були поширені всі грошові одиниці, що мали обіг в зоні військового управління, а саме: окупаційні марки, рублі та червінці. Така ситуація залишалась до грошової реформи від 4 липня 1942 р., коли грошовою одиницею РКУ став карбованець. В обіг були випущені банкноти номіналом у 1, 5, 10, 20, 50, 100, 200, 500 карбованців. При цьому платіжними засобами залишалися в обмеженому вигляді й радянські грошові знаки (Шуст Р.М. Нумізматика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні: навч. посібн. Київ, 2007. С. 304).

передержання собак, що міститься на терені Утильзаводу на Деміївці²¹, таких собак повертати власникам зі стягненням від останніх штрафу в розмірі 25 крб. – за недодержання цієї постанови та вартості утримання собак за: три дні» (пункт б)²². Сама ця «Контора очищення міста» розташовувалася на території Утильзаводу на Деміївці. Туди свідомі власники підозрілих щодо сказу собак та кішок мали самі приносити своїх улюбленців для ізоляції та дослідження²³.

9 лютого 1942 р. цей збір став у Києві вже реєстраційно-податковим, а його розміри було дещо підвищено «згідно з тимчасовою згодою пана Генерального Комісара²⁴, яка може бути кожного часу скасована». Для Києва та його околиць встановлювався доволі незначний податок на собак розміром 10 крб. за одну собаку на рік (!). Крайнім терміном сплати було визначено 15 березня 1942 р. Потрібно було сплатити відразу 100% вартості. Дворових сторожових собак, які постійно перебували на ланцюгу, було звільнено від податку²⁵.

Однак, після вже згадуваної постанови РКУ (від 27 лютого 1942 р.) і для Києва новий тариф «підтягли» до встановлених 150 крб. за одну собаку і 300 крб. за кожну наступну, що багатьом було вже «не по кишені»²⁶. Повний текст цієї постанови був доведений до населення і надав їй чинності з 29 березня 1942 р. завдяки публікації в київській газеті «Нове українське слово»²⁷. У 1943 р., згідно з розпорядженням міського голови Леонтія Форостівського^{28*}, тариф тут залишався незмінним, лише уточнювалося, що сплата має здійснюватися двома рівними частинами до 15 квітня й до 15 жовтня 1943 р. відповідно²⁹.

Аналогічні приписи видавалися й районними управами Київщини. Однак цікаво, що у м. Золотоноша одноразовий податок на собак, встановлений наказом Начальника Золотоніської округи від 21 жовтня 1941 р. (як і на хати, худобу, коней, свиней), 10 листопада того ж року був тимчасово припинений по селах округи «до особливого розпорядження». Очевидно, що це сталося через фактичну платонеспроможність селян і жалюгідний стан селянських господарств району, підкошених діями попередньої влади. 19 листопада 1941 р. у місцевій пресі тільки нагадувалося про обов'язкову реєстрацію собак в окружній поліції (на це відводилося лише 3 дні), а також зазначалася сума штрафу за невиконання – 200 крб³⁰. Однак 14 січня 1942 р. цей податок все ж поновили: «за хату – 100 крб., корову – 120 крб., коня – 100 крб., свиню – 50 крб. та собаку – 10 крб. як по селах, так і по м. Золотоноші». Вимагалось все сплатити без зволікань до 1 лютого того ж року³¹.

9 липня 1942 р. вийшла нова постанова Золотоніської округової управи про умови сплати податку власниками собак. Тут вже бачимо поділ на «мешканців» (місцеве українське населення) та «німецьких громадян». Останні від податку звільнялися повністю (п. 1). Податок за собак (як і у м. Києві) становив вже 150 крб. на рік за одну собаку та по 300 крб. за кожну наступну. Власники службових собак, які утримували їх за розпорядженням німецької влади,

21 Деміївка – історична місцевість м. Києва. Розташована вздовж Голосіївського проспекту (до Голосіївської площі), Науки (до Мало-китаївської вулиці) та проспекту Валерія Лобановського (до Мистецької вулиці) і початкової частини Васильківської вулиці. Центром Деміївки вважається Деміївська площа.

22 Постанова ч. 66 Київської Міської Управи... С. 4.

23 Там само.

24 Генеральним комісаром Генеральної округи «Київ» був Гельмут Квіцрау (вересень 1941 – 14 лютого 1942 рр.).

25 Оголошення. *Нове українське слово* [Київ]. № 54 (69). 10 березня 1942 р. С. 4.

26 Рівень життя населення Рейхскомісаріату «Україна» визначався співвідношенням заробітної платні та вартістю товарів. За дослідженням І. Ветрова заробітна плата кваліфікованого робітника становила 400 крб., бухгалтера – 500 крб., вчителя – 250 крб. Ставки фахівців та керівників підприємств коливались від 900 крб. до 1500 крб. (Ветров І.Г. Економічна експансія Третього Рейху в Україні 1941–1944 рр. С. 116). У той час кілограм хліба коштував 140–150 крб., сала – 700–750 крб., масла – до 800 крб., житнього борошна 40–80 крб., пшона 10–68 крб., картоплі 10–23 крб. (Форостівський Л. Київ під ворожими окупаціями. Буенос-Айрес, 1952. С. 48).

27 Тимчасове розпорядження про стягнення податку на собак. *Нове Українське слово* [Київ]. № 71(86). 29 березня 1942 р. С. 6.

28 Форостівський Леонтій Іванович (1896–1974) – український історик, під час німецької окупації України – голова Київської міської управи (18 лютого 1942 – листопад 1943; надалі посаду скасовано).

29 Об'ява. На підставі розпорядження Генералькомісаріату в м. Києві. *Нове українське слово* [Київ]. № 34. 10 лютого 1943 р. С. 4.

30 Військовий комендант, Начальник округи. Наказ по Золотоношській округі від 19 листопада 1941 р. *Українське слово* [Золотоноша]. № 8. 20 листопада 1941 р. С. 2.

31 Одноразовий податок. *Українське слово*. № 5. 14 січня 1942 р. С. 4.

від сплати звільнялися. Також звільнені від податку були власники «дворових сторожових собак, які постійно перебувають на ланцюгу» (п. 2–3)³².

Враховуючи немалий розмір податку, його розбили на дві частини: першу частину необхідно було сплатити до 15-го серпня, а другу – до 15-го жовтня 1942 р. По селах плату приймали сільські старости, а в райцентрі – райкаса. Сільські старости негайно й особисто відвозили зібраний податок до райкаси (п. 4–5). Райкаса здавала ці податки до урядової каси гебітскомісара.

Що цікаво, відповідальність за реєстрацію тут покладалася на місцеву поліцію (п. 8). Після сплати податку власники собак отримували «номерний знак для прикріплення до ошийника собаки» (п. 6)³³. Газета «Уманський голос» 27 серпня 1942 р. роз'яснювала власникам собак у м. Умані, що ті «можуть отримати номерки на собак в касі Фінвідділу, пред'явивши квитанцію про сплату податку»³⁴. Тобто, тираж незаповнених реєстраційно-податкових жетонів зберігався у райфінвідділі, де й набивався реєстраційний номер, аналогічний вписаному у квитанцію. Невідомо тільки хто набивав номер – сам фінінспектор, чи якась інша посадова особа.

Попри загальну схожість місцевих постанов до «Тимчасового розпорядження» РКУ, додаткова деталізація й уточнення роблять їх цікавими й інформативними для нас. Так постановою Золотоніської районної управи № 166 від 9 листопада 1942 р. визначалися розміри та терміни сплати податку на 1943 р. Тариф залишився незмінним, однак є важливе уточнення: «коли собака згине в першій половині року – податок знижується до половини річного податку». Податок належало виплатити двома частинами: першу половину ще до 15-го листопада 1942 р., а другу – до 15 грудня 1943 р.³⁵ Цікаво, що податкові «собачі» укази у м. Золотоноші видавалися й у 1943 р. на 1943–1944 господарський рік, який мав тривати з 1 квітня 1943 р. по 1 квітня 1944 р.³⁶ (тарифи залишалися незмінними)³⁷. Однак 22 вересня 1943 р. радянські війська вибили німців із Золотоноші.

У м. Полтаві голова міської управи Федір Борківський³⁸ пояснював встановлення тарифу за реєстрацію собак (14 грудня 1941 р.) у розмірі 5 крб. за кожну собаку «необхідністю фінансування видатків, зв'язаних з реєстрацією собак»³⁹. Тобто, отримані кошти йшли на зарплатню тим самим «реєстраторам» і на оплату замовлень міської управи у виробників жетонів (!). Реєстрацію собак було покладено на «Асенізаційний двір міського господарства, що знаходиться по вул. Катериненській ч. 72» у м. Полтаві⁴⁰.

4 липня 1942 р. вже була опублікована постанова управи Полтавського району «Про обов'язкову реєстрацію собак по селах Полтавського району». Метою заходу вказувалося «проведення міроприємств, захисту населення та сільськогосподарчих тварин від укусів скажених собак». Власники собак протягом 10-ти днів з дня публікації цієї постанови в пресі мали з'явитися до сільуправ та зареєструвати собак (п. 3). Від реєстрації звільнялися цуценята до 3-х місяців (п. 4). Сільська поліція мала стежити за тим, щоби дворові собаки були на прив'язі, а собак, що бродять на вулицях без догляду, вважати за бродячих, виловлювати та

32 Постанова Золотоніської Округової Управи від 9 липня 1942 року. *Українське слово*. № 49. 12 липня 1942 р. С. 2.

33 Там само.

34 Об'ява Фінвідділу. *Уманський голос*. №69. 27 серпня 1942 р. С. 4.

35 Наказ № 166 Золотоніської Районної Управи від 9 листопада 1942 р. *Золотоніські вісті*. *Український часопис Золотоніської області*. № 81 (100). 12 листопада 1942 р. С. 3.

36 Там само.

37 Наказ Ч. 1 Золотоніської Районної Управи від 16 березня 1943 р. *Золотоніські вісті*. № 23. 21 березня 1943 р. С. 4.

38 Федір Борківський (1902–1942) – цікава історична постать. Діач Визвольних змагань 1917–1920 рр., старшина Української армії, командував 2-ю чотою Першого автопанцерного дивізіону, до складу якої, як і до двох інших чот, входили 2 кулеметні автопанцерники та один з кулеметами і гарматою; пізніше діач ОУН (фракція А. Мельника). У жовтні 1941 р. німецька окупаційна влада призначила його першим міським головою Полтави, однак його було заарештовано наприкінці березня 1942 р. і невдовзі страчено німцями за звинуваченням у прихильності до С. Бандери (хоча насправді він був «мельниківцем») та пропагування ідеї створення української армії для її боротьби з німецьким Вермахтом.

39 Для фінансування видатків, зв'язаних з реєстрацією собак. *Голос Полтавщини*. *Український часопис міста і села*. №15. 14 грудня 1941 р. С. 4.

40 Там само.

знищувати негайно (п. 5). Списки реєстрації собак зберігалися в сільуправах. За ухиляння від реєстрації штрафували до 500 крб.⁴¹

Наступною фазою 22 жовтня 1942 р. стало вже пряме встановлення Гєбїтскомїсарїатом Полтавської області податкових тарифів для Полтавського району. Всї власники собак району мали сплачувати податок у розмірі 350 крб. з одної собаки і 300 крб. за кожен наступну. Крайній термін сплати податку встановили до 15 грудня 1942 р. Пунктом 4 цієї постанови «за несвоєчасну сплату податку нараховується пеня в розмірі 0,2% за кожний прострочений день, а до злїсних неплатників податку вживається примусове стягнення»⁴². У 1943 р. у Полтаві штраф за ухиляння від реєстрації й недотримання приписів бургомїстра Петра Галанїна⁴³ становив до 1000 крб. (!)⁴⁴, що є найвищим показником по РКУ.

Цїкаво, що у м. Миргородї та Миргородському районї Полтавської області того ж 22 жовтня 1942 р. лише розпочали процес реєстрації собак району, який мав завершитися до 26 жовтня цього року. У постановї уточнено, що по селах реєстрацію проводять секретарї сїльських управ та «збїрщики податків», а по м. Миргороду – «Фїнансовий вїддїл Райуправи»⁴⁵.

На Днїпропетровщинї стосовно процедури реєстрації собак та дотримання санїтарних норм встановилися свої нетиповї порядки. Так 17 грудня 1941 р. Днїпропетровська мїська управа видала «Обов'язкову постанову» з метою «запобїгти випадкїв укусу собаками громадян м. Днїпропетровська і його околиць, а також для зменшення нещасних випадкїв, що можуть статися вїд укусу собак». Мїська управа зобов'язала «усїх власників собак в 3-денний термін взяти в управлїнні санїтарного облугування мїста (вул. Шмїдта) номерки та повїсити їх на ошийниках собак»⁴⁶. Тобто, тут анї за реєстрацію, анї за жетони грошей не брали? Ще бїльш цїкавим є те, що виконання цієї постанови було покладено на райспоживспїлку, розташовану по вул. Фїлософській 7, яка «взяла на себе функції утильзбору» (пункти 2-4). Її працівники, окрім вилову собак без номеркїв та ошийникїв, мали ще збирати вбитих та здохлих тварин (!). На порушникїв цієї постанови накладався штраф у 300 крб.⁴⁷, а Днїпропетровська мїська допомїжна полїція мала всїляко сприяти виконанню постанови⁴⁸.

І. Петренко на основї опрацьованих архївїв виявив, що для Кїровоградської області, «розмїр податку восени 1941 р. сягав 15 крб. за одну собаку, на початку 1942 р. вїн зрїс у п'ять разїв і становив 75 крб»⁴⁹. Це вписується у загальну картину початково самостїйних й невеликих податкових тарифів мїсцевих управ. Зауважимо тут, що у постановї мїської управи Кїровограда вїд 20 вересня 1941 р. «Про мїроприємства по боротьбї зї сказом собак у м. Кїровоградї» конкретню вказувалося: «Зобов'язати всїх власникїв собак зареєструвати їх протягом 7 днїв з дня об'яви в касї, що мїститься на вул. Ленїна, ч. 35. За реєстрацію стягається збїр у розмїрі 3 карбованцїв»⁵⁰. Нагляд за виконанням цієї постанови покладався на «команданта Служби Порядку, Вїддїл Благоустрою та на Ветеринарний нагляд» м. Кїровограда⁵¹.

41 Постанова ч. 4 Управи Полтавського району вїд 4-го липня 1942 року «Про обов'язкову реєстрацію собак по селах Полтавського району». *Голос Полтавщини*. № 74. 15 липня 1942 р. С. 4.

42 Обов'язкова постанова Управи Полтавського району вїд 22 жовтня 1942 року. *Голос Полтавщини*. № 144. 6 листопада 1942 р. С. 4.

43 Петро Галанїн – бургомїстр Полтави (1942–1943 рр.), колишній царський офїцер. Перед вїйною працював у Полтавському «Водоканалї»; за освїтою – інженер. Будучи мером Полтави, встїг привласнити частину мїського майна й обїкрасти бюджет мїста. Але нїмцї це все у нього згодом конфїскували, коли вїн утїк з ними до м. Кїровограда (Стара Полтава / Альбом. Полтава. Фотографїї. Друга Свїтова вїйна. 7 листопада 2019 р. <https://www.facebook.com/starapoltava/posts/582518629156605>).

44 Наказ Бургомїстра м. Полтави. 31 березня 1943 р. Нова Україна [Полтава]. № 71. 3 квітня 1943 р. С. 2.

45 Оголошення Районової управи. Миргородські вїстї. *Український часопис Миргородської округи*. № 12. 22 жовтня 1942 р. С. 4.

46 Обов'язкова постанова Днїпропетровської мїської управи. 17 грудня 1941 р., м. Днїпропетровськ. Днїпропетровська газета. 1941. №66. 28 грудня С. 4.

47 Для порївняння: зарплата директора середньої загальноосвїтньої школи, встановлена нїмецькою владою мїста, становила 1000 крб, а вчителя тїєї ж середньої школи – 600 крб (Городченко В. Как жили в оккупированном Днепрпетровске [10.07.2017]. <https://gorod.dp.ua/news/133613>).

48 Обов'язкова постанова Днїпропетровської мїської управи. 1941. 17 грудня. С. 4.

49 Петренко І. Нацистський окупацийний режим на Кїровоградщинї 1941–1944 рр. С. 48.

50 Про мїроприємства по боротьбї зї сказом собак у м. Кїровоградї [Обов'язкова постанова Мїської управи вїд 20 вересня 1941 р.]. *Український голос* [Кїровоград]. 1941. № 7. 20 вересня. С. 4.

51 Там само.

1 жовтня 1941 р. набула чинності обов'язкова постанова кіровоградського «Міського голови Медведкова», згідно з якою «всі власники собак підлягають обкладенню податком» (п.1). Податок на першу собаку становив 50 крб. на рік, а за другу – 100 крб. і т.д. Цікавим для нас уточненням у цьому документі є чітке розмежування за податковими категоріями на власне «хатніх» та «цепних» (ланцюгових дворових) собак. За «цепну» собаку податок встановлювався у розмірі 20 крб. за рік (п. 2)⁵².

Чітко був прописаний і механізм податкового збору. Податок мав стягатися за півріччями: перше півріччя тривало з 1 жовтня 1941 р. до 31 березня 1942 р. До 15 жовтня 1941 р. власники собак мали внести податкову сплату до контори міського банку. Взамін тут вони отримували «для своєї собаки податкову марку [жетон. – Авт.], яка повинна висіти на ошийнику собаки». Після 15 жовтня всі «собаки без номерів» підлягали знищенню⁵³.

Вже з 13 березня 1942 р. розміри «собачого» податку на Кіровоградщині підтягли до стандартів у РКУ: відповідно 150 крб. за 1 собаку і по 300 крб. – за кожну наступну⁵⁴. Однак знову цікаве уточнення – від податку звільнялися: собаки на службі Райху, собаки при черехах, сторожові собаки в лісництвах та собаки-поводирі сліпих. Податок надалі стягували двома півріччями: жовтень-березень (1942-1943 рр.) і квітень-вересень (1943 р.)⁵⁵.

І. Петренко простежив деякі тенденції такого збору на місцях та неоднорідну реакцію населення Кіровоградщини на цей податок. Так, із Криничуватської⁵⁶ сільської управи до Устинівківського⁵⁷ райфінвідділу через «фінагента І.П. Філягу» 14 жовтня 1941 р. надійшло готівкою 1425 крб. за утримання собак, а потім 1-го та 5-го грудня той здав ще 45 та 90 крб. Водночас цьому окремі селяни з Криничуватого категорично відмовилися платити податки за собак, як от: Олександра Крусір, Йосип Донець, Марія Шевченко. Як свідчать джерела, до будь-яких небажаних для них наслідків ця їх відмова від сплати податку з боку сільуправи не призвела⁵⁸. Невідомо з яких мотивів, але, очевидно, що цей факт якимось чином сільський голова приховав від німецької влади.

У березні-квітні 1942 р. Криничуватська сільська управа знову зібрала податки за собак за друге півріччя. 21 березня той самий «агент Фляга І.П.» здав до Устинівківського райфінвідділу 3000 крб. цих податків готівкою. Через місяць, 22 квітня, їх надійшло ще 516 крб. Тоді ж у жителів с. Криничувате залишалися на утриманні 33 собаки. Восени 1942 р., коли надійшли чергові строки сплати, з'ясувалося, що деякі громадяни, які проживали на території Криничуватської сільської управи, повбивали собак, щоб не платити за них. До такого вдалися в господарствах Івана Шевченка та Ларіона Рудниченка з с. Золотарева; Оксани Крусір з с. П'ятихатки; Марії Довгоносової з с. Завадівка; Миколи Кучеренка та С. Кузьменка з с. Криничуватого. Щодо кожного такого вбивства сільуправа складала акти. Всупереч досить високим податкам 27 громадян тільки в с. Криничуватому восени 1942 р. все ще тримали собак⁵⁹.

Наскільки важливим був податок на собак свідчить, зокрема, наказ від 29 липня 1942 р. т. в. о. завідуючого Єлизаветградським РФВ «Філоферра» старостам сільуправ, де податок із собак вписаний третім за значущістю у списках всіх податків, що їх сплачували місцеві жителі. І. Петренко слушно зауважує, що ця обставина неспростовно розвінчує закладений переважно фільмами радянської доби один із стереотипів: про ледь не улюблене заняття гітлерівських окупантів знищувати пострілами собак на подвір'ях громадян на окупованих територіях задля лише однієї розваги. Якщо такі випадки й траплялися, то вони були епізодичними (або мусовими – через випадки сказу). Влада, навпаки, дбала про збереження

52 Податок на собак. *Український голос* [Кіровоград]. 1941. № 18. 29 жовтня. С. 4.

53 Там само.

54 Тимчасове розпорядження про стягнення податку на собак. *Українські (Кіровоградські) вісті*. 1942. №23. 21 березня. С. 4.

55 Петренко І. Нацистський окупаційний режим на Кіровоградщині 1941–1944 рр. С. 48.

56 Зараз це с. Криничувате в Нікопольському р-ні Дніпропетровської обл. Населення – 458 мешканців.

57 Зараз це смт. Устинівка в Кропивницькому р-ні Кіровоградської обл. Населення: 3 233 чол.

58 Петренко І.Д. Нацистський окупаційний режим на Кіровоградщині 1941–1944 рр С. 48.

59 Там само. С. 49–50.

собак у господарствах, адже їх існування наповнювало бюджети як районів області, так і м. Кіровограда⁶⁰.

У західних областях РКУ початково також спостерігаємо податкову самостійність. Так, 5 жовтня 1941 р. у м. Проскурів⁶¹ місцева газета «Український голос» повідомляла, запроваджується «новий податок на некорисних тварин – псів і котів». За одного пса належало сплатити 10 крб., за другого – 15, а за третього – 30; тоді як за одного kota – 3 крб., за другого – 6, а за третього аж 18 (п. 5). Термін сплати податку встановлювався щільний: 50% – до 25 вересня 1941 р. і ще 50% – до 15 жовтня 1941 р. (п. 6). Райфінвідділам управ наказувалося «негайно нарахувати податок на псів і котів в розрізі окремих громад»⁶².

Як згодом з'ясувалося, РКУ у м. Рівному мав на це своє бачення. Тому, щоби встановити певні «тарифні» орієнтири, багатократно вищі за перші аматорські окремих окружних управ, й була видана вже згадувана раніше постанова від 27 січня 1942 р. Відтак надалі при запровадженні податку в своїх містах міські (районні та окружні) управи мали керуватися тарифами, не меншими, ніж встановлені РКУ. Дублювання цих тарифів й ознайомлення з ними місцевого населення через пресу відбулося у перші дні березня у містах: Шепетівка, Старокостянтинів, Бердичів, Кам'янець Подільський, Любомль, Кременець, Костопіль та інших⁶³.

Однак вже через 3 дні після оприлюднення постанови гебітскомісар у м. Бердичів видав «Додаток» до власного «Розпорядження для Бердичівської Округи про стягнення податку за собак на 1942 рік», в якому навіть «за одну собаку треба платити 300 крб.»⁶⁴.

Маємо й низку інших джерельних підтверджень тому факту, що нижчим ланкам німецького адміністрації дозволялося коригувати розмір податку за необхідності. Так у м. Кахівка Херсонської округи у 1942 р. за одну собаку брали лише 100 крб. за кожну наступну – по 250 крб. На стандарти РКУ тут вийшли лише у 1943 р., згідно з розпорядженням обласного комісара від 28 листопада 1942 р.. Чи не вперше з-поміж такого роду постанов, доволі однотипних загалом, читаємо про необхідність «при сплаті податку показати довідку про ветогляд, після чого будуть видані номери на собак». Невиконання цієї постанови штрафувалося до 500 крб, а собак без номерів розстрілювали⁶⁵.

У містах Херсон та Миколаїв 23 та 25 лютого 1942 р. податок за собак запровадили відразу: «за одну собаку – 300 крб. на рік; за другу та за кожну слідуєчу собаку по 400 крб. на рік»⁶⁶. Його пропорційно сплачували в два терміни: в квітні та жовтні⁶⁷. Цікаво, що у тексті миколаївської постанови собачі жетони тричі називаються по різному: «пронумеровані теги собак», «жетони для собак», «собачі бірки»⁶⁸. Обласним та міським комісарам надавалося право звільняти від податку за «експлуатаційних собак» (поводирів сліпих, собак при черехах, сторожових собак для лісничих)⁶⁹. Також це поширювалося на «собак на племінних

60 Там само. С. 50.

61 Зараз це м. Хмельницький.

62 Про сільськогосподарський податок в 1941 році (Інструктивні вказівки Райфінвідділам). *Український голос* [м. Проскурів]. № 2. 5 жовтня 1941 р. С. 4.

63 Тимчасове розпорядження. Про побирання податку за собак. Нова Шепетівщина [Шепетівка]. 1942. № 16. 1 березня. С. 4; Установлення податку за собак. *Нове життя* [Старокостянтинів]. Ч. 12(30). 1942. 3 березня. С. 4; Установлення податку від собак. *Нова доба* [Бердичів]. 1942. №41. 4 березня. С. 6; Податок за утримання псів. *Подільнин* [Кам'янець Подільський]. 1942. № 21. 6 березня. С. 4; Установлення податку від собак. *Наші вісті* [Любомль]. 1942. № 10. 8 березня. С. 4; Повідомлення Райхскомісара для України і Гебітскомісара в Кременці. Тимчасове розпорядження про добирання податку від собак. *Кременецький вісник*. 1942. № 21. 8 березня. С. 1; Установлення податку від собак. *Костопільські вісті*. 1942. № 9(33). 8 березня. С. 4.

64 Додаток до тимчасового розпорядження про побирання податку з собак. *Нова доба* [Бердичів]. 1942. № 42. 7 березня. С. 4.

65 Постанова. На підставі розпорядження обласного Комісара м. Кахівки про єдиний податок на собак від 28 XI 42 р. *Українська правда* [Кахівка]. 1942. №94 (119). 6 листопада. С. 2.

66 Bekanntmachung. *Deutsche Bug-Zeitung* [Миколаїв]. 1942. №14. 29 April. S. 6.

67 Про стягання податку за собак. Постанова № 106 Херсонської Миської Управи від 5 березня 1942 р. Голос Дніпра. *Херсонський часопис*. 1942. № 49 (131). 8 березня. С. 2; Об'ява Фінансового відділу Херсонської Миської управи. Голос Дніпра. *Херсонський часопис*. 1942. № 151 (233). 1 листопада. С. 4.

68 Bekanntmachung. *Deutsche Bug-Zeitung* [Миколаїв]. 1942. №14. 29 April. S. 6.

69 Тимчасове розпорядження про податки за собак по Генеральній області. Миколаїв. *Українські вісті* [Кіровоград]. 1942. №17 (53). 28 лютого. С. 4.

собачарських станціях»⁷⁰ та «дресированих собак з цирків»⁷¹. Станом на 1943-й податковий рік у Херсоні та Миколаєві розмір податку залишився таким же ж, як і попереднього року⁷². При встановленні подвійного стосовно інших міст тарифу, очевидно, насамперед враховували майновий стан населення, який у цих південних сільськогосподарських областях був дещо вищим.

5 січня 1942 р. у м. Запоріжжя міська управа встановила податок у розмірі 180 крб. за одну собаку й сплату двома частками по 90 крб. піврічно. Однак у червні цього ж року перевіркою податкових органів було встановлено, що «певна частина власників собак не виконали до цього часу розпорядження Міської управи [...] і наявних у них собак не зареєстрували і не сплатили належного податку за перше півріччя 1942 р. ». Тому власникам пропонувалося: «при небажанні тримати у себе собак [...] здати на заготівний пункт Скотбази, що міститься проти М'ясокомбінату на вул. Шевченка, та про здачу одержати квитки, які пропонується пред'явити на реєстрацію до фінансових органів»⁷³.

Очевидно, справи були не кращими й у другому півріччі, бо, зрештою, 17 грудня 1942 р., згідно з розпорядженням штадткомісара м. Запоріжжя, розмір податку за собак було дещо зменшено. 31 січня 1943 р. «на території старої та нової частин м. Запоріжжя і всіх виселків» розмір вказаного податку був урівняний зі стандартами РКУ – 150 крб. за рік за одну собаку. Однак за другу вже необхідно було платити на 300 крб. більше, ніж за першу (450 крб.), а за третю – на 300 крб. більше, ніж за другу (750 крб.) і так далі⁷⁴. Оподаткуванню підлягали всі без винятку собаки, які належали приватним особам (п. 2). Від цього податку звільнялися лише працівники поліції (п. 3). Всі приватні власники собак були «зобов'язані до 15-го січня 1943 р. взяти у Фінвідділі Допоміжної Управи номерні знаки для прикріплення до нашійників собак» (п.4). Податок за собак сплачувався піврічно: 15 квітня та 15 листопада – по 50% від річного нарахування (п.5)⁷⁵.

У м. Суми 24 серпня 1942 р. міська управа навпаки запровадила дещо занижений за тарифами «податок на власників собак: за 1 собаку – 100 крб. на рік, за 2 собаки – 200, за 3 собаки – 400»⁷⁶. Цій постанові передувала інша постанова Сумської міської управи від 22 квітня 1942 р., яка є докладним інформативним й структурованим документом стосовно дії реєстраційно-податкового механізму в містах українського Полісся. Вже в преамбулі оголошувалося, що метою заходу є «впорядкування справи утримання собак, боротьби зі сказом та бродячими собаками». Сумська міська управа доручила міській міліції провести реєстрацію всіх собак, видаючи їх власникам номерки за відповідну плату (п.1). Далі знаходимо доволі кумедне уточнення: «громадяни, які будуть [...] знімати з чужих собак нашійники та номерки [...], підлягають штрафу в розмірі 100 крб.»⁷⁷. Отже, такі випадки траплялися.

У листопаді 1942 р. у м. Суми, згідно з розпорядженням міської управи, «громадяни, у яких є службові вартові собаки, як то: німецькі овчарки, сан-бернари, доберман-пінчери та лайки, повинні привести таких 25 листопада ц. р. о 2-й годині дня до польової жандармерії міської комендатури (Троїцька, 4) на огляд та реєстрацію»⁷⁸. Відтак процедура реєстрації собак на службі Райху відбувалася окремо і супроводжувалася обов'язковим ветеринарним оглядом.

70 Податок на собак. *Голос Дніпра. Херсонський часопис*. 1942. № 44 (126). 24 лютого. С. 2.

71 Про стягнення податку на собак по м. Херсону в 1943 р. Наказ № 7 Гебтскомісара Херсонської області, від 20 лютого 1943 р. *Голос Дніпра [Херсон]*. 1943. № 28. 4 березня. С. 2.

72 Там само.

73 Об'ява Запорізької Міської Управи. *Нове Запоріжжя*. 1942. № 51 (65). 20 червня. С. 4.

74 Об'ява Запорізької Української Допоміжної Управи. 17 грудня 1942 р. *Нове Запоріжжя*. 1942. № 111 (125). 23 грудня. С. 4.

75 Там само.

76 Постанова № 63. Оголошення Сумської міської управи. *Сумський вісник*. Орган Північно-Східної України. 1942. № 113 (134). 20 вересня. С. 4.

77 Постанова Сумської міської управи. З метою впорядкування справи утримання собак, боротьби зі сказом та бродячими собаками [від 22.IV.-42 р.]. *Сумський вісник*. Орган Північно-Східної України. 1942. № 50 (71). 26 квітня. С. 4.

78 Об'яви Сумської міської управи. *Сумський вісник*. Орган Північно-Східної України. 1942. № 135 (156). 11 листопада. С. 4.

У Ворошиловграді у 1942 р. податок за собак рішенням К. Євсюкова, завідувача фінансовим відділом Ворошиловградської міської управи, збирали поквартально: по 50 крб. за квартал, що за рік становило 200 крб. за кожну собаку. Від сплати податку звільнялися лише ті «особи, які здадуть собак на салотопку, яка знаходиться на 3-му кілометрі⁷⁹»⁸⁰.

Хоча з початком 1943 р. ситуація на фронтах змінювалася не на користь Третього Райху, на місцях ще до літа цього року надалі функціонувала створена німцями податкова система. На підставі фінансового звіту Бобринецького⁸¹ райфінвідділу (за період з 10 травня по 10 червня 1943 р.) у районі було зібрано з населення⁸² 302 878 крб. 54 коп. податків, а з них податку на собак – 35 748 крб. 90 коп. (що становило 11,8% від загального податкового збору)⁸³.

Вже з вересня 1943 р. Червона армія перейшла у широкий наступ й у листопаді форсувала Дніпро та розгорнула бойові дії на Правобережжі, а за перше півріччя 1944 р. вийшла до Карпат. Відповідно податкові постанови окупаційної німецької влади перестали бути чинними на колишніх територіях РКУ.

Висновки.

У 1941–1943 рр. на частині окупованих Третім райхом українських земель виник РКУ. Німецька влада відродила практику податку на собак із населення, яка існувала до того в УРСР. Причиною цього була необхідність обліку та реєстрації тварин через значну кількість бездомних собак та часті спалахи пошестей, зокрема сказу. Відклався цілий пласт регулятивно-зобов'язувальних постанов окупаційної адміністрації стосовно цієї проблеми, які містили фіскальну, реєстраційну, санітарно-ветеринарну, суспільно-регулятивну, штрафну та інші складові. Ці постанови здебільшого публікувалися у тогочасній пресі для ознайомлення з ними населення.

Селяни неохоче платили цей податок. До того ж виснаженість селянських господарств радянською добою іноді змушувала владу на місцях призупиняти збір податку або переглядати податкові тарифи.

Свідчення про собачі реєстраційно-податкові жетони з українських міст цього періоду збереглися лише в опублікованих приписах і постановах, тоді як жоден екземпляр такого жетона з теренів РКУ за 1941–1943 рр. авторіві невідомий.

Після наступу радянських військ та визволення у 1943–1944 рр. окупованих українських земель німецьке податкове законодавство втратило тут чинність.

References:

1. Perechrest, O. (2011). *Ukrajinske selo v 1941–1945 rr.: ekonomiczne ta sozialne stanovyszcze* [Ukrainian village in 1941–1945 pp.: economic and social situation]. Czerkasy. [in Ukrainian].
2. Petrenko, I. (2014). *Nazystskij okupazijnyj rezhyim na Kirovogradszczyni 1941–1944 rr.* [The Nazi occupation regime in Kirovohrad Region 1941–1944]. [in Ukrainian].
3. Vetrov, I. (2000). *Ekonomiczna ekspansija Tretiogo Rejchu v Ukrajini 1941–1944 rr.* [Economic expansion of the Third Reich in Ukraine, 1941–1944] Kyiv. [in Ukrainian].
4. Vetrov, I. (2011) *Finansovo-ekonomiczna polityka okupazijnoji vlady v Ukrajini* [Financial and economic policy of the occupation authorities in Ukraine]. *Ukrajina v Drugij svitovij vijni: pogliad z XXI st.* [Ukraine in the Second World War: a view from the 21st century], 1, 446–474. [in Ukrainian].
5. Gonczarenko, O. (2011). *Funkzionuvannia okupazijnoji administraciji Rejchskomisarjatu «Ukrajina»: upravlinsko-rozporiadczy ta organizacijno-pravovi aspekty (1941–1944 rr.)* [Functioning of

⁷⁹ Тут мається на увазі місцевий Утильзавод.

⁸⁰ Фінансовий відділ Ворошиловградської міської управи. *Нове життя [Ворошиловград]*. 1942. № 41. 20 листопада. С. 2.

⁸¹ Зараз це м. Бобринець – адміністративний центр Бобринецької міської територіальної громади Кропивницького району Кіровоградської області. Населення складає 10,7 тис. осіб.

⁸² Очевидно в рахунок першого податкового півріччя.

⁸³ Орлик В., Маренець Л. До питання фіскальної політики нацистів в окупованій Україні. С. 238.

the occupation administration of the Reichskommissariat «Ukraine»: managerial and administrative and organizational and legal aspects (1941–1944)]. Kyiv. [in Ukrainian].

6. Postanowa cz. 66 Kyjivskoj Miskoji Uprawy 29 zhowtnia 1941 roku «Pro vylovlennia bezchazajnych sobak». [Resolution part 66 of the Kyiv City Administration of October 29, 1941 «On Catching Stray Dogs»]. *Ukrajinske slovo [Ukrainian word]*. Kyiv (9.11.41), 53, 4. [in Ukrainian].

7. Tymczasove pozporiadzhennia pro stiagnennia podatku na sobak [Temporary order on the collection of tax on dogs]. *Nove Ukrajinske slovo [A new Ukrainian word]*. Kyiv. (29.03.42), 71, 6. [in Ukrainian].

8. Objava. Na pidstavi pozporiadzhennia Generalkomisariatu v m. Kyjevi [Advertisement. Based on the order of the General Commissariat in Kyiv]. *Nove Ukrajinske slovo [A new Ukrainian word]*. Kyiv. (10.02.43), 34, 4. [in Ukrainian].

9. Vijskovyj komendant, Naczalnyk okrugy. Nakaz po Zolotonoczkij okruzi vid 19 lystopada 1941 r. [Military commandant, head of the district. Order for the Zolotonosh District dated November 19, 1941]. *Ukrajinske slovo [Ukrainian word]*. Zolotonosza. (20.11.41), 8, 2. [in Ukrainian].

10. Postanova Zolotoniskoji Okrugovoji Uprawy vid 9 lypnia 1942 r. [Resolution of the Zoloton District Administration of July 9, 1942]. *Ukrajinske slovo [Ukrainian word]*. Zolotonosza. (12.07.42), 49, 2. [in Ukrainian].

11. Objava Finviddil [Finnwiddil's ad]. *Umanskyj golos [Uman voice]*. 27.08.42, 69, 4. [in Ukrainian].

12. Nakaz Cz. 1 Zolotoniskoji Rajonovoji Uprawy vid 16 bereznia 1943 r. [Order Part 1 of the Zolotoniska District Administration dated March 16, 1943]. *Zolotoniski visti [Zolotoniske news]*. (21.03.43), 23, 4. [in Ukrainian].

13. Dlia finansuvannia vydatkiv, zviazanych z rejestracijeu sobak [To finance expenses related to the registration of dogs]. *Golos Poltavszczyzny [The voice of Poltava region]*. (14.12.41), 15, 4. [in Ukrainian].

14. Postanova cz. 4 Uprawy Poltavskogo rajonu vid 4 lypnia 1942 r. «Pro oboviazkovu rejestraciju sobak po selach Poltavskogo rajonu» [Resolution part 4 of the Poltava District Administration of July 4, 1942 «On the mandatory registration of dogs in the villages of the Poltava District»]. *Golos Poltavszczyzny [The voice of Poltava region]*. (15.07.42), 74, 4. [in Ukrainian].

15. Nakaz Burgomistra m. Poltavy. 31 bereznia 1943 r. [Order of the Burgomaster of Poltava. March 31, 1943]. *Nova Ukrajina [New Ukraine]*. Poltava. (3.04.43), 71, 2. [in Ukrainian].

16. Ogolozennia Rajonovoji Uprawy [Announcement of the District Administration]. *Myrhorodski visti [Myrhorod news]*. (22.10.42), 12, 4. [in Ukrainian].

17. Oboviazkova postanova Dnipropetrovskoj miskoji upravly. 17 grudnia 1941 r. [Mandatory resolution of the Dnipropetrovsk city administration. December 17, 1941]. *Dnipropetrovska gazeta [Dnipropetrovsk newspaper]*. (28.12.41), 66, 4. [in Ukrainian].

18. Podatok na sobak [The Dog Tax]. *Ukrajinskyj golos [Ukrainian voice] Kirowograd*. (29.10.41), 18, 4. [in Ukrainian].

19. Tymczasove rozporiadzhennia pro stiagnennia podatku na sobak [Temporary order on the collection of tax on dogs]. *Ukrajinski (Kirovogradski) visti [Ukrainian (Kirovohrad) news]*. (21.03.42), 23, 4. [in Ukrainian].

20. Pro silskogospodarskyj podatok v 1941 r. (Instruktyvni vkazivky Rajfindivilam) [About the agricultural tax in 1941 (Instructions for Raifindivisions)]. *Ukrajinskyj golos [Ukrainian voice]*. Proskuriv. (5.10.41), 2, 4. [in Ukrainian].

21. Tymczasove rozporiadzhennia. Pro pobyrannia podatku za sobak [Temporary order. About collecting tax for dogs]. *Nova Szepetivszczyzna [New Shepetivshchyna]*. Szepetivka. (1.03.42), 16, 4. [in Ukrainian].

22. Podatok za utrymannia psiv [Tax for keeping dogs]. *Podolianyn [Podolyan]*. Kamianets Podilskyj. (6.03.42), 21, 4. [in Ukrainian].

23. Povidomlennia Rajchskomisara dlia Ukrainy i Gebitskomisara v Kremiantsi. Tymczasove rozporiadzhennia pro dobyrannia podatku vid sobak [The message of the Reichskommissar for Ukraine and the Gebitskommissar in Kremyanets. Temporary order on collecting tax from dogs]. *Kremianetskyj Visnyk [Kremyanetsky Herald]*. (8.03.42), 21, 1. [in Ukrainian].

24. Postanova. Na pidstavi rozporiadzhennia oblasnogo Komisara m. Kachivky pro jedynyj podatok na sobak vid 28 XI 42 r. [Decree. On the basis of the order of the Regional Commissioner of the city of Kahivka on the single tax on dogs from 28 XI 42]. *Ukrajinska pravda [Ukrainian truth]*. Kachivka. (6.11.42), 94, 2. [in Ukrainian].

25. Tymczasove rozporiadzhennia pro nalogy za sobak po generalnij oblasti Mykolajiv [Temporary order on taxes for dogs in the General region Mykolaiv]. *Ukrajinski visti [Ukrainian news]*. Kirovograd. (28.02.42), 17, 4. [in Ukrainian].

26. Pro stiagnennia podatku na sobak po m. Chersonu v 1943 r. Nakaz № 7 Gebitskomisara Chersonskoj oblasti, vid 20 lutogo 1943 r. [On the collection of tax on dogs in the city of Kherson in 1943. Order No. 7 of the Gebitskommissar of the Kherson region, dated February 20, 1943]. *Golos Dnipro [Voice of Dnipro]*. Cherson. (4.03.43), 28, 2. [in Ukrainian].

27. Objava Zaporizkoji Ukrajinskoji Dopomizhnoji Upravy. 17 grudnia 1942 r. [Announcement of the Zaporizhia Ukrainian Auxiliary Board. December 17, 1942]. *Nove Zaporizhzhya. [New Zaporizhya]*. (23.12.42), 111, 4. [in Ukrainian].

28. Postanova Sumskoj miskoji upravly. Z metoju vporiadkuvannia spravy utrymannia sobak, borotby zi skazom ta brodiaczymy sobakamy (vid 22.IV.-42 r.). [Resolution of the Sumy City Administration. For the purpose of streamlining the issue of keeping dogs, combating rabies and stray dogs (from April 22, 1942)]. *Sumskyj visnyk. Organ Pivniczno-Schidnioji Ukrainy [Sumy Herald. Organ of North-Eastern Ukraine]*. (26.04.42), 50, 4. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 16.02.2024

Схвалено до друку / Accepted: 14.06.2024

УДК 94(477)(930) «1918»

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-31-Pyrih>

Ruslan Pyrih

Doctor of Historical Sciences, Professor, chief researcher of the Department of the History of the Ukrainian Revolution of 1917-1921, Institute of History of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5680-3871>

e-mail: ruslan_pyrih@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Pyrih, R. (2024) Multivectorality of Hetman Skoropadskyi's land reform: government, landlords, peasants, and allied occupiers (april - december 1918). *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 31, 27-43. (In Ukrainian). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-31-Pyrih>

**MULTIVECTORALITY OF HETMAN SKOROPADSKYI'S LAND REFORM:
GOVERNMENT, LANDLORDS, PEASANTS, AND ALLIED OCCUPIERS
(APRIL - DECEMBER 1918)**

Abstract. *The purpose of the article is to study the multi-vector interests and aspirations of the key "players" of Pavlo Skoropadskyi's land reform, their influence on its preparation, course and curtailment, as well as to highlight the role of geopolitical factors in the failed attempts to resolve the land issue in Hetman's Ukraine.*

The methodological basis is based on the principles of historicism, scientific, problem-chronological, and personalization of events. Particular attention is paid to the critical analysis of the legislative framework of the reform.

The scientific novelty lies in the systematic coverage of the participation of each of the leading participants in the reform of land relations, which ultimately resulted in the failure of one of the most ambitious state-building projects of the Hetman.

Conclusions *The author argues that land reform was one of the main directions of state building in the Hetmanate. The government, ministries, and leading scholars were involved in its preparation, and the idea of reform was supported by the German military and diplomats. At the same time, the legislative absolutization of the primacy of private property rights allowed landlords to recover their property by force, which inspired a sharp confrontation in the Ukrainian countryside. The Germans did not want to make any drastic changes in the agricultural sector until after the harvest. By the fall, the land market had not been established. The small-landed peasantry did not have the opportunity to buy land. The reform came to a standstill. Skoropadskyi's attempt to resuscitate it in the fall was interrupted by the challenges of the end of the Great War, which decided not only the fate of the land reform but also of the Hetmanate.*

Keywords. *Land reform, Hetmanate, Rada of Ministers, Oberkommando headquarters, Union of Landowners, Pavlo Skoropadskyi, Vasyl Kolokoltsov, Volodimir Leontovych.*

Руслан Пиріг

доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу історії Української революції 1917–1921 рр., Інститут історії України НАНУ, м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5680-3871>

e-mail: ruslan_pyrih@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Пиріг Р. Різновекторність земельної реформи гетьмана П. Скоропадського: уряд, поміщики, селяни, союзники-окупанти (квітень - грудень 1918 року). *Український селянин*. 2024. Вип. 31. С. 27-43. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-31-Pyrih>

**РІЗНОВЕКТОРНІСТЬ ЗЕМЕЛЬНОЇ РЕФОРМИ ГЕТЬМАНА П. СКОРОПАДСЬКОГО:
УРЯД, ПОМІЩИКИ, СЕЛЯНИ, СОЮЗНИКИ-ОКУПАНТИ
(КВІТЕНЬ - ГРУДЕНЬ 1918 РОКУ)**

Анотація. *Метою статті є дослідження різновекторних інтересів і устремлінь ключових «гравців» земельної реформи П. Скоропадського, впливу на її підготовку, перебіг і згорання, а також висвітлення ролі геополітичних чинників у невдалих спробах розв'язання земельного питання в гетьманській Україні.*

Методологічною основою є принципи історизму, науковості, проблемно-хронологічний, персоналізації подій. Особлива увага приділена критичному аналізу законодавчої бази реформи. Наукова новизна полягає в системному висвітленні участі кожного з провідних учасників реформування земельних правовідносин, яке в кінцевому підсумку завершилося провалом одного з найамбітніших державотворчих проектів гетьмана.

Висновки. *Автор аргументовано доводить, що земельна реформа була одним із головних напрямів державного*

будівництва Гетьманату. В її підготовці були задіяні уряд, міністерства, провідні вчені, ідею реформи підтримали німецькі військові та дипломати. Водночас законодавча абсолютизація примату права приватної власності дозволила поміщикам домогтися повернення своїх маєтностей силовими методами, що інспірувало гостре протистояння в українському селі. Німці не бажали кардинальних змін в аграрному секторі до завершення збирання врожаю. Восени ринок землі так й не був створений. Малоземельне селянство не отримало можливості купівлі землі. Реформа зайшла в глухий кут. Спроба П. Скоропадського її реанімувати була перервана викликами закінчення Великої війни, які й вирішили не тільки долю земельної реформи, а й гетьманської держави.

Ключові слова. земельна реформа, Гетьманат, Рада Міністрів, штаб Оберкомандо, Союз земельних власників, П. Скоропадський, В. Колокольцов, В. Леонтович.

Постановка проблеми.

Проголошений в кінці квітня 1918 р. гетьманом України П. Скоропадський серед завдань державного будівництва найбільш підготовленим був до проведення земельної реформи. Під впливом столипінських аграрних перетворень погляди великого землевласника еволюціонували у бік доцільності фермерського господарювання. Він не залишив свідчень про ставлення до інших сторін діяльності жорстокого царського прем'єра, який в народі отримав назву «Муравйова-вішателя», а шибениці – «столипінські галстуки». Однак відверто захоплювався результатами аграрних реформ в дореволюційній Росії, які пов'язували з іменем П. Столипіна¹. У спогадах П. Скоропадський стверджував: «Я також прибічник дрібних господарств, особливо на Україні, і неодноразово казав, що мій кінцевий ідеал був – бачити Україну, вкриту одними лише дрібними, високопродуктивними, приватними господарствами...»². Він був переконаний, що в Україні необхідно «обов'язково продовжувати справу Столипіна в смислі виділення селян на відруби і знищення черезсмужжя»³.

Ці погляди П. Скоропадського в березні – квітні 1918 р. пройшли певну апробацію в колі однодумців очолюваної ним політичної організації – Українська народна громада (УНГ). Одне з центральних місць її програми займало розв'язання земельного питання. Такі фундаментальні положення, як право приватної власності, вільної купівлі-продажу землі, відчуження земель від великих власників для наділення малоземельних хліборобів шляхом викупу, ввійшли до інаугураційної Грамоти гетьмана від 29 квітня⁴.

До того ж основними спонукальними мотивами повалення правління Центральної Ради в членів УНГ було припинення соціалізаторських експериментів в українському селі і створення умов для розвитку продуктивних сил аграрного сектора. Задекларовані гетьманом і урядом принципи й мали скласти фундаментальні підвалини державної земельної політики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Саме ця сфера діяльності П. Скоропадського і гетьманського уряду в другій половині 1990-х рр. стала предметом дослідницької уваги молодих українських учених, не обтяжених догмами радянськими історіографії про П. Скоропадського «реставратора буржуазно-поміщицького монархізму», «німецьку маріонетку», «опереткове гетьманство» тощо. Цьому насамперед сприяло перше повне видання спогадів гетьмана 1995 р. З'явилися спеціальні дослідження аграрної політики Української Держави, інших урядів періоду революції⁵. Проблеми земельної реформи знайшли певне висвітлення в працях, присвячених економічній та внутрішній політиці Гетьманату⁶. З накопиченням тематичних публікацій вийшли перші

1 За період із 1907 по 1917 роки у восьми імперських губерніях в межах України на хутори вийшло близько 40 000 дворів площею 2.7 мільйонів десятин. Внаслідок аграрної реформи, наприклад, на Правобережжі України, Полтавщині та інших землях, по суті, всі землі селянських господарств перейшли до приватної власності. Таким чином, приватне землеволодіння стало переважною формою використання земельних ресурсів у більшій частині України. *Каракаш І.* Столыпінська аграрна реформа на українських землях. *Наукові праці Одеської національної юридичної академії.* 2007. Т. 6. С. 236.

2 Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. Київ – Філадельфія, 1995. С. 137.

3 Там само. С. 286.

4 Герашенко Т. Українська народна громада. *Вісник Київського державного лінгвістичного університету.* 2000. Вип. 4. С.209-210.

5 Терела Г. Аграрна політика Української Держави П. Скоропадського: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Полтава, 2000; Ковальова Н. Аграрна політика українських національних урядів (1917–1921 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Дніпропетровськ, 1999; Малькін В. Земельне питання в Україні в умовах революції 1917–1920 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Острог, 2009; Пітик Г. Селянське питання в політиці Української держави, Директорії УНР, Раднаркому УСРР (квітень 1918 – серпень 1919 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2008.

6 Мьякота С. Економічна політика уряду Української Держави (травень–грудень 1918 р.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 1997;

історіографічні узагальнення⁷. Результати своїх досліджень автори подали переважно у вигляді кандидатських дисертацій⁸. Окремі аспекти висвітлення земельної політики гетьманату П. Скоропадського подав у монографії О. Житков⁹.

У результаті сучасна історіографія Української Держави 1918 р. отримала досить ґрунтовну картину складних і суперечливих намагань П. Скоропадського втілити життя а рїогї прогресивну земельну реформу. Однак над цими працями тяжіли два важливих фактори: це іманентно суб'єктивні спогади гетьмана і малодоступність такого потужного історичного джерела, як протоколи засідань Ради Міністрів¹⁰. Більшість авторів наводили твердженнями П. Скоропадського, що в листопаді 1918 р. земельне питання було близьке до свого розв'язання¹¹.

У наступні роки в загальному комплексі досліджень аграрного питання в роки Української революції 1917-1921 рр. тему земельної реформи П. Скоропадського досліджували вчені Черкаської школи істориків-аграрників¹². Для цих праць властивий розгляд земельної політики Української Держави у більш широкому контексті європейського досвіду аграрних перетворень, а також урядової практики білих російських режимів. Адже творцями їхньої земельної політики були колишні гетьманські реформатори – В. Колокольцов, В. Брунст, Г. Глінка та інші¹³. Аграрна політика П. Скоропадського постійно висвітлюється в збірнику наукових праць «Український селянин». Зокрема, на його сторінках найбільш повно і системно поданий огляд сучасної української історіографії проблеми¹⁴.

Мета статті.

Мета і основні завдання статті полягають у предметному висвітленні місця і ролі кожного з ключових чинників проведення земельної реформи, які у своїй сукупності унеможливили її здійснення в конкретно – історичних умовах української гетьманської держави 1918 року:

Ради Міністрів у створенні законодавчої бази реформи;

поміщицтва з його намаганнями повернути і зберегти непорушною земельну власність;

селянства, змушеного чинити збройний опір поміщицькому свавіллю і репресивній практиці окупаційних військ;

німецько-австрійських союзників з їх прагматичними інтересами отримання договірних обсягів збіжжя.

Виклад основного матеріалу.

Автор структурував текст статті наближено до кожного з поставлених дослідницьких завдань, намагаючись звести до мінімуму фактологічні повтори.

За задумом П. Скоропадського, Рада Міністрів мала виступити головним інструментом підготовки і реалізації земельної реформи. У нього були всі підстави сподіватися на під-

Проданюк Ф. Внутрішня політика Української держави (29 квітня – 14 грудня 1918 року) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 1997; Землюліна Н. Селянське питання в Україні 1917–1918 рр. (історіографія проблеми) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ, 1998; Грибосдов С. Українська держава гетьмана П. Скоропадського: історіографічне дослідження: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ, 2001; Гнатюк С. Внутрішня політика Гетьманату П. Скоропадського (1918 р.): українська історіографія проблеми: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ., 2002; Салата Г. Аграрна політика українських національних урядів (1917-1920 рр.). Історіографія: дис. канд. іст. наук. 07.00.06. Київ, 2010.

8 Тимченко Р. Висвітлення аграрної політики гетьманату П. Скоропадського в сучасних дисертаційних дослідженнях. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2016. Вип. 26.

9 Житков О. Селянське питання в українській революції 1917-1921 рр.: *Історіографічне дослідження*. Харків, 2016.

10 Українська Держава (квітень-грудень 1918 року). Документи і матеріали: у 2 томах. / упоряд. Р. Пиріг (керівник) та ін. Київ, 2015.

11 Скоропадський П. Спогади. Київ – Філадельфія, 1995. С. 287.

12 Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917—1921 рр.) / Н. А. Ковальова, С. В. Корновенко, О. В. Малиновський та ін. Черкаси, 2007; Корновенко С. Аграрне законодавство П. Скоропадського у контексті вітчизняного та європейського досвіду вирішення земельного питання (1918—1921 рр.). *Український історичний журнал*. 2008. № 4; Корновенко С. Аграрна політика гетьманату: теоретичний аспект. *Український селянин*. 2004. Вип. 8; Корновенко С., Землюліна Н., Ковальова Н., Малиновський Б., Масненко В., Морозов А., Михайлюк О., Пасічна Ю. Г. Селянство, земля і влада в період Української революції (1917 – 1921 рр.). Черкаси, 2020.

13 Аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях (1919–1920 рр.): історіографічний процес 1919 – 2000-х рр. Черкаси, 2008; Білий рух Півдня Росії: аграрна політика урядів А. Денікіна, П. Врангеля (1919 – 1920 рр.). Черкаси, 2009.

14 Тараненко О., Івашенко В. Новітня вітчизняна історіографія аграрної політики П. Скоропадського (2000-ні – 2010-ті рр.). *Український селянин*. 2018. Вип. 19.

тримку членів уряду – кадетів, адже аграрна програма конституційно-демократичної партії допускала відчуження земель різних форм власності для придбання малоземельними і безземельними селянами¹⁵. Прем'єр-міністр Ф. Лизогуб (колишній октябрист) і міністр земельних справ В. Колокольцов (кадет) були великими землевласниками і відомими в Росії земськими діячами, меценатами. Полтавське губернське і Вовчанське повітове земства вважалися взірцевими в Російській імперії. Обидва входили до ближнього оточення царської родини¹⁶. Однак проведення планованої гетьманом земельної реформи підтримали і весною – влітку стали головними її провідниками.

Обнадійливі підстави здійснення планованої земельної реформи П. Скоропадський вбачав у позиції штабу німецького командування і посольства (Г. Айхгорн, В. Гренер, А. Мумм). Серед умов приведення його до влади вони сформулювали й засади аграрної політики, які в основному збігалися з його планами проведення земельної реформи. Сподівався гетьман й на підтримку Української демократично-хліборобської партії, яка відстоювала ліквідацію великої земельної власності й наділення землею селян за викуп. Позицією щойно збанкрутілих українських соціалістичних партій можна було й знехтувати, оскільки над ними тяжіли невдачі експерименту соціалізації.

Рада Міністрів. 10 травня була оприлюднена досить розлога урядова декларація з викладом основних положень гетьманської грамоти, законів про державний устрій та політику Української Держави. Зокрема, у документі повідомлялося, що «правительство вже приступило до вироблення плану земельної реформи, поставивши собі неодмінною метою задовольнити земельні потреби малоземельних та безземельних хліборобів». Далі пояснювалося, що ті землі приватних власників, які необхідно відмежувати для цього, будуть викуплені державою та передані по необтяженій ціні потребуючим селянам¹⁷.

Повідомлення підписали голова уряду і всі наявні на той час міністри. Заявлена в ньому мета – задовольнити потреби й безземельних селян взята з програми кадетської партії, але ніколи гетьманом не ставилася. Оскільки була абсолютно утопічною. Вже у спогадах він підкреслював: «Передача землі не безземельним, а малоземельним селянам. В цьому відношенні треба мати на увазі ціль – держава, а не жалюгідну сентиментальність»¹⁸. Земельна реформа мала на меті також й політичне завдання – створення широкої соціальної опори влади у товщі середніх селянських верств.

У справі підготовки і проведення земельної реформи домінуюча роль відводилася міністерству земельних справ. Постать міністра ставала ключовою в здійсненні цього надзвичайно важливого і масштабного проекту. П. Скоропадський у спогадах наголошував, що призначення міністра земельних справ було особистим вибором голови Ради Міністрів Ф. Лизогуба. На цю посаду він рекомендував В. Колокольцова – ученого, агронома, успішного землевласника, відомого земського діяча. Його енергійна праця на чолі Вовчанської земської управи була спрямована на розвиток освіти, охорони здоров'я, благоустрою, зокрема заліснення берегів Сіверського Донця. У розвиток повіту він вкладав чималі власні кошти¹⁹.

Заступниками міністра стали В. Брунст – учений агроном, науковець і педагог, досвідчений адміністратор і Г. Бурлаков – інженер - лісівник, директор лісового департаменту міністерства землеробства Тимчасового уряду. Структура міністерства була досить розгалуженою й охоплювала основні галузі сільського господарства: департаменти землеробства, скотарства, лісівництва, садівництва, меліорації, кооперації.

Першочерговим завданням міністерства стала підготовка законодавчої бази проведення планованої П. Скоропадським докорінної земельної реформи. Для цього була створена

15 Съезды и конференции конституционно-демократической партии. Т.3. Кн.2. Москва, 2000.

16 Ф. Лизогуб був начальником канцелярії намісника царя на Кавказі великого князя Миколи Миколайовича, а В. Колокольцов - хрещеним батьком царевича Олексія.

17 Українська Держава (квітень-грудень 1918 року). Документи і матеріали. Т.2. 2015. С.77.

18 Скоропадський П. Спогади. Київ: Філадельфія. 1995. С.285-286.

19 Захаров И. В.Г. Колокольцов. Жизнь и деятельность. Волчанск, 2003.

спеціальна урядова комісія на чолі з В. Колокольцовим та секретарем – В. Брунстом. До неї ввійшли співробітники низки міністерств, провідні вчені-аграрники, представники Союзу земельних власників (далі – СЗВ) і ПРОТОФІСу, Демократично-хліборобської партії, німецькі фахівці. Від самого початку визначилися прихильники двох напрямків: консервативного – збереження великої земельної власності та ліберального – обмеження поміщицьких латифундій на користь малоземельних селян. Саме це крило комісії дістало підтримку гетьмана і уряду.

У Мінземсправ одночасно розпочалася розробка низки законопроектів. Роботу кількох підкомісій координували В. Брунст і директор департаменту землеробства П. Афанасенко, важливу роль відігравали правники юридичного відділу міністерства. Адже теоретичні викладки вчених необхідно було узгоджувати з невідкладними заходами сільськогосподарської практики, зумовленої докорінною зміною приватновласницьких відносин, наростаючим поміщицько-селянським антагонізмом та продовольчими зобов'язаннями перед союзниками.

У травні В. Колокольцов вніс на розгляд уряду проект надзвичайно важливого в контексті земельної реформи закону «Про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями». Коли стало відомо, що планується обмеження землеволодіння, то представники СЗВ влаштували шалену обструкцію, розцінивши це як замах на непорушність поміщицької власності. В. Колокольцов і кілька довірених членів комісії змушені були збиратися на приватній квартирі, де визначили максимальну площу земельного наділу. Попри те, що гетьмана відвідала численна група делегатів з'їзду, Рада Міністрів проігнорувала його застереження, залишивши норму землеволодіння не більше 25 десятин. Закон був затверджений П. Скоропадським 14 червня 1918 р.

Кожному власникові земель надавалося право продажу, а Державний земельний банк міг купувати їх без обмеження. Цей закон визначився у такому принциповому питанні, як норма земельного наділу – не більше 25 десятин на юридичну чи фізичну особу²⁰. Відтак селянська сім'я при 5 – 6 дорослих могла стати власником 100 – 150 десятин землі. Однак закон потребував низки підзаконних актів, які б в регулювали способи переходу землі від власників до Державного земельного банку, ступінь імперативності відчуження землі, максимальні розміри так званих культурних господарств.

СЗВ посилив тиск на уряд, вимагаючи законодавчого унормування відносин з тією частиною селян, які вчинили протиправні дії щодо поміщиків. Упродовж червня в умовах гострої полеміки члени міністерської земельної комісії розробляли законопроект про утворення губернських і повітових земельно-ліквідаційних комісій. В кінцевій редакції він був ухвалений урядом 6 липня²¹. Статут комісій визначав предмет їхнього розгляду: «а) про відновлення порушеного володіння і користування землею та різного роду земельними угіддями; б) повертання одібраних підприємств, рибних ловів, інвентарю та всякого рухомого майна; в) про задоволення за збитки та про нагороду за користування майном; г) про розрахунки за посіви після 1 березня 1917 р. на чужих землях без дозволу власників, володарів та орендарів цих земель»²².

Закон цілком відповідав проголошеному П. Скоропадським примату права приватної власності. Тоді ніхто не міг передбачити, що цей акт відіграє фатальну роль у долі всієї земельної реформи, оскільки надавав поміщикам законне право відновлення маєтностей, відшкодування збитків, завданих селянами, та встановлював піврічний термін (підкреслено автором – Р.П.) задоволення вимог землевласників, який мав закінчитися на початку 1919 р.

Врешті уряд 6 липня схвалив цей законопроект, але П. Скоропадський вагався у цьому питанні, оскільки затвердив закон лише 15 липня. Можливо для гетьмана піврічний термін відновлення поміщицьких маєтків на той час не видавався задовгим, оскільки він розра-

20 Українська Держава (квітень-грудень 1918 року). Документи і матеріали. Т.2. 2015. С.122-124.

21 В журналі засідань уряду (Ф.1064 ЦДАВО України) за 6 липня зафіксований лише факт ухвали законопроекту

22 Там само. С.161-167.

ховував на більш тривалу перспективу свого правління, хоча вже за місяць Німеччина на Західному фронті зазнала нищівної поразки, визначивши й подальшу долю свого союзника. Ця норма закону фактично заблокувала задіяння базового складника реформи - ведення операцій з продажу поміщицької землі.

Земельно-ліквідаційні комісії задумувалися як арбітражні органи владнання спорів між селянами і великими землевласниками. Насправді ж останні отримали потужний інструмент тиску на селян. За статутом головами губернських комісій стали губернські старости, які всі були поміщиками, а повітових комісій – повітові старости в переважній більшості місцеві землевласники. Узаконені відшкодувальні акції поміщиків набули масового репресивного характеру та інспірували зворотну реакцію українського селянства, що вилася в потужний повстансько-партизанський рух, спрямований не тільки проти поміщиків, німецько-австрійських військ, але й державної влади, уособлюваної гетьманом.

П. Скоропадський і уряд усвідомлювали необхідність створення розгалуженої управлінської вертикалі, яка б змогла забезпечити на всіх рівнях реалізацію земельної реформи. З цією метою був підготовлений закон «Про губернські та повітові земельні комісії». Він чітко регламентував їхній склад. Голови комісій призначалися міністром земельних справ, він визначав й кандидатури кількох представників міністерства. За посадою входили начальник місцевого управління землеробства, губернський/повітовий агроном, землемір, інспектор. Два представники союзу земельних власників і два представники від власників землі до п'яти десятин, два судді, представник Державного земельного банку. Комісія міністерства не встигала з розробкою відповідних підзаконних актів і змушена була ухвалою уряду відновити чинність «Положення про землеустрій» 1912 р., а також постанов про селянське землеволодіння і землекористування, призупинені Тимчасовим урядом 1 червня 1917 р.²³

Земельні комісії формувалися досить повільно, точилися суперечки стосовно їх складу, листування з Мінземсправ і губернськими інстанціями. Комісії опікувалися здачею в оренду поміщицьких земель, збереженням майна безгосподарних маєтків, припиненням самовільної вирубки лісів, розграбування насінневих, племінних господарств тощо. Однак стихійні грабіжницькі дії в сільській місцевості продовжувалися. Уряд був змушений терміново ухвалити закон «Про заходи боротьби з розрухою сільського господарства». Губернські земельні комісії отримали право видавати постанови про примусовий обробіток селянами безгосподарних земель. За невиконання передбачався тримісячний арешт або штраф у 500 руб. Навмисне знищення посівів, врожаю, зібраного хліба каралося річним терміном тюремного ув'язнення або примусових робіт²⁴.

Прикметно, що закон підписали Ф. Лизогуб і В. Колокольцов, а затвердили П. Скоропадський і глава МВС І. Кістяковський, акцентуючи його каральну складову і надаючи земельним комісіям невластивих функцій. Адже був відсутній головний предмет їхньої управлінської діяльності – нагляд за створенням визначених законом умов продажу-купівлі земель. Важливим гальмівним фактором реформ був незавершений процес відновлення поміщицьких землеволодінь, які для продажу селянам мав викупити Державний земельний банк.

Саме він мав стати ключовим функціональним інструментом реалізації земельної реформи – перерозподілу землі між власниками. Уряд тривалий час відкладав його утворення. До того ж це була прерогатива міністра фінансів А. Ржепецького, який істотно розходився з гетьманом у поглядах на проведення земельної реформи. П. Скоропадський у спогадах писав: «У питанні аграрної реформи він був невимовимий, ніяких реформ не потрібно, земля природно перейде дрібним хліборобам. Він земельного питання просто не переносив»²⁵. 16 липня на засіданні Ради Міністрів почалося обговорення статуту банку. Розгляд вівся поетапно і супроводжувався гострими дискусіями. Не знаходили підтримки навіть пропозиції

²³ Там само. С. 157-160.

²⁴ Державний вістник. 1918. 9 липня.

²⁵ Скоропадський П. Спогади. Київ: Філадельфія. 1995. С.166.

прем'єра Ф. Лизогуба, окремих груп міністрів, які залишившись у меншості оголошували «осібні гадки»^{26, 27}.

Доопрацювання статуту Державного земельного банку затягнулося. Він був затверджений гетьманом 23 серпня, а опублікований у 14 вересня. 1 вересня відбулося урочисте відкриття банку. Керуючим став протеже ПРОТОФІСу барон Р. Будберг – харківський земський діяч, а наглядову раду очолив колишній депутат Державної думи, харківський поміщик, член президії ПРОТОФІСу М. Антонов. Для розгортання діяльності банку з Державної скарбниці асигнували досить скромну суму, як для таких потреб, у 50 млн крб²⁸.

Саме в цей час П. Скоропадський перебував з офіційним візитом у Німеччини. 5 вересня імператор Вільгельм II у розмові з ним висловив жаль, що реформи в Росії не були завершені, особливо аграрна. На що гетьман зауважив: «...у нас на Україні повним ходом ведеться розробка аграрної реформи»²⁹. Насправді ж земельна реформа, яка динамічно стартувала у травні-червні, на початку осені вже зайшла в глухий кут. Далися взнаки різновекторні устремління головних чинників її проведення.

Поміщицький спротив. Очевидно, в умовах лише тижневого перебування при владі ні гетьман, ні уряд не уявляли, які складнощі в проведенні земельної реформи створить абсолютизація права приватної власності, яке передбачало відновлення земельно-майнових прав законних володарів, а також яку роль відіграє їх репрезентант – Союз земельних власників. Саме київська організація союзу (О. Вишневецький, М. Воронович, І. Дуссан, С. Гуляницький та ін.) взяла на себе організаційне, фінансове, програмне забезпечення проведення хліборобського з'їзду 27 – 29 квітня 1918 р., який проголосив генерала П. Скоропадського гетьманом України³⁰.

Організатори з'їзду були переконані в їхньому незаперечному пріоритеті формування державної політики, участі в управлінських процесах, отриманні преференцій тощо. П. Скоропадський також усвідомлював певну зобов'язаність перед ними, оскільки відразу призначив М. Вороновича і О. Вишневецького заступниками міністра внутрішніх справ. Першого травня П. Скоропадський прийняв чисельну делегація хліборобів, від імені якої колишній депутат Державної Думи, великий харківський землевласник князь О. Голицин заявив претензії на формування кадрів уряду і місцевих адміністрацій³¹. П. Скоропадський з цього приводу писав: «Вони чомусь вважали, що варто мене обрати, і все піде по-старому, і що цьому старому я цілком співчуваю»³². Однак корпоративно-власницькі об'єднання аграрних і промислово-фінансових кіл – ВСЗВ і ПРОТОФІС, не виступаючи відкритою опозицією гетьманській владі, спромоглися заблокувати проведення планованої земельної реформи.

Істотно на склад уряду лідери ВСЗВ вплинути не могли, оскільки він формувався під контролем штабу Оберкомандо, але добір керівних кадрів місцевих адміністрацій – губернських і повітових старост, отаманів (градоначальників) окремих міст виявився в руках заступника глави МВС, колишнього царського губернатора Бессарабії, відвертого українофоба М. Вороновича. У результаті на посади 8 губернських старост і більше половини з понад 100 повітових були призначені поміщики. Впродовж літа СЗВ став потужною, добре структурованою аж до волосних відділень, організацією. Позиція її лідерів щодо збереження поміщицьких земель стала суттєвим гальмівним чинником реформи.

Вже проект першого закону, яким передбачалося обмежити землеволодіння 25 десятинами викликав жорсткий спротив поміщиків. Терміново 27 – 29 травня був скликаний з'їзд

26 Українська Держава (квітень-грудень 1918 року). Т.1. 2015. С.156-158.

27 Рідкісний випадок майже стенографічного викладу обговорюваного питання.

28 *Державний вісник*. 1918. 14 вересня; Українська Держава (квітень-грудень 1918 року). Т.2. 2015. С.246.

29 Скоропадський П. Спогади. Київ: Філадельфія. 1995. С.276.

30 У сучасній українській історіографії квітневий з'їзд хліборобів насамперед пов'язують з проголошенням П. Скоропадського гетьманом, залишаючи поза увагою ґрунтовну резолюцію, яка була своєрідною настановою/вимогою до нової влади і водночас політичним кредо відновлення великоземельної власності, порушеної революційною селянською стихією.

31 Голицин А. Воспоминания. Москва, 2008. С.114.

32 Скоропадський П. Спогади. Київ: Філадельфія. 1995. С. 176.

СЗВ, який проголосив союз Всеукраїнським (ВСЗВ). Постанови з'їзду були спрямовані на збереження приватної власності на землю, недопущення обмеження розмірів земельних володінь, вжиття владою заходів по боротьбі з анархією шляхом «найнещаднішої репресії». З'їзд зажадав, щоб жоден законопроект щодо землеволодіння і землекористування не розглядався без участі хліборобів в особі їх представників, тобто президії ВСЗВ. Погрожуючи, в разі невиконання, найбільш небажаними наслідками³³.

Проголошений гетьманською інавгураційною грамотою примат права приватної власності однозначно трактувався поміщиками, потерпілими внаслідок селянських «аграрних безпорядків», як незаперечне право відновлення маєностей і відшкодування понесених збитків. ВСЗВ і ПРОТОФІС вимагали законодавчого оформлення цього права. Весь червень міністерська комісія працювала над проектом закону про земельно-ліквідаційні комісії. Київські газети повідомляли про гострі дебати серед її членів.

Справа в тому, що від початку проголошення Гетьманату над поміщицтвом висів Дамоклів меч примусового відчуження їхніх земель. Стаття 19 Законів про тимчасовий державний устрій України, визнаючи власність недоторканною, допускала «Примусове відчуження нерухомого майна, коли це необхідно для якої-небудь державної чи громадської користі, не інакше як за відповідну платню»³⁴.

У серпні для обговорення статуту Державного земельного банку міністр фінансів А. Ржепецький зібрав нараду земельних власників, які в резолюції записали, що при існуванні Земельного банку «будь-який примусовий продаж землі не потрібний». Як з'ясувалося, цю позицію на той час поділяв і міністр В. Колокольков, заявивши: «Ні про яке примусове вивласнення приватновласницьких земель говорити не доводиться, бо на ринкові спостерігається пропозиція земель по порівнюючи недорогих цінах»³⁵.

Зроблені П. Скоропадським у кінці жовтня заяви про рішучий намір завершити плановану земельну реформу, викликали в поміщиків побоювання прийняття закону про примусове відчуження великоземельних угідь. 6 листопада II Всеукраїнський з'їзд земельних власників рішуче висловився проти обов'язкового вивласнення поміщицьких земель, визнавши його небезпечним з точки зору недоторканності приватної власності³⁶.

Представники ВСЗВ і ПРОТОФІСу в особливій земельній нараді, створеній у жовтні за розпорядженням П. Скоропадського, аж до грудня блокували її діяльність, побоюючись повернення законопроекту В. Леонтовича про примусове відчуження поміщицьких земель. Хоч гетьман вже був змушений відмовитися від проведення реформи.

Селяни. Квітневий державний переворот викликав неоднозначну реакцію різних верств українського села: покритивдені поміщики з ейфорійним сподіванням на відновлення маєтків; малоземельне селянство вичікувально обміжковувало обіцянки гетьманських декларацій; бідніше селянство усвідомило, що нова влада не дасть їм землі, але ще й несе загрозу «експропріації експропрійованого». Земельна реформа не дістала підтримки безземельного селянства, яке сподівалося на заяви уряду УНР про безплатне отримання землі в їх власність від держави і поміщиків. Німецький консул в Одесі Г. Онестзейт у травні повідомляв МЗС: «Заяву гетьмана, який рішуче проти цього плану, селяни розглядають як порушення обіцянки уряду; вони сильно розчаровані і розлючені, тим більше, що селяни, які мають карликові господарства, хочуть тільки одного – отримати землю»³⁷.

Концептуальне положення про примат права приватної власності, проголошене гетьманом, набуло в сфері земельних відносин потужного прискорення і вилилося в динамічні процеси реставрації поміщицької власності. Земельно-ліквідаційні комісії фактично перетвори-

33 *Киевская мысль*. 1918. 30 мая.

34 Українська Держава (квітень-грудень 1918 року). Т. 2. 2015. С.40.

35 *Робітничка газета*. 1918. 6 вересня.

36 Там само. 7 листопада.

37 Крах германской оккупации на Украине. Госиздат Исто. Граж. Воины, 1936. С.92.

лися в руках губернських і повітових старост, місцевих поміщиків в інструмент прикриття репресивних методів «відшкодувальних» акцій місцевих землевласників.

Протягом травня-червня ця антиселянська практика з боку поміщицтва набрала шалених обертів та інспірувала зворотну реакцію українського селянства, що вилася в масовий спротив, широкий повстанський рух, спрямований не тільки проти поміщиків, німецько-австрійських окупантів, але й державної влади, уособлюваної гетьманом.

Суттєвим фактором інспірації селянських виступів стали дії німецьких та австрійських військ по підтримці землевласників. Поширення на українських громадян юрисдикції німецьких військово-польових судів відкрило шлях широкому застосуванню до місцевого населення розстрілів (повішень), відправки на каторгу, тривалого ув'язнення, екзекуцій. Масове застосування іноземної збройної сили для упокорення місцевого населення, спільні дії підрозділів Державної варти з німецькими та австрійськими військами приводили до усвідомлення селянством тотожності гетьманського режиму з окупантами, породжували злобу і ненависть до нової влади.

Найбільш масовими були Звенигородське, Тарашанське, Лубенсько-Золотоніське, Канізьке, Ніжинське повстання, на придушення яких німецьке і австрійське командування змушені були кинути кілька дивізій військ. Американський політолог українського походження О. Федюшин, посилаючись на невказане джерело, писав: «Під час окупації в Україні в операціях проти місцевих партизанів загинули 30 тисяч німецьких і австрійських солдатів. Українські втрати вбитими в бойових діях і в результаті страт склали 50 тисяч осіб»³⁸.

Німецьке командування вимагало від керівника УГА Д. Донцова не поширювати відомості про селянські повстання, хоч у Відні та Берліні часописи повідомляли про це відкрито. Газета «Ukrainische Blatter» передову статтю цілком присвятила становищу українського селянства на Поділлі та Волині: «Інакше як пеклом не можна назвати такі факти, що польські поміщики, щоб відшкодувати збитки, заподіяні більшовиками, спираючись на військову силу, накладають на селян контрибуцію в 250 тис крб. за шкоду в 10 тис крб.»³⁹.

Керуючий Державним земельним банком Р. Будберг писав у спогадах: «Відшкодування проводилися найбільш жорстоким чином. Якщо до цього додати всілякі каральні експедиції, реквізиції, розстріли за доносами, повна відсутність справедливих і однакових заходів, репресій, чисто більшовицька сваволя повітових старост, знуцання розгнужданих банд повітової варти і взагалі весь цей жах перших місяців гетьманщини, то стане ясно, що все це не могло внести утихомирнення в скаламучене село»⁴⁰.

Зрозуміло, що в умовах гострого конфлікту між поміщиками, а фактично державою і селянами проведення земельної реформи було неможливим. Інспірував цю ситуацію уряд, трактуючи примат права приватної власності на користь поміщиків, які й розв'язали неоголошену війну проти селянства, втягнувши в неї владні структури і окупаційні війська.

Союзники-окупанти. Оскільки саме соціалізаторська земельна політика Центральної Ради стала головною причиною державного перевороту, то штаб Оберкомандо, формулюючи вимоги до майбутнього правителя України, майже в імперативній формі виписав завдання в сфері земельних правовідносин: «Аграрна проблема розв'язується на основі принципу приватної власності. Селянам слід вносити плату за землю, яка опинилася в їхній власності. Доки не встановлені в законодавчому порядку обмеження на розміри маєтків, зберігаються великі приватні господарства»⁴¹.

У спогадах П. Скоропадський деталізує фактично ультимативні вимоги німців, які він погодився прийняти напередодні державного перевороту, однак цілком свідомо обійшов згадку про сформульовані німцями напрями розв'язання аграрної проблеми. Очевидно, усвідомлюючи, що вони можуть дезавувати його персональне авторство земельної рефор-

38 Федюшин О. Украинская революция. 1917 – 1918. Пер. с англ.. Москва, 2007. С.212.

39 *Ukrainische Blatter*. 1918. 25 sept.

40 Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Москва, 2014. С.410.

41 Федюшин О. Украинская революция. 1917 – 1918. С.160.

ми⁴². Вплив/втручання німецьких військових і дипломатів в її проведення були постійними і потужними, хоч здебільшого й латентними. Австрійці не мали таких можливостей, але використовували свої війська для захисту поміщиків, зокрема й польських латифундій Правобережної України.

Німецькі військові та дипломати, представники економічного і фінансового відомств у Києві, знавці аграрного питання П. Рорбах, О. Гетш, Г. Осборн уважно стежили за реалізацією земельної реформи в Україні, твердо пильнуючи, щоб її проведення не зашкодило головній цілі Берліна і Відня – отримання договірних обсягів збіжжя і сировини. В сучасній українській історіографії існує єдине спеціальне дослідження аграрної політики Австро-Угорщини і Німеччини в Україні Б. Малиновського⁴³. Окремі сюжети знайшли висвітлення в праці Н. Кришиної, присвячені діяльності окупаційної військової адміністрації в Україні⁴⁴. На жаль, й провідні німецькі та австрійські дослідники політики Центральних держав щодо України П. Ліб, С. Карнер, В. Дорнік головну увагу зосередили на продовольчій справі як основі експортних поставок⁴⁵.

Загалом головні цілі Німеччини в українській «східній кампанії» досить влучно, хоч й цинічно, сформулював один з творців Брестського миру, генерал М. Гофман: «Вся Україна цікавить мене тільки до наступного врожаю. А там нехай з нею буде, що завгодно»⁴⁶. Безперечно, були й довгострокові завдання: отримати обширний ринок збуту німецької промислової продукції; використати Крим як плацдарм просування німецьких інтересів на Схід; створити буферну зону проти Росії тощо. Невдалий досвід співпраці з малокерованим урядом УНР примусив штаб Оберкомандо і посольство виробити для майбутнього глави держави рамкові вимоги, які були оформлені писемно і прийняті генералом П. Скоропадським.

Однак німці не обмежилися визначенням напрямку земельної реформи, а вже в травні очолюване бароном А. Муммом посольство підготувало детальний план її проведення. Його принципові положення визначив відомий учений, прихильник самостійної України проф. П. Рорбах, який тоді відвідав Київ, а доопрацювали економічні радники посольства К. Мельхюр і Г. Відфельдт. З німецькою педантичністю документ регламентував здійснення заходів у таких головних напрямках: придбання землі мало проводитися шляхом звичайних нотаріальних дій; селяни отримують землю за пільговими цінами; оплата за землю має вноситися в державні каси; власники землі отримують оплату (чверть грішми, решта облигаціями Земельного банку); цей же банк мав надавати селянам кредити для набуття земельних ділянок; частина коштів мала піти на врегулювання валютних відносин з Центральними державами⁴⁷.

Однак перше, ніж розпочати плановані заходи, гетьманський уряд мав реагувати на виданий ще 6 квітня наказ фельдмаршала Г. Айхгорна про проведення весняних польових робіт, за яким урожай з засіяних площ мав належати сівачеві. Земельна комісія розробила законопроект про право на врожай 1918 року. В кінці травня він був винесений на розгляд уряду, де викликав жваву дискусію. Гостро реагували на проект закону й поміщицькі кола. Уряд відхилив їх вимоги і закон 27 травня був затверджений гетьманом. Він дістав назву «Про право на врожай 1918 року на території Української Держави»⁴⁸.

Цим актом визначалося, що право на врожай озимини, посіяної восени 1917 р. землевласниками, належить їм, а посіяної на орендованих землях – орендарям. Щодо врожаю яровини, посіяної весною 1918 р., то він належить засівачам (як й передбачалося наказом Г. Айхгорна). В умовах наростаючого невдоволення поміщиків законом уряд терміново ввів його в дію по телеграфу, не очікуючи публікації у «Державному вістнику».

42 Скоропадський П. Спогади. Київ: Філадельфія. 1995. С. 148.

43 Малиновський Б. Аграрна політика Австро-Угорщини та Німеччини в Україні, 1918 р.: дис... канд. іст. наук: 07.00.02 Д-ськ., 2001.

44 Кришина Н. Діяльність німецької військової адміністрації в Україні у 1918 році: дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2006.

45 Україна між самовизначення і окупацією: 1917 - 1922 роки. Пер. з нім. Київ, 2014; Дорнік В., Карнер С. Окупація України 1918 року. Пер. з нім. Чернівці, 2009.

46 Архив русской революции. Т. 1. Берлин, 1922. С. 288.

47 Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. Киев, 1938. С.181-182.

48 Українська Держава (квітень-грудень 1918 року). Т.2. С.94-95.

Перший з праворегулюючих актів земельної реформи закон «Про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями» був ухвалений урядом на початку червня і переданий на затвердження гетьманові. Однак пройшов тиждень, десять днів, а закон не публікувався. З ним виявили бажання ознайомитися в штабі Оберкомандо і посольстві. У праві набувати землю тільки громадянам України вони побачили загрозу німецьким промисловцям, зацікавленим в українському цукровиробництві. Посол А. Мумм наполягав на достатності норми землеволодіння в 15 десятин. Тільки після довгих перемовин німці погодилися на оприлюднення закону⁴⁹.

Особисте зобов'язання П. Скоропадського дотримуватися тристороннього економічного договору про поставки продовольства і сировини зумовило диктат з боку німецької сторони щодо ухвалення законів із аграрних питань. Окремі з них мали надзвичайний характер. Рада Міністрів у середині липня ухвалила закон «Про передачу хліба врожаю 1918 року в розпорядження держави». До структур Мінпроду мав поступити весь тогорічний урожай за винятком харчових і господарських потреб. Передбачалося, що у тих, хто ухилятиметься від передачі врожаю державі, збіжжя буде реквізовано з 30 % знижкою в ціні⁵⁰.

Німці активно втручалися у встановлення твердих цін на хліб. З цього приводу гостра полеміка велася у міністерствах і в уряді. Врешті було ухвалено запровадження хлібної монополії. Мінпрод отримав право реквізиції хліба, упродовж 1 серпня – 1 грудня встановлювалися тверді ціни на зерно та хлібовироби. П. Скоропадський пізніше наголошував, що закон про хлібну монополію був прийнятий виключно під тиском німецьких представників в Україні. Він вважав це однією з корінних помилок німців у їх прагненні будь-якою ціною отримати 60 млн. пудів хліба. Врешті-решт німці більше хліба не отримали, але «надзвичайно налаштували проти себе селянство і весь поміщицький клас»⁵¹.

Восени 1918 р. стало очевидним, що земельні власники за умов вільного продажу землі позбуватися її не мають наміру. Все більших розмахів набувала здача землі в оренду. Зокрема, директор УТА Д. Донцов занотував у щоденнику: «З земельних банків нічого не виходить. Ніхто нічого не продає й не купує. А коли й продають, то великі власники великим. Форма продажі – закладна»⁵².

Відзначимо, що цей гальмівний фактор проведення земельної реформи не залишився поза увагою німецької сторони. Ще в середині серпня вони вимагали від уряду створення окремої комісії за їх участю для вирішення проблеми відносин земельних власників і орендарів. А коли такий законопроект був підготовлений, то В. Гренер особисто звернувся до уряду з листом незгоди. Рада Міністрів ухвалила просити гетьмана вказати німецькому командуванню на неприпустимість втручання в законотворчу практику уряду⁵³.

У середині літа увага німецького командування і посольства була зосереджена на укладенні нового економічного договору і контролі за збиранням врожаю. При конторах Державного хлібного бюро Мінпроду, насамперед в районах масового зерновиробництва, перебували 25 агентів німецької економічної централі.

Прикметно, що саме 5 вересня, коли П. Скоропадський запевняв Вільгельма II, що в Україні земельна реформа йде повним ходом, австро-угорський посол Й. Форгач направив до Відня ґрунтовну аналітичну записку про стан земельної реформи в Україні. Зокрема, в її прикінцевому висновку зазначалося: «Аграрна реформа знаходиться ще в первісній стадії, цілий ряд питань, пов'язаних з нею, потребує ще юридичного оформлення, практичне проведення їх навіть й не розпочато»⁵⁴. Берлінський професор О. Гетш констатував, що й у

49 Гетман П. П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. . / сост. О. К. Иванцова ; сост. Е. В. Балущкина, Н. В. Григорчук, Е. И. Криворучко, К. Г. Ляшенко . Москва. 2014. С.212-213.

50 Українська Держава (квітень-грудень 1918 року). Т.2. 2015. С.167-168.

51 Скоропадський П. Спогади. Київ – Філадельфія, 1995. С. 290.

52 Донцов Д. Рік 1918. Київ. Київ, 2002. С.111.

53 Українська Держава (квітень-грудень 1918 року). Т.1. 2015. С.235, 238.

54 Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. Київ, 1938. С.305.

середині серпня 1918 р. гетьманському урядові не вдалося зрушити аграрну реформу і це є найглибшою основою опозиції гетьманові, яку не можна недооцінювати⁵⁵.

Зусиллями В. Колокольцова, В. Брунста, учених-аграрників до осені основні праворегулюючі документи проведення ліберальної земельної реформи були підготовлені. Хоч потребували розробки ще цілого шлейфу підзаконних актів. І все ж бракувало імперативного закону про обов'язковість продажі землі поміщиками Державному земельному банку. Його ухвала залежала від політичної волі гетьмана і уряду. А її явно бракувало.

Спроба реанімації реформи. Новий імпульс продовженню земельної реформи П. Скоропадський отримав на початку жовтня вже від нового німецького уряду Л. Баварського. МЗС надіслало посольству в Києві директиви, в яких зокрема наголошувалося: «Гетьману буде дана вказівка про українізацію уряду і проведення земельної реформи»⁵⁶. Під контролем німецьких дипломатів П. Скоропадський у жовтні сформував новий уряд за участю посланців Українського національного союзу (УНС), створивши умовний паритет української і проросійської груп. Прем'єром залишився Ф. Лизогуб, а посаду міністра земельних справ обійняв відомий український діяч і меценат, поміщик В. Леонтович. Таке призначення можна вважати вдалим, хоч і запізнлим. Новий міністр рішуче виступав за скасування латифундій, вважаючи, що це дасть можливість позбутися польських і обрусілих аграріїв, ворожих до української державності⁵⁷.

29 жовтня П. Скоропадський звернувся до громадян України з спеціальною грамотою, в якій підвів основні здобутки піврічного функціонування Гетьманату і виклав основні завдання державного будівництва. Головне місце в документі відведено земельній реформі. Наголошувалося, що підготовча робота завершується і з'являється можливість почати її здійснення. Тому слід запросити для вироблення «головних основ земельної реформи й тих законодавчих заходів, котрі повинні бути доповненням і розвитком, представників усіх клас людності, заінтересованих у цій справі»⁵⁸.

З цією метою П. Скоропадський пропонував скликати особливу нараду під його головуванням, основним завданням якої стане вироблення аграрного закону на засадах, проголошених в інавгураційній грамоті від 29 квітня. Зокрема, це створення державного земельного фонду за рахунок земель скарбових, церковних і частини приватних власників. При цьому важливо не допустити порушення інтересів приватних осіб, оплатити по належній оцінці все їх майно, що надходить до Державного земельного банку. Метою реформи має бути постачання через продаж землі малоземельним селянам і козакам України й утворення дрібних, але міцних, селянських і козацьких господарств. Йшлося також про розробку супутніх законопроектів, пов'язаних з сільгоспвиробництвом, меліорацією, використанням надр тощо⁵⁹. Весь пафос документу засвідчував сподівання гетьмана на продовження земельної реформи.

У кінці жовтня відбулася перша робоча зустріч міністра В. Леонтовича з П. Скоропадським, який вимагав «виготовити програму і навіть законопроект реформи так скоро, що Міністерство не в силі було того зробити». А потім нагадував про необхідність прискорення підготовки документів. За участі прихильників радикалізації реформи Є. Чикаленка, В. Косинського, К. Воблого та інших був розроблений законопроект, за яким великі земельні маєтки мали бути примусово викуплені державою і потім парцельовані за допомогою Державного земельного банку, але не більше 25 десяти в одні руки. Д. Дорошенко, якого на той час вже не було в Києві, пише, що «цей проект був затверджений Гетьманом і мав бути переведений як закон в Раді Міністрів»⁶⁰. У цьому епізоді історик явно допускає упередженість, адже як

55 *Neue Freie Presse*. 1918. 16 aug.

56 Крах германської окупації на Україні. С.136.

57 Чикаленко С. Щоденник. Т.2, Київ, 2004. С.152.

58 *Державний вістник*. 1918. 2 лист.

59 Там само.

60 Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. Том II. Київ, 2002. С.202.

міністр він розумів, що гетьман не міг затвердити законопроект неприйнятий урядом. Хіба що попередньо розглянути, але й цього не сталося.

Дещо по іншому і, на наш погляд, вірогідніше ці події передає сам В. Леонтович: «Коли по двох тижнях (приблизно)⁶¹ я приніс Гетьманові проект Міністерства, мене вразило, що відношення Гетьмана до справи ніби змінилося, і інтерес до неї, здавалося, зник. На мене справляло се таке враження, ніби Гетьман заклопотаний і стурбований чимось іншим, що забирає його увагу, але чим саме – я не міг зрозуміти. В кожному разі, він не тільки не розглянув міністерського проекту в той мій доклад, а тримав у себе кілька день, дарма, що я нагадував йому щодня про нагальну потребу внести програму на розгляд Ради Міністрів. Дякуючи сьому, програма аграрної реформи і не була на розгляді міністерства (уряду – Р.П) за той час, коли я там був»⁶². На посаді він пробув фактично ще три дні. В новому уряді, який не збирався займатися земельною реформою, міністр з намірами примусового відчуження поміщицьких латифундій був зайвий. На той час земельна реформа вже втратила не тільки актуальність, а й умови реалізації. Не випадково в новому уряді вже не було посади міністра земельних справ, а гетьман так й не затвердив штати Мінземсправ.

Перемога Антанти у Світовій війні поставила перед П. Скоропадським життєво невідкладне завдання – рятування гетьманської державності. Першочерговими стали пошуки контактів з представниками держав Згоди, які засвідчили, що країни-переможниці розглядають Гетьманат як сателіта Німеччини. Під впливом жорстких геополітичних викликів гетьман схиляється до єдиного шляху зберегти українську державність хоч у якійсь формі – федерування до складу відновленої Антантою Росії. 14 листопада він проголошує відому федераційну грамоту.

Водночас був сформований повністю проросійський уряд на чолі з С. Гербелем, який прем'єрство суміщав з посадою міністра земельних справ. Уособлювана УНС соціалістична опозиція утворила Директорію і розпочала збройне повстання проти гетьманської влади. Уряд фактично втратив контроль над територією держави, а на передній план вийшов захист столиці.

Однак особлива земельна комісія вже більше за інерцією і без участі гетьмана продовжувала формуватися. 11 листопада було затверджене урядом положення про неї. Після проголошення федеративної грамоти із складу комісії вийшла група В. Шемета, який заявив, що проведення реформи можливо лише в незалежній Україні. 18 листопада заступник міністра земельних справ В. Брунст запропонував вже новому уряду розглянути результати роботи попередньої комісії. Однак ця пропозиція була відхилена з огляду несформованість «великої особливої наради», очолюваної гетьманом⁶³. Перше її засідання призначено на 23 листопада. Створення комісії так й залишилося незавершеним. Делегати українських організацій виходили з її складу, а представники поміщиків фактично саботували її роботу, сподіваючись на швидкий прихід військ Антанти, яка поховає саму ідею земельної реформи.

У спогадах П. Скоропадський з усіх проблем державного будівництва найбільше уваги приділив земельній реформі. І це зрозуміло, адже він сильно і щиро прагнув розв'язання земельного питання безконфліктним, еволюційним шляхом компромісу між «польськими і обрусілими нашими аграріями» та малоземельним селянством. Реформу земельних відносин спочатку він кваліфікував як «корінне питання нашої політики», а вже пізніше, аналізуючи причини власних невдач, висловився з цього приводу більш емоційно: «це прокляте земельне питання» і, врешті, був змушений визнати, що «доля не привела мене до розв'язання такого гострого і важливого питання в народному житті»⁶⁴.

Однак, оцінюючи проведення земельної реформи в добу Української Держави, П. Скоропадський стверджував: «Ніколи ще аграрне питання не було так близько до свого розумного

61 11 листопада 1918 р.

62 Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Москва, 2014. С.535.

63 Українська Держава (квітень-грудень 1918 року). Т.1. 2015. С.379.

64 Скоропадський П. Спогади. Київ – Філадельфія, 1995.С .208, 283, 287.

вирішення, як у листопаді 1918 року на Україні»⁶⁵. Безперечно, слід визнати масштабні заходи гетьмана і уряду з підготовки законодавчої бази реформи, створення мережі земельних комісій, Державного земельного банку тощо. При цьому доводилося долати протидію потужного великоземельного лобі.

І все ж, на наш погляд, твердженням гетьмана про близькість розв'язання аграрного питання в листопаді не відповідає дійсності. На той час не тільки земельна реформа, й сама українська державність вже втрачала перспективу. Хоч «міна уповільненої дії» під реформу була закладена ще в липні з прийняттям закону про земельно-ліквідаційні комісії. Держава офіційно дозволила поміщикам упродовж пів року відновлювати свої маєтності і відшкодувати збитки. Цей акт унеможливив продаж великоземельних помість, а відтак й створення ринку землі для викупу селянами. Ситуацію міг розв'язати імперативний закон про примусове відчуження земель поміщицьких латифундій. Однак на заваді формально стояв попередній закон і відсутність політичної волі уряду і гетьмана. Врешті, коли 11 листопада міністр В. Леонтович такий законопроект подав П. Скоропадському, той його не навіть не розглянув, переймаючись проблемами рятування держави в лоні відновлюваної федеративної Росії.

Безперечно, зводити причини невдачі земельної реформи П. Скоропадського тільки до одного законодавчого акту не можна. Вони були комплексні, породжені різновекторними діями і впливами основних складників, задіяних в плануванні, підготовці та забезпеченні реформування земельних правовідносин, спрямованих на створення в Україні потужної фермерської верстви.

З точки зору досягнення кінцевої мети – забезпечити землею малоземельне селянство, результати реформи були жалюгідними. Директор ДЗБ Р. Будберг у спогадах писав: «За час існування Державного земельного банку ним було куплено близько 40 000 десятин, але остаточно затверджені були купчі листи (нотаріально - Р.П.) тільки два помістя: одно в Київській і одно в Харківській губ; всі інші угоди не могли вже бути укладені, оскільки або старші нотаріуси, або власники маєтків, або й самі відділення банку потрапили за межу досяжності»⁶⁶.

Висновки.

Гетьман П. Скоропадський прийшов до влади з твердими намірами розв'язати «корінне питання нашої політики» – земельне, до краю загострене та заплутане в роки війни і революції. Адепт столипінської аграрної реформи він намагався за її взірцями провести земельну реформу в Україні. Зосередження в його руках повноти влади, підтримка уряду і штабу Оберкомандо вселяли надію на проведення перерозподілу землі безконфліктним, еволюційним шляхом компромісу між «польськими і обрусілими нашими аграріями» та малоземельним селянством. Однак втілення ідеології реформи, базованої на приматі права приватної власності, привело в дію відцентрові сили, чий прагматичні інтереси виявилися несумісними з кінцевою метою ліберальних трансформацій земельних правовідносин.

Прийняті Радою Міністрів і затверджені гетьманом напрацювання земельної комісії В. Колокольцова до осені 1918 р. склали основні право регулюючі акти проведення планованої земельної реформи: про право на врожай 1918 року, право продажу і купівлі земель, діяльність земельних комісій, Державний земельний банк. Однак їх реалізація була заблокована законом про створення земельно-ліквідаційних комісій, який визначив піврічний термін відновлення земельно-майнових прав поміщиків. Це унеможливило формування державного земельного фонду, а відтак й ринку землі для купівлі малоземельними селянами. З'ясувалася необхідність прийняття імперативного закону про обов'язковість продажу землі поміщиками Державному земельному банку. Його ухвала залежала від політичної волі гетьмана і уряду.

65 Там само. С. 287.

66 Гетман П. П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. / сост. О. К. Иванцова ; сост. Е. В. Балушкина, Н. В. Григорчук, Е. И. Криворучко, К. Г. Ляшенко . Москва. 2014. С. 425.

А її явний брак, підсилений викликами фіналу Великої війни, взагалі зняв земельку реформу з завдань вже проросійського уряду.

Поміщики в проголошеному П. Скоропадським приматі права приватної власності побачили виразну перспективу повернення втрачених маєностей та відшкодування понесених збитків. До того ж держава узаконила це право, надавши земельним власникам юридичні підстави проведення т. зв. «відшкодувальних» акцій, спираючись на озброєні загони найманців, підрозділів Державної варти та німецьких і австрійських військ. Замість соціального партнерства і компромісів проведення земельної реформи влада отримала в українському селі гостре збройне протистояння, фактично ставши на бік однієї з сторін. Корпоративно-власницькі об'єднання ВСЗВ і ПРОТОФІС, які легітимізували владу гетьмана, стали потужним великоземельним лобі, впливаючи на рішення міністерств і уряду. Аж до падіння Гетьманату вони ревно відстоювали недоторканність поміщицької власності, ставши одним з рішучих трунарів земельної реформи.

Визначивши місце і роль в проведенні земельної реформи уряду, поміщиків і малоземельних селян, П. Скоропадський свідомо за її рамками залишив одну з наймасовіших верств – безземельних селян. Наділення їх землею він вважав утопією і розглядав як природну робочу силу в фермерських, т. зв. культурних господарствах та інших сферах аграрного сектору. Бідніше селянство не отримало ніякого посилу від гетьманської влади. Задекларована державна аграрна політика не тільки обірвала омріяні сподівання на отимання землі, але й несла загрозу досить болісної втрати «надбань» часів розгулу революційної стихії. Гостре протистояння поміщиків і селян тривало до кінця літа і унеможливлювало будь-які порухи земельної реформи. Малоземельні селяни мали фінансові можливості придбання землі, однак через відсутність її ринку вони не отримали відповідних пропозицій, а восени навряд чи стали б вкладати свої кровні в умовах нетривкості державної влади.

Фактична окупація українських земель породжувала багатопланову залежність гетьманського уряду від економічних та політичних інтересів держав Четвертного союзу. Вони підтримували ідеологію проведення земельної реформи в Україні, втручалися в її планування, підготовку законопроектів. Проте не могли допустити докорінних змін в аграрному секторі, які б поставили під загрозу отримання обумовлених угодами збіжжя та сировини. Тому наміри гетьмана щодо реалізації головної ланки земельної реформи – ліквідації латифундистських володінь стримувалася усвідомленням необхідності виконання взятих економічних зобов'язань перед союзниками, суттєво затягуючи процес аграрних перетворень. Намагання німецького уряду гальванізувати українську земельну реформу в жовтні 1918 р. дали певний імпульс діям П. Скоропадського, спрямованим на створення очолюваної ним земельної наради, але нагальне втручання зовнішніх геополітичних чинників обірвали ці плани.

References:

1. Dontsov, D. (2002). Rik 1918. Kyiv [The year 1918. Kyiv]. Kyiv [in Ukrainian].
2. Dornik, V. (2014). Ukraina mizh samovyznachenniam i okupatsiieiu: 1917 – 1922 roky [Ukraine between self-determination and occupation: 1917 - 1922.]. Kyiv [in Ukrainian].
3. Dornik, V. & Karner S. (2009). Okupatsiia Ukrainy 1918 roku [Occupation of Ukraine in 1918.]. Chernivtsi [in Ukrainian].
4. Doroshenko, D. (2002). Istoriiia Ukrainy 1917-1923 rr. [History of Ukraine 1917-1923.] Kyiv [in Ukrainian].
5. Etkina, I. (2007). Zemelne pytannia v Chernihivskii hubernii (liutyi 1917 – berezen 1921 rr.) [Land problem in Chernigiv province (february 1917 – march 1921)]. *Candidate's thesis*. Chernihiv. [in Ukrainian].
6. Fedyshyn, O. (2007). Ukraynskaia revoliutsyia. 1917 – 1918 [Ukrainian Revolution. 1917 - 1918.]. Moskva [in Russian].

7. Herashchenko, T. (2000). Ukrainska narodna hromada [Ukrainian national community]. *Visnyk Kyivskoho derzhavnogo lnhvistychnoho universytetu [Bulletin of Kyiv State Linguistic University]*, 4, 209-210. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Hnatiuk, S. (2002). Vnutrishnia polityka Hetmanatu P. Skoropadskoho (1918 r.) [Internal Policy of the Hetmanate of P. Skoropadskyi]. *Candidate's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Holytsyn A. (2008). Vospomynaniya [Memories. Moskva] [in Russian].
10. Hryboiedov S. (2001) Ukrainska derzhava hetmana P. Skoropadskoho: istoriohrafichne doslidzhenia [Ukrainian state of Hetman P. Skoropadskyi: historiographical research]. *Candidate's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Ivashchenko, V. & Taranenko, O. (2018). Novitnia vitchyznianai storiohrafia ahrarnoi polityky P. Skoropadskoho (2000-ni – 2010-ti rr.) [The newest national historiography of P. Skoropadskyi's agrarian policy (2000s - 2010s)] *Ukrainskyi selianyn [Ukrainian peasant]*, 19, 85-90. Chercasy [in Ukrainian].
12. Karakash, Y. (2007). Stolypynskaia ahrarnaia reforma na ukraynskykh zemliakh.[Stolypin's agrarian reform on Ukrainian lands]. *Naukovi pratsi Odeskoi natsionalnoi yurydychnoi akademii [Scientific works of Odesa National Law Academy]*, 6, 231–237. Odesa. [in Russian].
13. Kornovenko, S. (2004). Ahrarna polityka hetmanatu: teoretychnyi aspekt [Agrarian policy of the Hetmanate: theoretical aspect]. *Ukrainskyi selianyn [Ukrainian peasant]*, 8, 211-214. Cherkasy [in Ukrainian].
14. Kornovenko, S. (2008). Ahrarne zakonodavstvo P. Skoropadskoho u konteksti vitchyznianoho ta yevropeiskoho dosvidu vyrishennia zemelnogo pytannia (1918-1921 rr.). [Agrarian legislation of P. Skoropadskyi in the context of domestic and European experience of solving the land issue (1918-1921)]. *Ukrainsky istorychnyi zhurnal [Ukrainian Historical Journal]*, 4, 117-125. [in Ukrainian].
15. Kornovenko, S. (2008). Ahrarna polityka bilohvardiiskyykh uriadiv A. Denikina, P. Vranhelia na pidkontrolnykh yimukrainskykh terytoriiakh (1919-1920 rr.): istoriohrafichnyi protses 1919-2000-kh rr. [Agrarian policy of the White Guard governments of A. Denikin and P. Wrangel on the Ukrainian territories under their control (1919-1920): historiographical process of 1919-2000]. Cherkasy [in Ukrainian].
16. Kornovenko, S. (2009). Bilyi rukh Pivdnia Rosii: ahrarna polityka uriadiv A. Denikina, P. Vranhelia (1919–1920 rr.) [The White Movement of Southern Russia: Agrarian Policy of the Governments of A. Denikin and P. Wrangel (1919-1920)]. Cherkasy [in Ukrainian].
17. Kornovenko, S., Zemziulina N., Kovalova N., Malynovskyi B., Masnenko V., Morozov A., Mykhailiuk O. & Pasichna Yu. (2020). Selianstvo, zemlia i vlada v period Ukrainskoi revoliutsii (1917 – 1921 rr.) [Peasantry, Land and Power during the Ukrainian Revolution (1917-1921)]. Cherkasy [in Ukrainian].
18. Kovalova, N. (1999). Ahrarna polityka ukrainskykh natsionalnykh uriadiv (1917–1921 rr.) [Agricultural policy of Ukrainian national governments (1917-1921)]. *Candidate's thesis*. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
19. Kovalova, N. Kornovenko, S. & Malynovskyi, O. (2007). Ahrarna polityka v Ukraini period natsionalno-demokratychnoi revoliutsii (1917 – 1921 rr.). [Agrarian Policy in Ukraine during the National Democratic Revolution (1917-1921)]. Cherkasy [in Ukrainian].
20. Kryshyna, N. (2006). Diialnist nimetskoi viiskovoi administratsii v Ukraini u 1918 rotsi. [Activities of the German Military Administration in Ukraine in 1918]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
21. Leontovych, O. (2012). Volodymyr Leontovych – pysmennyk i metsenat [Volodymyr Leontovych is a writer and philanthropist]. *Pamiatky Ukrainy. [Monuments of Ukraine]*, 8, 14-25. [in Ukrainian].
22. Malinovsky, B. (2001). Ahrarna polityka Avstro-Uhorshchyny ta Nimechchyny v Ukraini, 1918 r. [Agrarian Policy of Austria-Hungary and Germany in Ukraine, 1918]. *Candidate's thesis*. Dnipropetrovsk [in Ukrainian].
23. Malkin, V. (2009). Zemelne pytannia v Ukraini v umovakh revoliutsii 1917– 1920 rr. [The Land Question in Ukraine in the Conditions of the Revolution of 1917-1920]. *Candidate's thesis*. Ostroh. [in Ukrainian].

24. Miakota, S. (1997). Ekonomichna polityka uriadu Ukrainiskoi Derzhavy (traven–hruden 1918 r.) [Economic Policy of the Government of the Ukrainian State (May-December 1918)]. *Candidate's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian].
25. Pityk, H. (2008). Selianske pytannia v politytsi Ukrainiskoi derzhavy, Dyrektorii UNR, Radnarkomu USRR (kviten 1918 – serpen 1919 rr.) [Peasant Question in the Policy of the Ukrainian State, the Directorate of the UPR, the Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR (April 1918 - August 1919)]. *Candidate's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian].
26. Prodaniuk, F. (1997). Vnutrishnia polityka Ukrainiskoi derzhavy (29 kvitnia – 14 hrudnia 1918 roku) [Internal Policy of the Ukrainian State (April 29 - December 14, 1918)]. *Candidate's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian].
27. Salata, H. (2010). Ahrarna polityka ukrainskykh natsionalnykh uriadiv (1917-1920 rr.). Istoriohrafia [Agrarian Policy of Ukrainian National Governments (1917-1920)]. *Candidate's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian].
28. Skoropadskiy, P. (1995). Spohady. [Memoirs]. Kyiv; Filadelfia. [in Russian].
29. Taranenko, O. Novitnia vitchyzniana istoriohrafia ahranoi polityky P. Skoropadskoho (1990-i rr.). [Modern domestic historiography of P. Skoropadskiy's agrarian policy (1990s)]. *Spetsialni istorychni dystsypliny: pytanniateorii ta metodyky*. [Special historical disciplines: issues of theory and methodology]. 18. Kyiv [in Ukrainian].
30. Terela, H. (2000). Ahrarna polityka Ukrainiskoi Derzhavy P. Skoropadskoho [Agrarian Policy of the Ukrainian State of P. Skoropadskiy]. *Candidate's thesis*. Poltava. [in Ukrainian].
31. Tymchenko, R. (2016). Vysvitlennia ahranoi polityky hetmanatu P. Skoropadskoho v suchasnykh dysertatsiinykh doslidzhenniakh [Coverage of the agrarian policy of the Hetmanate of P. Skoropadskiy in modern dissertation research]. *Istoriohrafichni doslidzhennia v Ukraini [Historiographical Studies in Ukraine]*. 26, 399-417. [in Ukrainian].
32. Zakharov, Y. (2003). V. H. Kolokoltsov. Zhyzn y deiatelnost [V. G. Kolokoltsov. Life and activity.]. Volchansk [in Russian].
33. Zemziulina, N. (1998). Selianske pytannia v Ukraini 1917–1918 rr. (istoriohrafia problemy). [The Peasant Question in Ukraine in 1917-1918 (Historiography of the Problem)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian].
34. Zhytkov, O. (2016). Selianske pytannia v ukrainskii revoliutsii 1917-1921 rr.: Istoriohrafichne doslidzhennia [The peasant question in the Ukrainian revolution of 1917-1921: A Historiographic Study]. Kharkiv [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 11.03.2024

Схвалено до друку / Accepted: 10.06.2024

УДК 339.924:338.43(4-67ЄС:477)(091)(045)

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-31-Pohuliaiev>

Oleksandr Pohuliaiev

Candidate of Historical sciences, Senior Lecturer, Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University, Vinnytsia, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6316-0616>

e-mail: pohuliaiev.oleksandr@vspu.edu.ua

Bibliographic Description of the Article: Pohuliaiev, O. (2024) Stages of Formation of the Basis of Regulation of the Industrial Agriculture Between Ukraine and the EU: Historical and Legal Aspect. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 31, 44-50. (In Ukrainian). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-31-Pohuliaiev>

STAGES OF FORMATION OF THE BASIS OF REGULATION OF THE INDUSTRIAL AGRICULTURE BETWEEN UKRAINE AND THE EU: HISTORICAL AND LEGAL ASPECT

Abstract. *The purpose of the article is to analyze the processes of convergence of the legal bases of regulation of the agro-industrial complex between the European Union and Ukraine.*

The scientific novelty is that, for the first time, a detailed analysis of the historical development of relations between EU and Ukraine has been carried out with the aim of unifying legislation in the field of regulation of the agro-industrial sector.

Conclusions. *After the establishment of the first contacts, bilateral relations between Ukraine and the EU were steadily approaching and were very successful in the harmonization of legislation. It can be argued that today all the necessary legal framework for effective regulation of the agricultural industry has been formed. Positive economic results of the process of rapprochement of Ukrainian legislation with European legislation are observed even in conditions of full-scale war and resistance of European farmers. For the further deepening of the European integration process and the completion of the unification of bilateral legislation, Ukraine remains to fulfill all the necessary candidate requirements that the European Commission put forward in 2022.*

Key words: EU, Partnership and co-operation agreement, Association Agreement, agro-industrial complex, agriculture, «transport visa-free».

Олександр Погуляєв

кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6316-0616>

e-mail: pohuliaiev.oleksandr@vspu.edu.ua

Бібліографічний опис для цитування: Погуляєв О. Етапи формування основ регулювання АПК між Україною та ЄС: історико-правовий аспект. *Український селянин*. 2024. Вип. 31. С. 44-50. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-31-Pohuliaiev>

ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ ОСНОВ РЕГУЛЮВАННЯ АПК МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ЄС: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Анотація. *Мета статті* полягає в аналізі процесів зближення правових основ регулювання агропромислового комплексу між Європейським Союзом та Україною.

Наукова новизна полягає у тому, що вперше проведено детальний аналіз історичного розвитку відносин між ЄС та Україною з метою уніфікації законодавства в сфері регулювання агропромислового сектору.

Висновки. *Після встановлення перших контактів, двосторонні відносини між Україною та ЄС впевнено йшли до зближення та були дуже плідними в гармонізації законодавства. Можна стверджувати, що сьогодні сформована вся необхідна правова база для ефективного регулювання АПК. Позитивні економічні результати процесів зближення українського законодавства з європейським спостерігаються навіть в умовах широкомасштабної війни та протилежності європейських фермерів. Для подальшого поглиблення євроінтеграційного процесу та завершення уніфікації двостороннього законодавства Україні залишається виконати усі необхідні кандидатські вимоги, які Єврокомісія висунула в 2022 р.*

Ключові слова: ЄС, Угода про співробітництво, Угода про асоціацію, агропромисловий комплекс, сільське господарство, «транспортний безвіз».

Постановка проблеми.

Радянська спадщина була тягарем для українського агропромислового комплексу, яку вдалося подолати завдяки демократичним перетворенням протягом десятиліть кропіткої двосторонньої роботи. Нестабільне політичне становище в Україні гальмувало її, але не могло зупинити. Радянська економічна модель була зруйнована остаточно, тому трансформація для українського аграрного сектору на новий рівень постала як критично важливе завдання. Зразком для наслідування могла бути ефективніша модель господарювання і безкомпромисним вибором стала саме європейська, а партнерство з ЄС з 1993 р. зумовлено раціональними перевагами та геополітичною ситуацією навколо України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Протягом трьох десятиків років незалежності Україна та країни ЄС провели спільну дуже плідну правотворчу роботу. Результати українсько-європейських контактів залишили багато нормативно-правових актів та договорів у різних сферах, зокрема в агропромисловому комплексі. Їх мета покликана уніфікувати та підвищити стандарти регулювання аграрного сектору. Тому ця нормативна база є основним джерелом^{1 2} для дослідження поставленої мети.

Деякі особливості правового регулювання агропромислового комплексу, що виникають згідно з Угодою про партнерство та співробітництво проаналізувати М. Перегрінець³. Порівняння агроінфляції в Україні та країнах ЄС висвітлив Р. Мудрак⁴. Перспективи розвитку АПК України і пошук нових ринків збуту стали об'єктом дослідження А. Босака та Л. Мустафаєвої⁵. Грунтовні праці присвячені сільському господарству радянської епохи належать І. Романюку, які дозволяють порівняти результативність вітчизняного АПК до незалежності України та після⁶. Водночас окреслена нами тема дуже скромно представлена в історіографії незалежної України, що актуалізує її подальше вивчення.

Мета статті.

Мета статті – аналіз відносин та домовленостей України з Європейським Союзом у сфері регулювання стандартів виробництва у сільському господарстві та агропромисловому комплексі протягом 1993–2023 рр. та їх результатів.

Виклад основного матеріалу.

Розпад Радянського Союзу посилив вже існуючу проєвропейську орієнтацію України. Незалежна Україна, позбувшись планової економіки, отримала змогу вільно розвивати агропромисловий комплекс (далі – АПК) та безперешкодно встановлювати дипломатичні зв'язки з державами, які раніше перебували за «залізною завісою». Угодами, які офіційно започаткували новий вектор зовнішньої політики України, стали такі документи: Біловезька угода 8 грудня 1991 р., Алма-Атинська декларація 21 грудня 1991 р. Незважаючи на статус співзасновника Співдружності Незалежних Держав (далі – СНД), Україна не підписала статут СНД, а тому ніколи не була її повноцінним членом, що підтверджує новий курс української дипломатії. Для новоутвореної держави було критично важливим налагодити тісну співпрацю з європейськими країнами після розриву економічних зв'язків із колишніми радянськими республіками.

1 Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами від 14.06.1994 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_012#Text

2 Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 16.09.2014 р. Дата оновлення: 30.11.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text

3 Перегрінець М. Особливості правового регулювання, що виникають згідно з Угодою про партнерство та співробітництво між Україною та ЄС. *Наукові записки НаУКМА*. 1999. Т. 9 (2) : Спеціальний випуск. С. 257–259.

4 Мудрак Р. Агроінфляція та індекс споживчих цін на продовольчі товари: порівняльний аналіз «Україна – ЄС». *Економіка України*. 2018. № 1. С. 28–39

5 Босак А., Мустафаєва Л. Поточний стан та перспективи розвитку АПК України: пошук нових ринків збуту. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2019. Вип. 24. Ч. 1. С. 48–54

6 Романюк І. Стан технічного обслуговування сільського господарства республіканським об'єднанням «Укрсільгосптехніка» на початку 1960 – х років. *ВІСНИК факультету історії, права і публічного управління*. 2020. Вип. 18. С. 38–42

Наступний етап взаємовідносин України та ЄС розпочався підписанням Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами у 1994 р. (далі – Угода про партнерство), яка набула чинності 1998 р. У статтях № 52 та № 60 цього договору йдеться про співробітництво в економіці, сільському господарстві та агропромисловому секторі. Передбачалася тісна економічна співпраця в зближенні політики стандартизації в низці галузей, а також в агропромисловому комплексі та сільську господарстві⁷.

Положення Угоди про партнерство та співробітництво подібні до угод, укладених європейським співтовариством з пострадянськими країнами Східної Європи після падіння «залізної завіси». Проте була відмінність. Угода про партнерство не передбачала входження України до Зони вільної торгівлі, а лише визначало можливість подальших переговорів з цього питання тільки після виконання низки вимог та втіленні необхідних економічних реформ Україною⁸.

Серед завдань Угоди про партнерство окреслено втілення аграрної реформи, приватизація сільського господарства, агропромислового сектора в Україні, розвиток внутрішнього та зовнішнього ринків для українських товарів, за умов, які забезпечують захист навколишнього середовища, враховуючи необхідність посилення безпеки в постачанні продуктів харчування. Сторони домовилися до поступового наближення українських стандартів до технічних правил ЄС стосовно промислових і сільськогосподарських продуктів харчування, включаючи санітарні й фітосанітарні стандарти⁹.

Українська сторона провела необхідну роботу для виконання статей № 51 та № 56 Угоди про партнерство про уніфікацію стандартів, норм, правил, технічного регулювання відповідно до європейських. Постанова Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо поетапного впровадження в Україні директив ЄС, санітарних, екологічних, ветеринарних, фітосанітарних норм та міжнародних європейських стандартів» зобов'язала розробити необхідну нормативну базу в 1997–1998 рр. Вимоги щодо стандартизації в екології, сільському господарстві, митній справі були чітко окреслені. Проте Угода про партнерство не встановлювала конкретних строків та обсягів виконання положень договору. Зважаючи на це, гармонізація законодавства щодо регулювання АПК між Україною та ЄС проходила дуже повільно і не гарантувала успіху. Європейська сторона зобов'язувалася надавати Україні необхідну технічну та юридичну допомогу для реалізації договору, але цьому не сприяла тогочасна українська політична кон'юнктура¹⁰.

На початку XXI ст., зважаючи на глибоку політичну кризу в державі, в Україні не спостерігалися державні субсидії в АПК, як наслідок це призвело до агроінфляції. Протягом двох перших десятиліть XXI ст. ціни на сільськогосподарську продукцію в Україні зросли у більше, ніж у 20 разів, у країнах ЄС на третину¹¹.

Позитивні зрушення в сфері агропромислового комплексу та взаємовідносин між Україною та ЄС стали можливі після «Помаранчевої революції» та початку діяльності Президента Віктора Ющенка. У лютому 2005 р. Кабінет Міністрів України схвалив план дій «Україна-ЄС». Стаття № 8 цього документу містить в собі вісім пунктів, які регламентують підвищення безпеки продуктів харчування для споживачів, спрощення торгівлі шляхом проведення реформ та модернізації санітарної і фітосанітарної сфери¹².

7 Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами від 14.06.1994 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_012#Text

8 Перегінець М. Особливості правового регулювання, що виникають згідно з Угодою про партнерство та співробітництво між Україною та ЄС. *Наукові записки НаУКМА*. 1999. Т. 9 (2) : Спеціальний випуск. С.257.

9 Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами від 14.06.1994 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_012#Text

10 Перегінець М. Особливості правового регулювання, що виникають згідно з Угодою про партнерство та співробітництво між Україною та ЄС. *Наукові записки НаУКМА*. 1999. Т. 9 (2) : Спеціальний випуск. С.258.

11 Мудрак Р. Агроінфляція та індекс споживчих цін на продовольчі товари: порівняльний аналіз «Україна – ЄС». *Економіка України*. 2018. № 1. С. 28.

12 План дій «Україна – Європейський Союз» від 12.02.2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_693

План дій не відзначався практичністю, тому 2008 р. розпочалася робота над його заміною. 16 червня 2009 р. Рада з питань співробітництва Україна-ЄС схвалила «Порядок денний асоціації Україна-ЄС для підготовки та сприйняття імплементації Угоди про асоціацію» (далі – ПДА). Цей документ предметніше регламентував співпрацю в сфері санітарних та фіто-санітарних заходів. Передбачалися зміни у політиці щодо продуктів харчування та кормів, а також здоров'я та умов утримання тварин. ПДА вимагав посилення адміністративної спроможності в сфері агропромислового комплексу: перегляд функцій органів державної влади України; удосконалення лабораторій відповідно до вимог ЄС, що стосується їх обладнання, відповідних методів аналізу (тестування залишків) та підготовці їхньої акредитації відповідно до стандартів ISO. ПДА започаткував посилену роботу в сфері сільського господарства. Український аграрний сектор повинен був наблизитися до політик та законодавства ЄС. Угода передбачала підвищення співробітництва між сторонами з питань наукових досліджень та використання біотехнологій, обміну найкращими практиками щодо відновлення та збереження природних ресурсів, сталого сільськогосподарського виробництва відновлювальних енергетичних ресурсів та їх використання, вивчення досвіду ЄС щодо переходу до забезпечення безпосередньої підтримки виробникам сільськогосподарської продукції¹³. Серед реалізації ПДА відзначимо, що протягом 2015 р. експорт української аграрної продукції зріс з 1,1% до 26,1%¹⁴. Такі показники були неможливі в радянській Україні, незважаючи на всі спроби реформування планової економіки¹⁵.

Угода про партнерство і співробітництво втратила чинність в 2017 р. тому, що її замінила нова Угода про асоціацію між Україною та ЄС 2014 р. (далі – Угода про асоціацію). Розділ 5-й передбачає економічне і галузеве співробітництво між сторонами. Глава 17 зазначеного розділу розкриває основні сфери розвитку сільського господарства і сільських територій.

Стаття № 404 українсько-європейського договору передбачає поширення передових інновацій, проведення наукових досліджень, упровадження системи дорадництва до сільськогосподарських виробників. Сторони домовилися сприяти покращенню умов для інвестицій в сільськогосподарську галузь, збільшенню можливостей для її конкурентоспроможності, налагодженню ефективних і прозорих ринків. Вагомим завданням перед Україною постало ретельно контролювати якість продукції відповідно до стандартів і вимог виробництва ЄС¹⁶.

Документ вимагає імплементувати необхідні зміни до українського законодавства з метою його наближення до права і регуляторних стандартів ЄС, які зазначені в Додатку № 38 Угоди про асоціацію. Останній містить сім регламентів політики якості, три регламенти щодо органічного фермерства, один регламент про генетично модифіковані зернові, один регламент про біорозмаїття, 33 директиви та регламенти про стандарти торгівлі рослинами, насіннями, фруктами, овочами та продуктами отриманими з них і 14 регламентів і директив щодо стандартів торгівлі живими тваринами та продуктів тваринного походження. Більшість із них прийняті в 1990-х – на початку 2000-х рр., проте зустрічаються стандарти, які зберігають чинність з 1960-х рр.¹⁷.

2016 р. набув чинності договір про Поглиблену і всеохоплюючу зону вільної торгівлі між Україною та ЄС (далі – договір ЗВТ), який передбачався Угодою про асоціацію. Завдання, прописані у договорі ЗВТ, втілюватимуться поступово протягом 10 років. Після того як

13 Порядок денний асоціації Україна – ЄС для підготовки та сприяння імплементації Угоди про асоціацію від 20.11.2009 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_990

14 Босак А., Мустафаєва Л. Поточний стан та перспективи розвитку АПК України: пошук нових ринків збуту. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2019. Вип. 24. Ч. 1. С. 50

15 Романюк І. Стан технічного обслуговування сільського господарства республіканським об'єднанням «Укрсільгосптехніка» на початку 1960 – х років. *ВІСНИК факультету історії, права і публічного управління*. 2020. Вип. 18. С. 41.

16 Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 16.09.2014 р. Дата оновлення: 30.11.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text

17 Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 16.09.2014 р. Дата оновлення: 30.11.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text

Україна приведе свої національні технічні регламенти та процедури відповідно до європейських, сільськогосподарська продукція уникне додаткової сертифікації в країнах ЄС. Таким чином українські підприємці отримали прямий доступ до ринку з понад півмільярда споживачів.

Напередодні набрання чинності Угоди про асоціацію, Європейський Союз виявив крок довіри та в односторонньому порядку скасував мита на імпорт 83,4% українських сільськогосподарських товарів. Цей режим був тимчасовим та діяв до набуття чинності договору ЗВТ 1 січня 2016 р. Відзначимо, що на цьому торгівельні поступки з боку ЄС не закінчилися. У період з 1 жовтня 2017 р. до 30 вересня 2020 р. ЄС розширив квоти для низки української аграрної продукції загалом. З 1 січня 2018 р. до 31 грудня 2020 р. додаткові преференції мали пшениця, ячмінь, кукурудза¹⁸.

Фахівці довели, що «українські експортери вже у 2017 р. досягли межі зростання зовнішньоторговельного обороту й у майбутньому не мають резервів для суттєвого збільшення експорту агропродовольчої продукції. Це вимагає від державної влади активізації переговорного процесу щодо збільшення розміру квот на постачання сільськогосподарської продукції до ЄС»¹⁹. 2017 р. Україна стала світовим лідером у виробництві соняшникової олії, а її експорт зріс на 27%. Реалізація кукурудзи зросла на 34,6%, а врожайність збільшилася вдвічі – до 66 ц/га. Проте в країнах ЄС цей показник значно більший – 120 ц/га. Така різниця зумовлена тим, що українські агрономи не вдосконалюють технології вирощування, які потребують значних інвестицій²⁰.

Після набуття чинності Угоди про асоціацію 2017 р., основними імпортерами української сільськогосподарської продукції залишалися країни Азії та Африки, такі як Китай, Індія, Туреччина, Єгипет. Лише після початку широкомасштабної війни в 2022 р. їх випередив ЄС.

Протягом 2021–2022 рр. Україна підписала «Декларацію про підтримку європейської перспективи» з 8 країнами ЄС: Литвою, Польщею, Латвією, Естонією, Словаччиною, Хорватією, Словенією, Болгарією. Проте деталі декларацій не були опубліковані²¹.

Одним із найскладніших викликів для українських правників та підприємців АПК стане імплементація вимог «Європейського зеленого курсу» (далі – ЄЗК) 2020 р. Ініціативи у сільськогосподарській сфері та перехід до стійкої харчової системи ЄС ймовірно підвищить вимоги до агропромислового комплексу і харчової продукції. Це може стати додатковим торгівельним бар'єром та негативно вплинути на український експорт. З іншого боку, популяризація органічної продукції у ЄС створить і нові можливості на ринку для виробників²².

Екологічні завдання, які передбачають ЄЗК та стратегії ЄС про біорозмаїття і «Від лану до столу», акцентують увагу на проблемах в аграрній сфері. До 2030 р. Україна разом із ЄС повинна знизити використання пестицидів та добрив на 25%. Поряд із тим обмежити імпорт сільськогосподарської продукції з держав, стандарти охорони довкілля яких далекі від європейських²³.

Вимоги до українських виробників продовольчої продукції будуть постійно зростати, адже в центрі поля зору європейської сільськогосподарської політики перебувають високі стандарти безпеки харчування та зменшення забруднення навколишнього середовища. Тому Україна вже починає робити перші екологічні кроки в аграрному секторі та реформувати нормативну базу відповідно до європейських правил²⁴.

18 Зона вільної торгівлі між Україною та ЄС URL: <https://ukraine-eu.mfa.gov.ua/posolstvo/torgovelo-ekonomichne-spivrobitnictvo-ukrayina-yes/zona-vilnoyi-torgivli-mizh-ukrayinoyu-ta-yes>

19 Пугачова К., Шеремет О. Зовнішньоторговельні відносини України з ЄС. *Економіка АПК*. 2018. № 2. С. 86.

20 Босак А., Мустафаєва Л. Поточний стан та перспективи розвитку АПК України: пошук нових ринків збуту. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2019. Вип. 24. Ч. 1. С. 52.

21 Країни ЄС, які у 2021 році підписали Декларації про європейську перспективу України. Дата оновлення: 29.12.2021. URL: <https://web.archive.org/web/20220812143234/https://eu-ua.kmu.gov.ua/node/4377>

22 Європейський Зелений Курс. Дата оновлення: 15.04.2021. URL: <https://ukraine-eu.mfa.gov.ua/posolstvo/galuzeve-spivrobitnictvo/klimat-yevropejska-zelena-ugoda>

23 Там само.

24 Pohuliaiev O. Political and legal convergence of EU countries as an example for Ukraine. Adaptation of Ukrainian legislation to EU require-

Крім органічного виробництва, Україна як одна з провідних ІТ-держав робить акцент на розумному веденні сільського господарства. Нам слід започаткувати співпрацю з ЄС за цим напрямом та залучити українські ІТ-компанії до розробки і надання відповідних ІТ-платформ фермерським господарствам ЄС. Цей напрям кореспондується із дотриманням Україною законодавства ЄС з охорони довкілля. Реалізуючи зазначене, ми досягнемо відповідності сільськогосподарської продукції екологічним вимогам ЄС. У результаті український традиційний експорт матиме стійкий попит на ринку ЄС²⁵.

Всі позитивні напрацювання покликані сприяти нормативним та торговим зв'язкам між Україною та ЄС не зупинятися на досягнутому. 29 червня 2022 р. була підписана «Угода про вантажні перевезення автомобільним транспортом», покликана суттєво лібералізувати вантажні транспортування. У такий спосіб ЄС зробив черговий крок з метою підтримки української економіки шляхом сприяння експортній логістиці. Угода про лібералізацію вантажних перевезень забезпечує підтримку експорту зернових в умовах відсутності стабільних альтернативних шляхів та морської блокади²⁶.

Порівнюючи експорт української сільськогосподарської продукції до ЄС у 2021-му та 2022-му рр., то він зріс на 40%. Різниця між 2021-м та 2023-м рр. склала зростання на 30%. Імпорт товарів з ЄС до України також зріс на 11% у 2022 р. та на 25% у 2023 р., порівняно з 2021 р. – до підписання Угоди. На 48% більше товарів було експортовано до країн ЄС дорогами за півтора роки дії Угоди, ніж за аналогічний період до її підписання. Імпорт за цей період зріс на 44%²⁷ (Угода про лібералізацію вантажних перевезень між Україною та ЄС).

Проте нормативно-правових гарантій в регулюванні двосторонніх, торгових та агропромислових зв'язків залишається недостатньо. Блокада польськими протестувальниками трьох пунктів пропуску, яка розпочалася 6 листопада 2023 р., завдала збитків українській економіці на суму понад сотні мільйонів євро та є прямим порушенням умов договору про лібералізацію вантажних перевезень. Згідно зі статтею № 9 Угоди про лібералізацію вантажних перевезень кожна сторона несе повну відповідальність за дотримання всіх положень²⁸.

Висновки.

Отже, за роки незалежності двосторонні відносини між Україною та ЄС впевнено йшли до зближення та були дуже плідними в гармонізації законодавства. Є достатньо підстав стверджувати, що сьогодні сформована вся необхідна правова база для ефективного регулювання АПК. Позитивні економічні результати процесів зближення українського законодавства з європейським спостерігаються навіть в умовах повномасштабної війни та спротиву європейських фермерів. Для подальшого поглибленішого євроінтеграційного процесу та завершення уніфікації двостороннього законодавства Україні залишається виконати усі необхідні кандидатські вимоги, які Єврокомісія висунула в 2022 р.

References:

1. Pohuliaiev, O. (2023) Political and legal convergence of EU countries as an example for Ukraine. Adaptation of Ukrainian legislation to EU requirements. *Primedia eLaunch, Boston, USA*. P. 163–175. DOI: <https://doi.org/10.46299/979-8-88992-698-6.7> [in English]
2. Bosak, A. & Mustafaieva, L. (2019) Potocznyi stan ta perspektyvy rozvytku APK Ukrainy: poshuk novykh rynkiv zbutu. [the current state and prospects for the development of the agricultural sector of Ukraine: the search for new sales markets]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. [Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University]*, 24, 1, 48–54. [in Ukrainian]

ments. Monograph. *Primedia eLaunch, Boston, USA*. 2023. P. 173–174. DOI: <https://doi.org/10.46299/979-8-88992-698-6.7>

²⁵ Європейський Зелений Курс. Дата оновлення: 15.04.2021. URL: <https://ukraine-eu.mfa.gov.ua/posolstvo/galuzeve-spivrobitnictvo/klimat-yevropejska-zelena-ugoda>

²⁶ Угода про лібералізацію вантажних перевезень між Україною та ЄС. Дата оновлення: 19.12.2023. URL: <https://mtu.gov.ua/news/35049.html>

²⁷ Ibid.

²⁸ Угода між Україною та Європейським Союзом про вантажні перевезення автомобільним транспортом від 16.09.2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_001-22#Text

3. *Yevropeyskyi Zelenyi Kurs [The European Green Deal]*. Update date: 04/15/2021. Retrieved from <https://ukraine-eu.mfa.gov.ua/posolstvo/galuzeve-spivrobitnictvo/klimat-yevropejska-zelena-ugoda> [in Ukrainian]
4. *Zona vilnoi torhivli mizh Ukrainoiu ta YeS [Deep and Comprehensive Free Trade Area]*. Retrieved from <https://ukraine-eu.mfa.gov.ua/posolstvo/torgovelno-ekonomichne-spivrobitnictvo-ukrayina-yes/zona-vilnoyi-torgivli-mizh-ukrayinoyu-ta-yes> [in Ukrainian]
5. *Krainy YeS, yaki u 2021 rotsi pidpysaly Deklaratsii pro yevropeysku perspektyvu Ukrainy [EU countries that signed the Declaration on the European perspective of Ukraine in 2021]*. Retrieved from <https://web.archive.org/web/20220812143234/https://eu-ua.kmu.gov.ua/node/4377> [in Ukrainian]
6. Mudrak, R. (2018) Ahroinflatsiia ta indeks spozhyvchykh tsin na prodovolchi tovary: porivnialnyi analiz «Ukraina – YeS» [Agricultural inflation and the consumer price index for food products: a comparative analysis «Ukraine – EU»]. *Ekonomika Ukrainy. [Economy of Ukraine]*, 1, 28–39 [in Ukrainian]
7. Pehinets, M. (1999) Osoblyvosti pravovoho rehulivannia, shcho vynykaiut zghidno z Uhodoiu pro partnerstvo ta spivrobotnytstvo mizh Ukrainoiu ta YeS [Peculiarities of legal regulation arising in accordance with the Partnership and Cooperation Agreement between Ukraine and the EU]. *Naukovi zapysky NaUKMA. [Scientific notes of NaUKMAT]*, 9 (2): Spetsialnyi vypusk. [Special Issue], 257–259. [in Ukrainian]
8. *Plan diy «Ukraina – Yevropeyskyi Soiuz» vid 12.02.2005 r. [Action plan «Ukraine – European Union» dated February 12, 2005.]*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_693 [in Ukrainian]
9. *Poriadok dennyi asotsiatsii Ukraina – YeS dlia pidhotovky ta spriannia implementatsii Uhody pro asotsiatsiiu vid 20.11.2009 r. [The agenda of the Ukraine-EU association for the preparation and promotion of the implementation of the Association Agreement dated November 20, 2009]*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_990 [in Ukrainian]
10. Puhachova, K. & Sheremet, O. (2018) Zovnishnotorhovelni vidnosyny Ukrainy z YeS [Foreign trade relations of Ukraine with the EU]. *Ekonomika APK. [Economy APK]*, 2, 85–90. [in Ukrainian]
11. Romaniuk, I. (2020) Stan tekhnichnoho obsluhovuvannia silskoho hospodarstva respublikanskym obiednanniam «Ukrsilhosptekhnika» na pochatku 1960 – kh rokiv [The state of technical maintenance of agriculture by the republican association «Ukrsilhosptekhnika» in the early 1960s]. *VISNYK fakultetu istorii, prava i publichnoho upravlinnia. [BULLETIN of the Faculty of History, Law and Public Administration]*, 8, 38–42. [in Ukrainian]
12. *Uhoda mizh Ukrainoiu ta Yevropeyskym Soiuzom pro vantazhni perevezennia avtomobilnym transportom vid 16.09.2022 r. [Agreement between Ukraine and the European Union on freight transportation by road dated September 16, 2022]*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_001-22#Text [in Ukrainian]
13. *Uhoda pro asotsiatsiiu mizh Ukrainoiu, z odniiei storony, ta Yevropeyskym Soiuzom, Yevropeyskym spivtovarystvom z atomnoi enerhii i yikhnimy derzhavamy-chlenamy, z inshoi storony vid 16.09.2014 r. [Association Agreement between the European Union and the European Atomic Energy Community and their member states, of the one part, and Ukraine, of the other part]*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text [in Ukrainian]
14. *Uhoda pro liberalizatsiiu vantazhnykh perevezennia mizh Ukrainoiu ta YeS. Data onovlennia: 19.12.2023 [Agreement on the liberalization of freight transportation between Ukraine and the EU. Date of update: 19.12.2023]*. Retrieved from <https://mtu.gov.ua/news/35049.html> [in Ukrainian]
15. *Uhoda pro partnerstvo i spivrobotnytstvo mizh Ukrainoiu i Yevropeyskymy Spivtovarystvamy ta yikh derzhavamy-chlenamy vid 14.06.1994 r. [Partnership and co-operation agreement between the European communities and their member states, and Ukraine]*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_012#Text [in Ukrainian]

Надійшла до редакції / Received: 03.04.2024

Схвалено до друку / Accepted: 17.06.2024

УДК 94: [316.752::63-051:333.21](477.4)«19»(045)

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-31-Fareniy>

Igor Fareniy

Doctor of Sciences (History), Professor, Professor of Department of Archaeology and special spheres of historical science, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://doi.org/><https://orcid.org/0000-0001-5176-6055>

e-mail: fareniy_igor@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Fareniy I. (2024) The peasantry of Transdnieper Ukraine at the beginning of the 20th century: culture of attitude to land ownership. *Ukrainskyi Selianyn [Ukrainian peasant]*, 31, 51-62. (in Ukrainian). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-31-Fareniy>

THE PEASANTRY OF TRANSDNIEPER UKRAINE AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY: CULTURE OF ATTITUDE TO LAND OWNERSHIP

Abstract. *The historiography states the fact of conviction of the Ukrainian peasantry at the beginning of the 20th century in its right to landed estates. The reason for claims on the land of the nobility is explained by the generally low level of providing the peasantry with land.*

The purpose of the presented article is to find out the cultural and ethical basis of peasant ideas about the right to land, which developed at the beginning of the 20th century.

Scientific novelty of the research results. *It consists in clarifying the following features social culture of the Ukrainian peasantry: the idea of ownership of land is determined by its historical memory, ethics developed by the traditional way of managing and the logic of attitude towards other social strata.*

Conclusion. *The attitude of the Ukrainian peasantry to the land issue was formed as a result of the specifics of historical development and was an element of traditional culture. Legal aspects determined by state legislation regarding land ownership were ignored by the peasantry. The historical memory of the peasant class preserved the idea of the period when the land was at its full disposal. Therefore, the peasantry believed that only it had the right to own land. Landlord (large) land ownership was considered as a result of the illegal taking of their land from the peasants, and should be liquidated. This logic of the origin of land ownership was preserved by the peasantry for centuries, and came with it in the 20th century.*

An argument in favor of seizing land holdings from landowners was also the peasant's idea of work aimed at cultivating the land. The peasantry considered itself as the creator of material goods, and the landlords as dependents. The purpose of labor efforts, from the point of view of the peasants, was to feed themselves. Therefore, according to the version of the peasantry, the landowners had no right to the land, since they did not cultivate it personally and the volume of their land areas exceeded the needs for sustenance.

At the beginning of the 20th century the peasantry, in its views and actions, was in favor of seizing land property from landowners and transferring it to the peasantry for free. The basis for the distribution of landed estates among peasant households was the need for sustenance. Therefore, the number of family members was an argument for claims to a share of the landlord's property. Views on the issue of land ownership were consolidated and did not depend on the property status or educational level of the peasants.

Significant from a cognitive and practical point of view is the study of the consequences of the culture of attitude to the land, formed in the past, for modern conditions.

Key words: *peasantry, culture, land, land ownership, landowners, Transdnieper Ukraine.*

Ігор Фареній

доктор історичних наук, професор, професор кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/><https://orcid.org/0000-0001-5176-6055>

e-mail: fareniy_igor@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Фареній І. Селянство Наддніпрянської України початку ХХ ст.: культура ставлення до землевласності. *Український селянин*. 2024. Вип. 31. С. 51-62. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-31-Fareniy>

СЕЛЯНСТВО НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ ХХ СТ.: КУЛЬТУРА СТАВЛЕННЯ ДО ЗЕМЛЕВЛАСНОСТІ

Анотація. *В історіографії констатується факт переконаності українського селянства початку ХХ ст. у своєму праві на поміщицькі маєтності. Причина претензій на землі дворянства пояснюється загалом низьким рівнем забезпечення селянства землею.*

Мета представленої статті – з'ясувати культурно-етичну основу селянських уявлень про право на землю, що склалися на початку ХХ ст.

Наукова новизна результатів дослідження полягає у з'ясуванні особливості соціальної культури українського селянства: уявлення про належність землі зумовлені його історичною пам'яттю, етикою, виробленою традиційним способом господарювання, та логікою ставлення до інших суспільних верств.

Висновки. Ставлення українського селянства до земельного питання сформувалося внаслідок специфіки історичного розвитку і було елементом традиційної культури. Суто юридичні аспекти, визначені законодавством держави щодо землевласності, селянством ігнорувалися. Історична пам'ять селянської верстви зберігала уявлення про період, коли земля була у її повному розпорядженні. Тому селянство вважало, що тільки воно має право власності на земельні угіддя. Поміщицька (велика) землевласність розглядалася як така, що виникла внаслідок незаконного відібрання у селян їхньої землі й повинна бути ліквідована. Таку логіку походження земельної власності зберігало селянство протягом століть, і з нею прийшло в ХХ ст.

Аргументом на користь відібрання у поміщиків земельних маєтностей також виступало селянське уявлення про працю, спрямовану на обробіток землі. Селянство розглядало себе як творця матеріальних благ, а поміщиків як утриманців. Мета трудових зусиль, з точки зору селян, полягала у прогонуванні себе. Тому, за версією селянства, поміщики не мали права на землю, оскільки не обробляли її особисто і обсяги їхніх земельних площ перевищували потреби у прохарчуванні.

На початку ХХ ст. селянство у своїх поглядах і діях виступало за відібрання у поміщиків земельної власності та передачу її селянській верстві безкоштовно. Підставою розподілу поміщицьких маєтностей між селянськими домогосподарствами виступали потреби у прохарчуванні. Тому кількість учасників сім'ї була аргументом для претензій на частку поміщицького майна. Погляди на питання землевласності були консолідованими і не залежали від майнового становища чи освітнього рівня селян.

Значущим з пізнавальної та практичної точки зору є вивчення наслідків культури ставлення до землі, сформованої у минулому, для сучасних умов.

Ключові слова: селянство, культура, земля, землевласність, поміщики, Наддніпрянська Україна.

Постановка проблеми.

Наукові дослідження, присвячені селянству і земельному питанню початку ХХ ст., пояснюють претензії селянської верстви на поміщицькі маєтності загалом причинами, пов'язаними з недостатнім майновим забезпеченням землеробів. Водночас недостатньо висвітлені культурно-ціннісні аспекти селянської поведінки, що зумовлювали зазіхання на велику земельну власність. Ці аспекти об'єктивно мали принципове значення в умовах революційних потрясінь початку ХХ ст., коли політична активність селянства зумовлювалася, зокрема, його світоглядними орієнтирами.

Також необхідно враховувати, що культурні риси соціуму відзначаються високим рівнем сталості, виникнувши можуть проявляти себе у тривалому історичному часі, протягом історичних епох. Ставлення до права на землю селянства – основної маси українського населення початку ХХ ст. – може мати наслідки й для сучасної культури українців, визначати їх економічну поведінку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У вітчизняній і зарубіжній історіографії констатується факт переконаності українського селянства початку ХХ ст. у своєму праві на поміщицькі маєтності¹. Загалом наукова література стверджує про кризу селянського землезабезпечення як причину претензій на «панську» землю, що зумовило активну участь селянства у революційних подіях початку ХХ ст. Удостоїлися розгляду й проблеми масових свідомісно-психологічних характеристик селянських мас, що визначали ставлення до земельного питання. Так, український історик П. Коріненко вказує, що земля та праця на ній посідали центральне місце у свідомості селянства, були головним предметом його розмислів і виступали способом досягнення найважливіших цілей життя². Ю. Присяжнюк бачить у ставленні селянства до власної фізичної праці на зем-

¹ Щербатюк В. Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років: українська історіографія: автореф. дис. ... докт. іст. наук: 07.00.96. Київ: Логос, 2013. 37 с.; Коріненко П. Історія українського селянства. Тернопіль: Вид. відділ ТНПУ, 2014. 296 с.; Кудінов Д. Селянський рух у Наддніпрянській Україні в 1900 р. – лютому 1917 р.: історіографія: дис. ... докт. іст. наук: 07.00.06. Київ, 2015. 464 с.; Корновенко С., Герасименко О. Селянин-бунтар. Селянська революція в Україні 1902–1917 рр. Черкаси: Чабаненко Ю.А., 2017. 204 с.; Ковальова Н. Селянська революція в Наддніпрянській Україні (1902–1922 рр.): автореф. дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01. Черкаси: ФОП Чабаненко Ю.А., 2020. 40 с.; Федьков О., Магась В. «Селянству – владу і землю». Всеросійський селянський союз в Україні. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Под. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. 272 с.; Данилов В. Истоки и начало деревенской трагедии. URL: <http://ladim.org/st008.php>; Данилов В. Крестьянская революция в России, 1902–1922 гг. URL: <http://ladim.org/st007.php>; Данилов В. Судьбы сельского хозяйства в России. URL: <http://ladim.org/st006.php>; Кондрашин В. Крестьянство и власть в России: опыт взаимодействия в условиях индустриальной модернизации. URL: <http://www.civisbook.ru/files/File/Kondrashin.pdf>

² Коріненко П. Земельне питання в історичній долі українського селянства. Погляд крізь віки. Тернопіль: ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2022. С.86 та ін.

лі «осереддя ставлення до світу», яке визначало «етику мислення й поведінки», що, зокрема, давали й право «зазіхати на поміщицьке майно»³. Подібно пояснює ставлення до землі О. Михайлюк, який вказує, що «земельна власність не була лише предметом правових і майнових відносин та суто споживчих потреб, але охоплювала ... широке коло явищ, у тому числі емоційних, світоглядних, символічних, міфологічних тощо»⁴. Селянську вимогу щодо землі історик пов'язує зі специфікою правосвідомості селян, їхнім уявленням про справедливість⁵. На думку С. Корновенка і О. Герасименко, процес духовного розвитку селянства призвів до формування його нового типу – «селянина-ідеомана» – тобто, «схвильованого ідеями» перерозподілу поміщицьких площ на свою користь⁶.

Водночас наукова література не демонструє докладної картини витоків чи факторів формування селянського бачення земельної власності, конкретики змісту селянської масової свідомості, аргументації й логіки селянських уявлень щодо своїх прав на дворянські ґрунти. Очевидно, за селянськими устремліннями щодо поміщицької землі лежав комплекс уявлень і вироблених норм життєдіяльності та ціннісних орієнтацій. Поліпшення землезабезпечення за рахунок «панських» ґрунтів було підсумком акумульованих у селянському середовищі «духовних» шукань і емоційно-психологічного напруження. Цим зумовлена необхідність представленої статті, яка покликана розкрити зміст економічної культури селянської верстви у частині ставлення до землевласності поміщиків. Йдеться про масові уявлення селянства, ґрунтовані на певних ціннісних орієнтаціях, що мали конкретний зміст і сформувалися упродовж відповідних часових просторів, були продуктом чи наслідком дій суспільних чи природних сил.

Мета статті.

Оскільки наукова література у проблемі ставлення селянства до земельного питання загалом зосереджує увагу на недостатньому землезабезпеченні селянських господарств, а соціально-психологічні та світоглядні особливості селянської верстви досліджені недостатньо, ставимо за мету з'ясувати витoki та культурно-етичну основу селянських уявлень про право на землю, що склалися на початок XX ст.

Виклад основного матеріалу.

Аграрні проблеми на початку XX ст. були однією з найбільш обговорюваних у суспільстві, виступали предметом стурбованості держави і опіки серед громадськості. Сучасники епохи залишили певні свідчення щодо ставлення селянства до землевласності. Відомі інтелектуали епохи присвячували себе дослідженню селянського світогляду. Масові соціально-економічні погляди українського селянства, зокрема, досліджував відомий економіст і правознавець Максим Ковалевський. Вчений відзначав, що у багатьох народів право на землю обґрунтовується першійстю в її обробітку та докладанні до неї трудових зусиль. «...не знайдеться на світі більш поширеного звичаю, – вказував Максим Ковалевський, – ніж той, який полягає у визнанні за першим поселенцем права на виняткове користування землею, що раніше була необроблюваною». Такий порядок економічної діяльності М. Ковалевський вважав характерним й для українських селян, і відомим у формі займанщини. Вчений стверджував, що такий порядок сформувався ще в період давньої Русі – «ще у ту епоху, коли Київ, що нині став центром Малоросії, був на чолі князівств, зайнятих нащадками Рюрика». М. Ковалевський вважав займанщину нормою «досить поширеною, ще і в наші дні, у Ма-

3 Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. Черкаси: Вертикаль, 2007. С.249–298.

4 Михайлюк О. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: соціокультурні процеси. Дніпропетровськ: Інновація, 2007. С.135.

5 Михайлюк О. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: соціокультурні процеси. Дніпропетровськ: Інновація, 2007. С.247–248.

6 Корновенко С., Герасименко О. Селянин-бунтар. Селянська революція в Україні 1902–1917 рр. Черкаси: Чабаненко Ю.А., 2017. С.4–7, 32–38, 62, 141–144 та ін.

лоросії і на Україні»⁷, і стверджував, що явище «займанщини», зберегло себе не лише у традиційній свідомості, а й у юридичному аспекті – тобто фігурує у судово-правових справах⁸.

Пам'ять про колишні «займанщини» не полишала селянство через багато років, курсуючи крізь покоління українських хліборобів. М. Драгоманов відзначав, що «ще недавно жили на Україні люди, котрі пам'ятали, як записували у кріпаки вільних людей, що жили на панських землях, як роздавали землі з вільними людьми панам». А далі вказував, що «на всій Україні пам'ятають, що це робила цариця Катерина»⁹. Не дивно, що така пам'ять провокувала справедливі сподівання на повернення колишніх відібраних ґрунтів. На початку 1880-х рр. у селі Оленовці Борзенького повіту Чернігівської губернії розказували, «що всім скоро буде новий наділ». А ще раніше, одразу після реформи 1861 року, селянська думка загалом по Україні дивувалася чому «царь, Олександр II, увільнив кріпаків, – та не вернув їм усієї землі»¹⁰. Відомий громадський діяч і меценат Г. Галаган відзначав, що в повітах Чернігівської губернії «селяни скрізь вперто зупинилися на думці, що буде друга воля», оскільки «земля їх батьківщина і належить їм»¹¹. У цей період, за повідомленням журналу «Основа», в одному із сільських населених пунктів «селяни переконані, що ґрунти і ниви, по завершенню двох років, зробляться їх повною власністю, без всяких викупів»¹².

Не дивно, що ще раніше – у першій половині XIX ст. – селянство також пред'являло претензії на поміщицькі ґрунти¹³. Очевидно, ще існування селянсько-козацької землевласності на порубіжних землях у XVI – XVII ст., на «дикому полі», у період Хмельниччини і Гетьманщини сформувало стійке уявлення про приналежність землі. М. Грушевський зазначав, що селянство в ту епоху стремилось до «гарантій своїх особистих і маєткових прав, права на землю, права на працю й її результати»¹⁴. Соціальний досвід ще більш ранніх часів, ніж XVI – XVII ст., міг виступати основою тих устремлінь, про які говорив видатний історик. Адже до середини XVI ст. не більше 20% українських селян знаходилися в кріпосній залежності¹⁵. Витоки селянських уявлень про особисту свободу і право на землю можуть сягати, за справедливою версією Максима Ковалевського, часів «коли Київ ... був на чолі князівств, зайнятих нащадками Рюрика»¹⁶.

На підтвердження можливості високої історичної тривалості тяжіння селянства до вільного господарювання скористаємося й висновками М. Покровського. Він констатував свідоме впродовж багатьох віків устремління селянства до самостійного індивідуального ведення господарства за рахунок усунення з економічного життя поміщиків. «... стремління ... селянина стати дрібним самостійним виробником» – «це є стержень усієї руської аграрної історії, починаючи ... з XVI століття, якщо не раніше», – говорив історик¹⁷.

Говорячи про збереження у соціальній пам'яті селянства даних про належність землі, об'єктивно може виникнути питання про спроможність селянства зберігати і передавати історичну інформацію. Адже йдеться про населення з невисоким рівнем освіченості й вод-

7 Ковалевский М. Труд, как источник права собственности на землю в Малороссии и на Украине. *Юридический вестник*. 1892. Т.ХІ. Кн.1, 2 (май–июнь). С.3, 12, 32.

8 Ковалевский М. Труд, как источник права собственности на землю в Малороссии и на Украине. *Юридический вестник*. 1892. Т.ХІ. Кн.1, 2 (май–июнь). С.32.

9 Драгоманов М. Українські селяне в неспокоїні роки (1880–1882). *Громада. Українська збірка*. Женева (Geneve), 1882. №5. С.247–248.

10 Драгоманов М. Українські селяне в неспокоїні роки (1880–1882). *Громада. Українська збірка*. Женева (Geneve), 1882. №5. С.247–248.

11 Степович А. 3 подробиць реформи 1861 р. Лист Г.П.Галагана про його козелецький і прилуцький маєток. *Україна*. 1927. Кн.4. С.111–112.

12 Михченко А. Письма из по-над Десны и Сейму. 15 февраля 1862. *Основа*. Санкт-Петербург, 1862. Лютий. Ч.4. С.73.

13 Крижанівська О. Соціальні настрої та уявлення селян Правобережної України у 20-х – 50-х рр. XIX ст. *Український історичний журнал*. 2007. №2. С.130–142.

14 Грушевський М. Історія України–Руси. В 11-х кн., 12-ти тт. Т. VII. К: Наукова думка, 1995. С.270.

15 Історія селянства УРСР. Київ: Наукова думка, 1967. Т.1. С.84.

16 Ковалевский М. Труд, как источник права собственности на землю в Малороссии и на Украине. *Юридический вестник*. 1892. Т.ХІ. Кн.1, 2 (май–июнь). С.3, 12, 32.

17 Покровский М. Очерки русского революционного движения XIX – XX вв. Лекции, читанные на курсах секретарей уездных комитетов РКП(б) зимой 1923–1924 гг. Москва: Красная новь, 1924. С.8–9.

ночас фіксацію даних про великі часові простори та сталі уявлення про минуле впродовж століть. З цього приводу зазначимо: не потрібно недооцінювати історичну пам'ять селянства. Соціальна свідомість цієї верстви, поза сумнівом, містила й образ минулого з тенденцією до прогресування. Історичні відомості, очевидно, передавалися в усній формі від старшого покоління до наступних, а поширення друкованого слова стимулювало процес знайомства з науково-популярними версіями. У 60-х роках XIX ст. у селі Локоток Глухівського повіту Чернігівської губернії була записана історична оповідь місцевого жителя, «що ... має 87 літ», яку його «Покійний дід розказував ... батьку». Батько, своєю чергою, переказав сину, котрий «тоді був хлопцем», а у 1860-х роках досяг вже 87-літнього віку. Оповідь ця цілком адекватно передавала ключові етапи історії України і записувач небезпідставно назвав її «розповідь простолюдина, схожа на історію». За словами селянина, «батько ... гомонів, що давно колись нашу землю розоряли нехрещені люди, кажуть їх звали монголи та татари, та й ще поляки». «... ці нехристи дуже мучили людей», – відзначав селянин-оповідач¹⁸.

Поступово в історичну пам'ять українських селян впліталось друковане слово. Цей процес, зокрема, гарно простежується на пізнавальних інтересах жителів слободи Нікольської Старобільського повіту Харківської губернії. Передусім вони виявляли зацікавленість щодо літератури релігійної тематики. На другому місці – історична проза. Героїка минулих часів від давньої Русі до початку XIX ст. захоплювала увагу селян слободи Нікольської. За словами сучасника, «... селяни полюбляють читати книги історичного змісту, у котрих засвідчується геройство і твердість ..., наприклад про Володимира Рівноапостольного, Ярослава, Володимира Мономаха ... та багатьох інших»¹⁹.

Не дивно, що у загальному арсеналі уявлень про історичне минуле таку визначально значиму для власного існування проблему як приналежність земельних площ селянська масова свідомість наділила неабиякою пам'яттю. Соціально значущі дані, з якими була пов'язана життєдіяльність селянської верстви, зберігалися у масовій свідомості впродовж століть. В уявленнях селянства земля мала визначену приналежність відповідно до історичного права на землю, на яке не впливали зміни у матеріальному становищі чи рівні освіченості. На панських ґрунтах селяни звикли дивитися як на незаконно відібране у них майно. І вже на початку XX ст., як зазначав журнал «Український вісник» («Украинский вестник») про селян Херсонської губернії, «... селяни за переказами знають, що колись увесь новоросійський степ належав селянам»²⁰.

Історичні підстави претендування на поміщицькі маєтності з боку селянства посилювалися й традиційним способом життєдіяльності. Новітня наукова література відзначає домінування патріархального укладу життя²¹. Останнє диктувало логіку ставлення до права на земельні ресурси. Господарювання на традиційних засадах – тобто, коли інтелектуально-освітній фактор економічної діяльності принципової ролі не грає, а фізична праця вимагає постійного застосування, сформував високу соціальну оцінку останньої. Фізична праця, а вірніше – м'язові зусилля, докладені до обробітку ґрунту і зумовлюючі появу харчового продукту, з позиції землеробів, виступали підставою претензій на землю. Цим також селянство пояснювало собі відсутність моральних підстав для існування у поміщиків права на землеволодіння і водночас переконувалося у власному праві на «панські» маєтності.

На початок XX ст. культура ставлення до землевласності реалізовувалася в умовах готовності до революційних виступів та модернізації суспільного життя, зокрема у сфері організації господарювання та технічного оснащення сільського господарства. Сучасники відзначали сталість селянських претензій на поміщицьку землю, очікування радикальних змін

18 Танский И. Село Локотки (Глуховского уезда). *Записки Черниговского губернского статистического комитета*. Чернигов: В губернской типографии, 1866. Кн. I. С. 156–157.

19 Материалы для этнографического изучения Харьковской губернии. Гл. I: Старобельский уезд. *Харьковский сборник*. 1894. Вып. 8. Отдел II. С. 176.

20 Херсонцев. Аграрные очерки. *Украинский вестник*. 1906. №14. С. 940.

21 Михайлюк О. В. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: соціокультурні процеси. Дніпропетровськ: Інновація, 2007. С. 23.

та неприязнь до їх противників. Український вчений-економіст Тадей Рильський вказував, що селянство, незважаючи на майнову диференціацію, досить однорідне у господарських поглядах. Існуючий в імперії соціально-економічний лад селянство не сприймає «як останній ... абсолютно нерухомий фазис еволюції». «... в основах народного світогляду, – відзначав вчений, – ... аграрний лад не є підсумковою ланкою ... еволюції суспільних явищ: майбутній розвиток, – на переконання селянства, – розширить земельні права осіб, що обробляють своєю ... працею землю». За висновками вченого, для селянства, «принцип праці ... є головною санкцією права власності». Навіть заможні селяни у стані «спокійного розмислу, що виріс у загальних умовах селянського світогляду» вважали придбання землі шляхом купівлі «марним», оскільки в перспективі «усі землі будуть наділяти кожному на душу і ... у такому випадку ... доведеться отримати і так достатню кількість землі»²².

Подібні масові уявлення фіксували й інші сучасники. Так, відомий інтелектуал своєї епохи Сергій Бородаєвський, який не був схильним применшувати приватновласницькі устремління українських селян, стверджував, що, за селянською версією, у «тих, хто має тисячі десятин» земля насправді «нічия». При цьому С. Бородаєвський відзначав суттєву деталь правового світогляду селян: «вважають безстрокове володіння ідентичним праву власності»²³ – тобто, факт використання землі для селян засвідчував їхнє право власності.

На початку ХХ ст. виразником масових очікувань стали організації Всеросійського селянського союзу в Україні. За висновками дослідників його діяльності О. Федькова і В. Магася, програма цієї громадської інституції відповідала «тогочасному світогляду більшості селян» і відображала прагнення «передати всі землі сільськогосподарського призначення у користування осіб, що оброблятимуть їх силами своєї родини без допомоги найманих робітників»²⁴.

Масові соціально-економічні настрої вивчали й органи правопорядку, констатуючи претензії і зазіхання селян на панські ґрунти. Станом на 1912 р. інформаційні матеріали поліції фіксували, що на Правобережній Україні активно поширювалися чутки про передачу поміщицької землі у власність селян. Однак відсутність ознак реалізації масових очікувань зумовлювала озлоблення селянства проти властей. «... на їхню думку, – зазначалося в одному з документів, – вони одні мають право на дохід із землі. По мірі того, як подібні ідеали селянства не виповнюються і не знаходять підтримки у Державній Думі, росте невимушене, однак уповні виразне почуття озлобленості проти усіх, хто ... перешкоджає втілитися давній мрії»²⁵. Помічник начальника Київського жандармського управління в Черкаському і Чигиринському повітах відзначав «... приховане вороже ставлення до поміщиків, ... казни, власників великих земельних угідь і лісів»²⁶.

Чимало сподівань селянство мало щодо діяльності Державної Думи. З втратою надії на вирішення земельного питання Думою селянська свідомість перейшла на мрії про конфіскацію земель осіб німецької національності та інших власників. За даними помічника начальника Київського жандармського управління в Бердичівському повіту, селяни «чекають ліквідації німецьких маєтків і розподілення землі між малоземельними селянами». Водночас у Черкаському і Чигиринському повітах землероби побоювалися, що конфісковані у німців землі їм не достануться: «віддадуть не селянам, а у руки панів»²⁷. У Чернігівській губернії, за повідомленням помічника начальника губерньського жандармського управління, селяни очікують, що «відібрані у німців маєтки будуть розділені безкоштовно після війни між селя-

22 Рильський Ф. К изучению украинского народного мировоззрения. Экономические отношения. Киев: Тип. Императорского Университета св. Владимира, 1903. С.2, 4, 24, 26, 53.

23 Бородаевский С. Из поездки по Украине. *Украинский вестник*. 1906. №10. С.732–733.

24 Федьков О., Магась В. «Селянству – владу і землю». Всеросійський селянський союз в Україні. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Под. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. С.217 та ін.

25 Центральний державний історичний архів України у місті Києві (далі – ЦДАК). Ф.442. Оп.861. Од.зб.259. Ч. 1. Арк. 12, 22.

26 ЦДАК. Ф.274. Оп.4. Од.зб.456. Арк.47 зв.

27 ЦДАК. Ф.274. Оп.4. Од.зб.456. Арк.23 зв., 62 зв.

нами», також «очікується після війни розподіл казенних і монастирських земель між селянами»²⁸.

Авторитетні сучасники подій початку XX ст. відзначали участь у радикальних виступах за ліквідацію поміщицького майна як незаможних, так і заможних селян. С. Вітте констатував, що «у пограбуваннях беруть участь нарівні з селянами малоземельними і навіть чи не більшою мірою селяни, що мають достатню кількість надільної землі, і навіть такі, які придбали у власність декілька десятків десятин землі». Чернігівський губернатор також відзначав, що «у заворушеннях брали участь селяни, що мали до 100 дес. землі» – тобто добре забезпечені землею²⁹. Інший сучасник епохи – історик А. Шестаков – говорив, що відібрання у поміщиків землі – було чітко усвідомленим спільним завданням усіх прошарків селянства, їхньою об'єднуючою платформою соціально-політичної поведінки. Він, зокрема, відзначав, що «у багатьох випадках ініціаторами руху були не бідняки, а середні і заможні селяни – аж до куркульства»³⁰. Тобто, усі прошарки селянської верстви, незалежно від рівня матеріального забезпечення, вважали поміщицькі землі загарбаними дворянами і за справедливих обставин вони мають повернутися у розпорядження селянства. Малоземелля чи інші матеріальні негаразди як причина зазіхань на поміщицьке майно могли лише мобілізувати масове переконання щодо справжнього власника землі – селянина.

На жаль, у сучасній науковій літературі загальноселянське прагнення до ліквідації поміщицького землеволодіння відзначається рідко. Виняток становлять праці О. Михайлюка і П. Коріненка, які вказують, що саме заможні селяни, а також фізично сильні особи, відзначалися найвищою активністю у загарбанні поміщицького майна³¹.

Разом із проблемою селянських претензій на поміщицьку землю, об'єктивно виникає питання про спосіб і порядок її розподілу між селянськими домогосподарствами. Йдеться, словами М. Ковалевського, про так званий «аграрний комунізм»³², в якому сполучалися громадські та водночас індивідуальні форми користування землею. Головне місце в цьому «комунізмові» посідало уявлення про колективність землевласності³³. Організація земельних відносин на звичаєвих колективістських нормах – невід'ємна риса селянської економічної культури, яка категорично ігнорувала навіть державою встановлений правовий режим. Так, у перше десятиріччя діяльності Селянського банку за 90% угод щодо придбання землі стояла громада або група землеробів. Такі купівлі лише формально, за документами, оформлялися як придбання ґрунтів у приватну власність³⁴. Колективна оренда – також характерне господарське явище епохи. Колективні оренди в європейській частині імперії охоплювали 27 % державних земель, зокрема були поширені в Херсонській, Таврійській, Харківській, Катеринославській та інших губерніях³⁵.

Поміщицька земля в уявленнях селянства становила суспільне надбання і нею мали розпоряджатися селянські громади. Водночас відповідна соціальна логіка землеробів зумовлювала розподіл «панських» ґрунтів у користування окремих домогосподарств. В основі принципу поділу громадських володінь між господарствами у селянства були (як в питанні претензій на поміщицьке майно) також морально-правові підстави.

28 ЦДІАК. Ф.1439. Оп.1. Од.зб.1649. Арк.10.

29 Революция 1905–1907 гг. Документы и материалы. Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1957. Книга первая. Часть первая. С.97, 144.

30 Шестаков А. Крестьянская революция 1905–1907 гг. Москва–Ленинград: Госиздат, 1926. С.16, 18.

31 Коріненко П. Земельне питання в історичній долі українського селянства. Погляд крізь віки. Тернопіль: ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2022. С.82–83; Михайлюк О.В. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: соціокультурні процеси. Дніпропетровськ: Інновація, 2007. С.325.

32 Ковалевский М. Труд, как источник права собственности на землю в Малороссии и на Украине. *Юридический вестник*. 1892. Т.ХІ. Кн.1, 2 (май–июнь). С.32.

33 Верховцева І.Г. Між корпоративністю і бюрократизмом: самоврядування селян у Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.). Черкаси: вид. Ю.Чабаненко, 2018. С.215–216, 229.

34 Див.: Скалон В. Крестьянский банк и его недоимщики (Очерк деятельности банка в первое десятилетие (1883–1892 гг.)). *Очерки по крестьянскому вопросу: собрание статей*. Москва: Издание Д.С.Горшкова, 1904. Вып. II. С.68–69.

35 Левитський В. К решению аграрного вопроса. *Аграрный вопрос: сборник статей*. Москва: Беседа, 1907. Т.ІІ. С.247–248.

Низький рівень продуктивності селянських господарств, натуральний характер господарювання сформували стале уявлення, що земля – це засіб прохарчування. Наприкінці XIX ст. тільки десята частина селянських господарств була спроможна мати товарні лишки від виробництва. Майже 70% домогосподарств виробляли продукції менше, ніж необхідно було для прохарчування³⁶. На початок XX ст. українські землероби загалом були спроможними забезпечувати своє прогодування чи підтримувати свої матеріальні статки тільки традиційним способом – за рахунок необхідної земельної площі. Як процитовано в одному з документів органів правопорядку: «Дайте нам тільки землі, а як її обробляти ми самі знаємо»³⁷. Тому поділяти придбані земельні площі між селянськими домогосподарствами, за логікою селянина, можна лише за кількістю учасників господарства-сім'ї – за кількістю їдців.

У травні – червні 1917 р. на Всеукраїнському селянському з'їзді українські землероби, мабуть вперше в своїй історії, докладно сформулювали і відверто оприлюднили власний ідеал соціально-економічного буття. З'їзд висловився за скасування права приватної власності на землю і передачу її селянам на умовах особистого обробітку для задоволення споживчих потреб. Земельні ресурси проголошувалися «власністю всього народу», якою «без викупу» «мають користуватися ... тільки ті, хто буде її обробляти своїми руками» у межах норми, яка «повинна бути не менше споживчої і не більше трудової». Загальноселянське представництво поставило питання про безумовність втілення у життя його рішень. З цього приводу у резолюції «Про землю» говорилося: «Всеросійські Установчі збори все це повинні затвердити»³⁸.

Подальші наслідки революційної боротьби проявляють себе як підсумок втілення селянської програми аграрних перетворень, реалізацію землеробського ідеалу господарського життя. Йдеться не про ліквідацію поміщицького землеволодіння як такого, а суб'єкта скоєння останнього. У 1922 р. Центральним статистичним управлінням УСРР було проведено обстеження селянських господарств для з'ясування обставин конфіскації поміщицького майна – за словами документу: «у кого і як відбирали землю». Обстеження охопило жителів 91 повіту, 854 волостей, більше 3 тис. населених пунктів УСРР та понад мільйон селянських господарств, які склали 24,4% від загальної їх кількості. В обстежені однозначно стверджується, що аграрні перетворення були здійснені селянським населенням у самодіяльному порядку без реального впливу органів державної влади чи якого владного режиму. «Боротьба за землю у період 1917 – 1920 рр., – сказано в ньому, – відбувалася, та й не могла не відбуватися, чисто у стихійній обстановці» і «не мало стихійного вкладено місцями і в розподіл земельних фондів, оскільки розподіл цей проводився «своїми силами» і не був завершений землевпорядними роботами». 89% анкет вказують, що земля у власників селянами «відбиралася» впродовж 1917–1920 рр., у деяких повітах ще і в 1921 р. У 27% випадків це здійснювалося «шляхом одноосібних або групових захоплень», а «за допомогою земельних комітетів» – 62%. Земельні комітети лише наприкінці 1917 р. взяли на себе управління процесом передачі земельних площ селянам. Однак не змогли його опанувати – за словами документу: «змінити захватного порядку не змогли, а лише спрямовували його у більш спокійне русло»³⁹. Отже, земельні комітети санкціонували самовільне захоплення поміщицького майна. Селянство було справжнім творцем революційних аграрних перетворень, які втілили його уявлення про право власності, справедливість та порядок користування і господарювання на землі.

Розглядаючи селянське ставлення до землевласності, не можна обійти увагою й способи досягнення бажаного для селянства порядку землекористування. Землероби були не проти

36 Див.: Маресс Л.Н. Производство и потребление хлеба в крестьянском хозяйстве. Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства. Статьи. Санкт-Петербург: Типография В.Киршбаума, 1897. С.25, 93.

37 ЦДДАК. Ф.336. Оп.1. Од.зб.2997. Арк.87.

38 Цит. за: Хміль І.В. Перший Всеукраїнський селянський з'їзд (28 травня – 2 червня 1917 р.). Київ: Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України, 1992. С.23–24.

39 Якиманский В. К итогам аграрной революции на Украине по данным анкетного обследования 1922 года. Харьков: Типо-литогр. В-РС УВО им. Фрунзе, [1924]. С.1–3, 25–27.

реалізувати свої прагнення шляхом відповідних рішень державної влади, прийняття бажаних законодавчих актів та їх втілення в життя. Однак на початку ХХ ст. сподівання на мирний спосіб вирішення питань не змогли прогресувати і проти існуючих порядків селяни почали реалізовувати, за документами поліції, «уповні виразне почуття озлобленості»⁴⁰. Історики характеризують свідомісно-психологічний стан українського селянства цього періоду і викликану ним поведінку поняттями «соціальний бандитизм»⁴¹, «мілітаризація свідомості»⁴², «селянин-ідеома»⁴³, які загалом відображають нестримне бажання і готовність будь-якими засобами ліквідувати існуючий соціально-економічний порядок і досягти ідеалу господарського буття. Очевидно, такий поняттєвий апарат правомірний, бо у 1906 році сучасник подій на сторінках журналу «Український вісник» («Украинский вестник») щодо настроїв селянства вжив поняття «аграрна пристрасть» («аграрное вожделение»). «... аграрна пристрасть, – говорив він, – ... чекала ... сприятливих умов, щоб пробудитися»⁴⁴. У підсумку – на початку ХХ ст. ставлення до землевласності реалізувалося у селянську революцію.

Висновки.

Ставлення селянства Наддніпрянської України початку ХХ ст. до проблем землевласності – складник економічної культури селянської верстви. Він сформувався внаслідок специфіки історичного розвитку і за своїм змістом ігнорував суто юридичні аспекти, визначені законодавством держави, базувався на морально-етичних нормах і масових уявленнях про соціальну справедливість. Історична пам'ять селянської верстви зберігала пам'ять про часи, коли земля перебувала в її розпорядженні. Поміщицькі маєтності, за селянськими уявленнями, виникли внаслідок незаконного відібрання землі у селян. Велика землевласність, за оцінками селянської верстви, – явище аморальне. За логікою землеробів, тільки селянство мало право власності на земельні угіддя. Власні уявлення про походження земельної власності селянська верства зберігала протягом століть і з ними прийшла у ХХ ст. Ці уявлення не залежали від майнового чи освітнього рівня різних прошарків селян, виступали їх консолідуючою культурно-ідеологічною платформою, мали загальноселянський характер.

Селянство розглядало себе як творця матеріальних благ, які створює шляхом обробітку землі, виготовленням продуктів харчування. Інші верстви бачилися селянам як утриманці, які ведуть аморальний спосіб життя, оскільки не займаються землеробством. Мета трудових зусиль, за селянськими уявленнями, може полягати тільки у прогодуванні себе. Тому, враховуючи виняткову соціальну місію забезпечення продовольством та докладання праці до землі, за версією селянства, тільки воно й мало право на земельні ресурси. Водночас поміщики такого права не мали, оскільки не обробляли землю особисто і обсяги їхніх земельних площ перевищували потреби у прохарчуванні.

Висока мета прохарчування зумовлювала відповідний спосіб розподілу поміщицьких маєтностей, ґрунтований на логіці ведення натурального господарства. Поліпшення рівня прохарчування в умовах традиційних агротехнологій було можливим тільки за рахунок збільшення оброблюваних земельних площ пропорційно до кількості учасників домогосподарства. Тому аргументом для претензій на частку поміщицького майна була кількість учасників сім'ї та їхня здатність до трудової діяльності.

Культура ставлення до землі стала ціннісним орієнтиром і своєрідною програмою участі у революційних виступах з метою перерозподілу поміщицького майна на свою користь та реалізації власних соціально-економічних інтересів за своїми уявленнями. Сформована економічна культура ставлення до землі виявилася спроможною реалізуватися у масові дії, спрямовані на соціально-економічні перетворення відповідно до мрій та ідеалів буття селянства.

40 ЦДІАК. Ф.442. Оп.861. Од.зб.259. Ч. 1. Арк.12, 22.

41 Михайлюк О. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: соціокультурні процеси. Дніпропетровськ: Інновація, 2007. С.342 та ін.

42 Коріненко П. Земельне питання в історичній долі українського селянства. Погляд крізь віки. Тернопіль: ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2022. С.82–83.

43 Корновенко С., Герасименко О. Селянин-бунтар. Селянська революція в Україні 1902–1917 рр. Черкаси: Чабаненко Ю.А., 2017. С.4–7, 32–38, 62, 141–144.

44 Херсонєц. Аграрные очерки. *Украинский вестник*. 1906. №14. С.942.

Культура ставлення до землі, сформована у віддалені часи середньовіччя і Гетьманщини, для початку ХХ ст. не становила модерного сегменту, не виступала культурою і рушієм технологічного прогресу і товарного виробництва. Селянські уявлення про землевласність – не були цінностями модернізації. Однак, вони об'єктивно виступали формою адаптації до, як на той час, сучасних тенденцій соціально-економічного життя. Селянські свідомі устремління щодо власності на землю були загалом спрямовані на фізичне збереження селянина шляхом функціонування його як самостійного господаря, суб'єкта виробництва. Така обставина давала шанс у певному історичному часі на пристосування до умов модернізації, а з тим і на набуття нової соціокультурної якості, нового культурного обличчя, відповідного до модернізаційних тенденцій.

Перспективи подальшої розробки проблеми.

З пізнавальної й практичної точок зору є важливим вивчення наслідків селянських уявлень про землю минулих епох для сьогодення. Адже такого роду уявлення можуть зумовлювати характер господарського життя, настрої та економічну поведінку нинішнього населення України. Знання про масові уявлення може посприяти виробленню економічної політики з урахуванням господарського мислення сучасних українців та обрання доцільних форм організації економічного життя.

Фінансування дослідження.

Стаття містить наукові результати за фундаментальним дослідженням «Соціокультурний простір України другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст.: селянський світ» (номер державної реєстрації: 0123U101600).

References:

1. Borodaevsky, S. (1906). Yz poezdky po Ukrayne [From a trip to Ukraine]. *Ukraynskyi vestnyk [Ukrainian Herald]*, 10, 731–737. [in Russian].
2. Central`nyj derzhavnyj istorychnyj arxiv Ukrayiny u misti Kyevi, F.274, Op.4, Od.zb.456, 85 ark. [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, fund 274, description 4, storage unit 456]. [in Russian].
3. Central`nyj derzhavnyj istorychnyj arxiv Ukrayiny u misti Kyevi, F.336, Op.1, Od.zb.2997, 182 ark. [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, fund 336, description 1, storage unit 2997]. [in Russian].
4. Central`nyj derzhavnyj istorychnyj arxiv Ukrayiny u misti Kyevi, F.442, Op.861, Od.zb.259, Ch.1, 156 ark. [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, fund 442, description 861, storage unit 259 (1)]. [in Russian].
5. Central`nyj derzhavnyj istorychnyj arxiv Ukrayiny u misti Kyevi, F.1439, Op.1, Od.zb.1649, 66 ark. [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, fund 1439, description 1, storage unit 1649]. [in Russian].
6. Danilov, V. Ystoky y nachalo derevenskoj tragedyy [Origins and beginning of village tragedy]. Retrieved from <http://ladim.org/st008.php> [in Russian].
7. Danilov, V.P. Krest`yanskaya revolyucyya v Rossyy, 1902–1922 gg. [Peasant revolution in Russia, 1902–1922]. Retrieved from <http://ladim.org/st007.php> [in Russian].
8. Danilov, V. Sud`by sel`skogo khozyajstva v Rossyy [Fate of agriculture in Russia]. Retrieved from <http://ladim.org/st006.php> [in Russian].
9. Dragomanov, M. (1882). Ukrayins`ki selane v nespokojni roky (1880–1882) [Ukrainian peasants in the turbulent years (1880-1882)]. *Gromada. Ukrayins`ka zbirka [The community. Ukrainian collection]*, 5, 242–270. [in Ukrainian].
10. Fed`kov, O., & Mahas`, V. (2011). «Selianstvu – vladu i zemliu». Vserosiiskiy selianskyi soiuz v Ukraini [«To the peasantry - power and land». All-Russian peasant union in Ukraine]. Kam`ianets-Podilskyi: Kam`ianets-Podilskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohienka. [in Ukrainian].

11. Hrushevskiy, M. (1995). *Istoriya Ukrayiny–Rusy* [History of Ukraine–Rus]. (Vol. VII). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
12. (1967). *Istoriya selyanstva URSR* [History of the peasantry of the Ukrainian Soviet Socialist Republic]. (V.1). Kyiv: Naukova dumka. 552 p. [in Ukrainian].
13. Khersonets (1906). Agrarnyi ocherky [Agrarian essays]. *Ukraynskyi vestnyk* [Ukrainian Herald], 14, 940–947. [in Russian].
14. Khmil, I.V. (1992). Pershyj Vseukrayins`kyj selyans`kyj z`yizd (28 travnya – 2 chervnya 1917 r.) [The First All-Ukrainian Peasants' Congress (May 28 – June 2, 1917)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
15. Kondrashin, V. Krest`yanstvo y vlast` v Rossyy: opyt vzaymodejstvyya v uslovyiyax yndustrial`noj modernyzacyy [Peasants and power in Russia: the experience of interaction in the conditions of industrial modernization]. Retrieved from <http://www.civisbook.ru/files/File/Kondrashin.pdf> [in Russian].
16. Korinenko, P. (2014). *Istoriya ukrayins`kogo selyanstva* [History of the Ukrainian peasantry]. Ternopil`: TNPU. [in Ukrainian].
17. Korinenko, P. (2022). Zemel`ne pytannya v istorychnij doli ukrayins`kogo selyanstva. Poglyad kriz` viky [The land issue in the historical fate of the Ukrainian peasantry. A look through the ages]. Ternopil`: TNPU. [in Ukrainian].
18. Kornovenko, S. & Gerasimenko, O. (2017). Selyanyn-buntar. Selyans`ka revolyuciya v Ukrayini 1902–1917 rr. [Rebel peasant. Peasant revolution in Ukraine 1902–1917]. Cherkasy: Chabanenko Yu.A. [in Ukrainian].
19. Kovalevskiy, M. (1892). Trud, kak ystochnyk prava sobstvennosti na zemlyu v Malorossyy y na Ukrayne [Labor as a source of land ownership in Little Russia and Ukraine]. *Yurydycheskyi vestnyk* [Juridical Herald], XI (1–2), 3–35. [in Russian].
20. Kovaleva, N. (2020). Selyans`ka revolyuciya v Naddnipryans`kij Ukrayiny (1902–1922 rr.) [Peasant revolution in Dnipro Ukraine (1902–1922)]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Cherkasy. [in Ukrainian].
21. Kryzhanivska, O. (2007). Social`ni nastroyi ta uyavlennya selyan Pravoberezhnoyi Ukrayiny u 20-x – 50-x pp. XIX st. [Social moods and perceptions of the peasants of Right Bank Ukraine in the 20s - 50s pp. 19th century]. *Ukrayins`kyj istorychnyj zhurnal* [Ukrainian historical journal], 2, 130–142. [in Ukrainian].
22. Kudinov, D. (2015). Selyans`kyj rux u Naddnipryans`kij Ukrayini v 1900 r. – lyutomu 1917 r.: istoriografiya [Peasant movement in Dnipro Ukraine in 1900 – February 1917: historiography]. *Doctor's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian].
23. Levytskyi, V. (1907). K reshenyyu agrarnogo voprosa [To the solution of the agrarian question]. In: *Agrarnyj vopros* [Agrarian question: collection of articles]. (V.II, pp.237–260). Moskva: Beseda. [in Russian].
24. Maress, L. (1897). Proyzvodstvo y potreblenye xleba v krest`yanskom xozyajstve [Production and consumption of bread in the peasant household]. In: *Vlyyanye urozhaev y xlebnux cen na nekotorye storonu russkogo narodnogo xozyajstva. Stat`y* [The influence of harvests and bread prices on some aspects of the Russian economy. Articles]. (pp.1–96). Sankt-Peterburg: Typografyya V.Kyrshbauma. [in Russian].
25. Materyaly dlya etnografycheskogo yzuchenyya Xar`kovskoj gubernyy: Starobel`skyj uezd [Materials for the ethnographic study of the Kharkiv province: Starobelsky uyezd]. (1894). *Harkovskij sbornik* [Kharkiv collection], 8 (II), 1–384. [in Russian].
26. Mikhailuk, O. (2007). Selyanstvo Ukrayinyv pershi desyatylittya XX st.: sociokul`turni procesy [The peasantry of Ukraine in the first decades of the twentieth century: socio-cultural processes]. Dnipropetrovs`k: Innovaciya, [in Ukrainian].
27. Myxchenko, A. (1862). Pys`ma yz po-nad Desny y Sejmu. 15 fevralya 1862 [Letters from across the Desna and the Sejm. 15 February 1862]. *Osnova* [Basis], 4, 71–74. [in Russian].

28. (1957). *Revolycyuya 1905–1907 gg. Dokumenty y materyaly* [Revolution of 1905–1907 in Russia. Documents and materials]. (Book 1, Part 1). Moskva: Yzd-vo Akademyy nauk SSSR. [in Russian].
29. Pokrovskiy, M. (1924). *Ocherky russkogo revolycyonnogo dvyzhenyya XIX – XX vv.* [Essays of Russian revolutionary movement during XIX – XX centuries]. Moskva: Krasnaya nov`. [in Russian].
30. Prysiazhniuk, Yu. (2007). *Ukrayins`ke selyanstvo Naddnipyrians`koyi Ukrayiny: sociomental`na istoriya drugoyi polovyny XIX – pochatku XX st.* [The Ukrainian Peasantry of Nadnippiansk Ukraine: A Sociomental History of the Second Half of the Nineteenth - Early Twentieth Centuries]. Cherkasy: Vertykal`. [in Ukrainian].
31. Rylskiy, F. (1903). *K yzuchenyyu ukraynskogo narodnogo myrovozzrenyya. Ekonomycheskye otnoshenyya* [To the study of the Ukrainian national worldview. Economic relations]. Kyev: Typ. Ymperatorskogo Unyversyteta sv. Vladymyra. [in Russian].
32. Shestakov, A. (1926). *Krest`yanskaya revolycyuya 1905–1907 gg.* [Peasant Revolution of 1905–1907 years in Russia]. Moskva–Leningrad: Gosyzdat. [in Russian].
33. Shcherbatiuk, V. (2013). *Selyans`kyj povstans`kyj rux v Ukrayini 1917–1921 rokiv: ukrayins`ka istoriografiya* [Peasant insurgent movement in Ukraine 1917–1921: Ukrainian historiography]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Kyiv: Logos. 37 p. [in Ukrainian].
34. Skalon, V. (1904). *Krest`yanskyj bank y ego nedoymshhyky (Ocherk deyatel`nosty banka v pervoe desyatyletye (1883–1892 gg.))* [Peasant's Bank and its defaulters (An outline of the bank's activities in the first decade (1883–1892))]. In: *Ocherky po krest`yanskomu voprosu* [Essays on the peasant question: a collection of articles] (V.II, pp.1–71). Moskva: Yzdanye D.S.Gorshkova. [in Russian].
35. Stepovych, A. (1927). *Z podrobycz` reformy 1861 r. Lyst G.P.Galagana pro jogo kozelec`kyj i prylyucz`kyj mayetok* [From the details of the reform of 1861, a letter from G.P. Galagan about his Kozelets and Pryluky estate]. *Ukrayina [Ukraine]*, 4, 111–112. [in Ukrainian].
36. Tansky`j, Y. (1866). *Selo Lokotky (Gluxovskogo uezda)* [The village of Lokotky (Hlukhiv uyezd)]. *Zapysky Chernygovskogo gubernskogo statystycheskogo komyteta* [Notes of the Chernihiv Provincial Statistical Committee], 1, 153–207. [in Russian].
37. Verkhovtseva, I. (2018). *Mizh korporatyvnisty i byurokratyzmom: samovryaduvannya selyan u Rosijs`kij imperiyi (druga polovyna XIX – pochatok XX st.)* [Between corporatism and bureaucracy: peasant self-government in the Russian Empire (second half of the 19th - beginning of the 20th century)]. Cherkasy: Yu.Chabanenko. [in Ukrainian].
38. Yakimansky, V.A. (1924). *K ytogam agrarnoj revolycyy na Ukrayne po dannym anketnogo obsledovannya 1922 goda* [To the results of the agrarian revolution in Ukraine according to the questionnaire survey of 1922]. Har`kov: Typo-lytogr. V–RS UVO ym. Frunze. [in Russian].

Надійшла до редакції / Received: 27.05.2024

Схвалено до друку / Accepted: 03.06.2024

УДК 061.2:631.53.03.01.02 (477):631.53.01-048.87 (091)

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-31-Chalavan>

Victor Chalavan

Candidate of History, National Scientific Agricultural Library of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0008-1253-4057>

e-mail: vchal77@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Chalavan, V. (2024) All-ukrainian seed society (1922–1928): attempt to build a seed cooperation. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 31, 63–72. (In Ukrainian). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-31-Chalavan>

ALL-UKRAINIAN SEED SOCIETY (1922–1928): ATTEMPT TO BUILD A SEED COOPERATION

Abstract. *The purpose of the publication is to analyze the activities of the All-Ukrainian Seed Society in the direction of building a seed cooperative in the 1920s, in particular, regarding the creation of a cooperative network of district seed societies with all local structural links - research stations, agrobases, agricultural schools, state farms, etc.*

The scientific novelty of the research lies in the assessment of the contribution of the All-Ukrainian Seed Society (1922–1928) to the construction of the seed cooperative. It is significant that the documents of the Central State Archive of the higher authorities of Ukraine used by the author are being introduced into scientific circulation for the first time.

It was established that the All-Ukrainian Society of Seed Production became an organization created by the state in the early 20s of the 20th century in order to implement state plans for arranging seed production. In addition, in the conditions of gradual limitation of private entrepreneurial initiative, the activity of AUSSP was aimed at socializing the seed business and introducing it into the direction of statehood and cooperation. AUSSP represented one of the types of professional cooperation for more complete and better service of a separate intensive branch of agriculture - seed production. Seed production and variety testing are the basis of the seed business, efforts have been made to strengthen the work of variety breeding stations and the variety testing network, coordination of work with the Sugar Trust in both programmatic and methodological terms. Despite the fact that AUSSP became exemplary in the achievements of varietal study, zoning of Ukraine for the rational placement of varieties in order to restore the varietal resources of the state, and also achieved significant success in the construction of the union network and instructional and organizational service of the periphery, in the conditions of the collapse of the NEP at the end of the 1920s it turned out to be an unnecessary intermediary in the system of the updated agricultural seed cooperation.

Keywords: *All-Ukrainian Seed Society, seed cooperation, seed production, agricultural cooperation, agricultural societies, agricultural research, research stations, variety trials.*

Віктор Чалаван

кандидат історичних наук, докторант, Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН, м. Київ, Україна

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0008-1253-4057>

e-mail: vchal77@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Чалаван В. Всеукраїнське товариство насінництва (1922–1928 рр.): спроба будівництва насінневої кооперації. *Український селянин*. 2024. Вип. 31. С. 63–72. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-31-Chalavan>

ВСЕУКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО НАСІННИЦТВА (1922–1928 РР.): СПРОБА БУДІВНИЦТВА НАСІННЕВОЇ КООПЕРАЦІЇ

Анотація. *Метою публікації є аналіз діяльності Всеукраїнського товариства насінництва з побудови насінневої кооперації у 1920-х рр., зокрема щодо створення кооперованої мережі округових насінневих товариств з усіма місцевими структурними ланками: дослідними станціями, агробазами, агрошколами, радгоспами тощо.*

Наукова новизна дослідження полягає в оцінці внеску Всеукраїнського товариства насінництва (1922–1928 рр.) (далі – ВТН) у будівництво насінневої кооперації. Автором до наукового обігу вводяться вперше документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України

Висновки. *Встановлено, що Всеукраїнське товариство насінництва стало організацією, створеною державою на початку 20-х рр. ХХ ст. задля виконання державних планів щодо облаштування насінництва. Крім того, в умовах поступового обмеження приватно-підприємницької ініціативи, діяльність ВТН спрямовувалася на усунювання насінневої справи та введення її в русло державності й кооперації. ВТН репрезентувало один із видів фахової кооперації для більш повного і кращого обслуговування окремої інтенсивної галузі сільського господарства – насінництва. В*

основу насіннєвої справи покладено сорто-насіннєве виробництво і сортовипробування, зроблено ставку на зміцнення роботи сортоводних станцій і сортовипробувальної мережі, узгодження робіт із Цукротрестом як у програмному, так і методологічному відношеннях. Незважаючи на те, що ВТН стало зразковим у досягненнях сортовивчення, районування України для раціонального розміщення сортів з метою відновлення сортових ресурсів держави, а також досягнуло суттєвих успіхів у будівництві союзної мережі та інструкторсько-організаційного обслуговування периферії, в умовах зростання непу виявилось непотрібним посередником у системі оновленої сільськогосподарської насіннєвої кооперації.

Ключові слова: Всеукраїнське товариство насінництва, насіннєва кооперація, насінництво, сільськогосподарська кооперація, сільськогосподарські товариства, сільськогосподарська дослідна справа, дослідні станції, сортовипробування.

Постановка проблеми.

Сортивничо-насіннєва справа на теренах України як складова сільськогосподарської дослідної справи почала утверджуватися з кінця XIX – на початку XX ст., коли організаційно й методично незлагоджені сортовипробування здійснювалися на полях сільськогосподарських товариств, дослідних установ, ботанічних садів і господарств поміщиків. З 20-х рр. XX ст. справою організації державного контролю за якістю насіння системно почали опікуватися мережа дослідних установ Сорто-насіннєвого управління Цукротресту, Всеукраїнського товариства насінництва (далі – ВТН), Бюро насінництва ботанічної секції Сільськогосподарського наукового комітету України. Крім того, в період непу нових обертів набрало кооперативне будівництво, в якому виокремилася і сільськогосподарська кооперація зі спеціальними видами: насіннєвою, цукробуряковою, тваринницькою, машинно-тракторною тощо. Кооперовану насіннєву справу з елементами сортовипробування і селекції на теренах України у 1920-х рр. репрезентувало Всеукраїнське товариство насінництва.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Встановлено, що у працях з історії сільськогосподарської кооперації 20-х рр. XX ст. про товариство згадується вкрай рідко; частково його діяльність аналізувалася лише в контексті вивчення сільськогосподарської дослідної справи, зокрема селекції та насінництва. Так, питання еволюції державного випробування сортів сільськогосподарських культур, якому ВТН надавало першочергового значення, розкрито у колективній монографії за редакцією В. Шелепова¹. Публікації Р. Гілязетдінова², Т. Грищенко³, Х. Піпан⁴ присвячені безпосередньо передумовам організації та напрямам діяльності ВТН, проте до кінця не розкритими залишилися ні питання участі товариства у насіннєвій кооперації, ні його роль у створенні вітчизняної мережі сортовипробувальних пунктів та в організації насіннєвої справи загалом. В. Вергунов і О. Глоба охарактеризували діяльність харківських галузевих осередків з селекції і насінництва, згадуючи і ВТН⁵. І. Демуз і В. Чалаван окреслили роль ВТН у контексті функціонування усього спектру громадсько-наукових об'єднань на теренах України XX ст.⁶ Проте наразі в науковій літературі відсутні узагальнювальні праці з комплексною оцінкою багатогранної діяльності Всеукраїнського товариства насінництва.

Мета статті.

Метою публікації є аналіз діяльності Всеукраїнського товариства насінництва з побудови насіннєвої кооперації у 1920-х рр., зокрема щодо створення кооперованої мережі округо-

1 Селекція, насінництво та сортознавство пшениці / В. В. Шелепов, М. М. Гаврилук, М. П. Чебаков та ін.; УААН, Миронівський ін-т пшениці ім. В. М. Ремесла; за ред. В. В. Шелепова. Миронівка, 2007. 405 с.

2 Гілязетдінов Р. Н. Становлення та діяльність Всеукраїнського товариства насінництва (1922-1928 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 43. С. 167-170.

3 Грищенко Т. Р. Становлення та перші державотворчі здобутки Всеукраїнського насіннєвого товариства у 1922–1923 роках. *Історія української науки на межі тисячоліть*. 2010. Вип. 49. С. 64–68.

4 Піпан Х. М. Всеукраїнське товариство насінництва: історія заснування, структура та напрями діяльності. *Історія освіти, науки і техніки в Україні*: матеріали VIII Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів, 21 травня 2013 р. Київ, 2013. С. 101-104.

5 Вергунов В. А., Глоба О. Ф. Харківський сільськогосподарський науково-освітній центр з селекції і насінництва: становлення та діяльність (друга половина XIX – початок XX століття) / Наук. ред. В. А. Вергунов, В. П. Петренко. Харків, 2004. 171 с.; порт. (Іст.-бібліогр. сер. «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії»; кн. 6).

6 Демуз І. О., Чалаван В. А. Сільськогосподарські товариства на теренах України у 1920-х рр. – XXI ст.: моногр. / НААН; ННСГБ; наук. ред. В. А. Вергунов. Київ: Талком, 2023. 280 с. (Історико-бібліографічна серія «Аграрна наука в особах, документах, бібліографії», Кн. 127).

вих насінневих товариств з усіма місцевими структурними ланками: дослідними станціями, агробазами, агрошколами, радгоспами тощо.

Виклад основного матеріалу.

Статут Всеукраїнського товариства насінництва було затверджено 8 березня 1922 р., а 23 березня того ж року у м. Харків відбулося перше організаційне зібрання⁷. В установчих документах зазначено, що осередок створювався з метою розвитку насінництва в Україні; виведення нових сортів, репродукції, закупівлі та збуту сортового матеріалу, приведення його обсягів і напрямів до економічних і державних потреб країни та зовнішнього ринку; раціоналізації розміщення окремих родів, видів і сортів культурних рослин і їхнього насіннєвиробництва згідно встановлених економічних і агротехнічних вимог; поліпшення селекційної роботи; поступового одержавлення і кооперування усієї насіннєвої справи⁸.

Ініціаторами створення ВТН стали Всеукраїнське агрономічне товариство і Наркомзем УСРР. Останній фінансово підтримував ВТН, покладаючи на нього завдання не лише організації насіннєвої справи в Україні та впливу на якісну сторону створеного виробниками насіннєвого матеріалу⁹, а й перетворення згодом на центр насіннєвиробництва республіки. ВТН розглядалося не лише як спеціальна установа з відновлення насінневих ресурсів країни, але і як частина державної програми в умовах запровадження НЕПу, зокрема з підтримки дослідних установ. Саме ж товариство окреслювало свою місію як координуючого центру, який, виконуючи державні завдання, пов'язував «з одного боку, досягнення наукових пошуків дослідних станцій, а з іншого, – практикуючого сільського господаря, об'єднаного у спеціальні кооперативні осередки»¹⁰.

Засновники товариства, зважаючи на незадовільний стан насіннєвої справи в країні, зумовлений війною, засухами тощо, зробили акцент на необхідності планового підходу до організації справи з державним регулюванням кількісної його сторони (в частині створення запасного насіннєвого фонду) і впливом на якісну сторону (в сортовому й господарському відношеннях покращення насіннєвого матеріалу), а також встановлення контролю у насіннєвій справі. Зверталася також увага на необхідність розмежування потреби країни в різних родах і видах насіннєвого матеріалу між внутрішнім виробництвом та імпортом; переоцінку культур за їхнім споживчим, агро-технічним та економічним значенням¹¹; районування насіннєвиробництва за ознаками найбільш сприятливих умов; технічну організацію виробництва (створення відповідної мережі осередків на місцях і оснащення її відповідним технічним персоналом, а також відкриття маточних розплідників, племінних розсадників і насіннєвих господарств як агробаз насіннєвої справи й забезпечення раціональних зв'язків цих агробаз з системою кооперативного виробництва (плантаторства); організація насіннєвиробництва в напрямках як облаштування насіннєторгівлі при місцевих кооперативах і на ринках, так і популяризації насіннєвого матеріалу через друковану продукцію¹².

ВТН репрезентувало один із видів фахової кооперації для більш повного і кращого обслуговування окремої інтенсивної галузі сільського господарства – насінництва (поряд із буряківництвом («Буряксоюз»), садівництвом і городництвом («Плодоспілка»), молочним скотарством («Добробут») та ін.). Така диференціація на початку 20-х рр. ХХ ст. усієї системи сільськогосподарської кооперації універсального типу спостерігалася з центру, поступово спускаючись до середньої і низової ланок.

Таким чином, до складу Ради ВТН у 1923 р. увійшли діячі вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи – насіннєводи і селекціонери: В. Безпалько (член Полтавського «Господарсоюзу»), О. Гельмер (завідувач селекційним відділом Харківської дослідної станції),

7 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ). Ф. 291. Оп. 1. Спр. 132, арк. 47; Отчет-ежегодник Всеукраинского общества семеноводства за 1923 г. Харьков, 1924. С. 3.

8 ЦДАВОВУ. Ф. 291. Оп. 1. Спр. 132, арк. 47.

9 ЦДАВОВУ. Ф. 291. Оп. 1. Спр. 132, арк. 86.

10 ЦДАВОВУ. Ф. 291. Оп. 1. Спр. 2, арк. 89.

11 ЦДАВОВУ. Ф. 291. Оп. 1. Спр. 2, арк. 9.

12 ЦДАВОВУ. Ф. 291. Оп. 1. Спр. 2, арк. 10.

А. Дудник (член Колегії Наркомзему УСРР), М. Кулешов (завідувач Харківської насінневої контрольної станції), В. Сазанов (директор Полтавської дослідної станції), Б. Овсянников (директор Катеринославської дослідної станції), А. Сапегін (директор Одеської дослідної станції), С. Кулжинський (директор Носівської дослідної станції), В. Юр'єв (замдиректора Харківської дослідної станції), В. Смиренко (директор Мліївської дослідної станції), Б. Леонтович (завідувач рільничим відділом Катеринославської дослідної станції), В. Черненко (член правління «Сільського господаря») та ін.¹³.

До президії входили В. Сазанов (голова), М. Резніков (заступник голови) та О. Гельмер (секретар). Правління товариством здійснювали М. Ємалакі (голова, очолював загально-адміністративну та виробничу діяльність), Г. Дібольд (заступник голови, відповідав за науково-дослідну частину), члени: М. Резніков (комерційний відділ), А. Первов (фінансовий відділ), І. Кожевников (складське господарство і транспорт), М. Вольф (юридично-консультаційна практика та зв'язки з громадськістю). Для розширення торговельно-постачальницьких операцій організовано агентури (агентурні контори) у Києві, Одесі, Катеринославі. Функціонувало 4 обласні представництва: Київське (Київська, Волинська, Подільська, Чернігівська губ.); Одеське (Одеська губ.); Катеринославське (Катеринославська губ.); Харківське (Харківська, Донецька, Полтавська губ.) й 1 екстериторіальне – у Москві¹⁴.

Станом на 1.X.1925 р. дійсними членами ВТН було вже 37 установ: 27 дослідних станцій і полів, 8 сільськогосподарських кооперативів і товариств, Уманський агротехнікум, 1 державна установа (Уккрадгоспоб'єднання)¹⁵. Членами ВТН були як юридичні, так і фізичні члени (до останніх належали плантатори), проте з другої половини 1920-х рр. до складу товариства почали приймати лише юридичних членів, а всіх плантаторів об'єднувати у виробничі гуртки. Організація насінневої справи включала кооперування округових насінневих товариств з усіма місцевими структурними ланками – дослідними станціями, агробазами, агрошколами, радгоспами тощо¹⁶.

До 1924 р. ВТН узгодило співпрацю з земорганами і Цукротрестом, зокрема щодо розмежування питань сорторозмноження, сортопокрашення, сортовивчення тощо. Цукротрест добровільно надавав ВТН власні площі для репродукції насінневого матеріалу; не облаштувавши власного збутового апарату, передавав товариству увесь залишок насіння під реалізацію. Велися переговори з: Уккрадгосптрестом щодо долучення господарств останнього до виробничої мережі ВТН; Головпрофобром (у структурі Наркомосу УСРР) про дозвіл використання товариством площ технікумів і сільськогосподарських профшкіл для цілей насіннєвиробництва; сільськогосподарською кооперацією (через «Сільський господар»)¹⁷.

На 1927 р. припав період організаційного оформлення середньої ланки насінневої кооперації. Саме тоді ВТН розпочало перехід організаційної роботи суто на кооперативні рейки насінневої справи: розроблено й розіслано на місця (травень 1927 р.) «Основні завдання і принципи будівництва насінневої кооперації»¹⁸. Так, на 1.X.1927 р. у складі членів ВТН перебувало: 12 округових (Артемівське, Сталінське, Старобільське, Маріупольське, Мелітопольське, Луганське, Сумське, Полтавське, Кременчуцьке, Вінницьке, Чернігівське, Коростенське) і 6 великорайонних (Вовчанське, Хорольське, Золотоніське, Глухівське, Звенигородське, Сквирське) товариств насінництва (які, до того ж, налічували до 100 дрібнорайонних), 18 універсальних сільськогосподарських союзів, 29 дослідних станцій, 13 агрошкіл, «Сільський господар», Укрсільцукор, Бессарабська комуна, Уккрадгоспоб'єднання, НаркомземУСРР,

13 Отчет-ежегодник Всеукраинского общества семеноводства за 1923 г. Харьков, 1924. С. 98; ЦДАВОВУ. Ф. 291. Оп. 1. Спр. 2, арк. 1.

14 Отчет-ежегодник Всеукраинского общества семеноводства за 1923 г. Харьков, 1924. С. 69, 98, 99.

15 ЦДАВОВУ. Ф. 291. Оп. 1. Спр. 178, арк. 32 зв.-33.

16 ЦДАВОВУ. Ф. 291. Оп. 1. Спр. 222, арк. 22 зв., 23.

17 ЦДАВОВУ. Ф. 291. Оп. 1. Спр. 2, арк. 88 зв.

18 ЦДАВОВУ. Ф. 291. Оп. 1. Спр. 222, арк. 26.

Цукротрест¹⁹. Проводилася робота з організації ОНТ у Дніпропетровську, Білій Церкві, Ізюмі, Ромнах, Лубнах, Умані та ін.²⁰

На 1.X.1927 р. округові насінневі товариства (ОНТ) об'єднували у своєму складі 2 тис. індивідуальних членів і 500 юридичних; в середньому на одне ОНТ припадало по 100 фізичних і 25 юридичних членів (причому серед юридичних переважали колгоспи (43 %), земгромади (21 %), інші організації (36 %) – сільськогосподарські кредитні товариства, дрібнорайонні товариства насінництва, дослідні станції, радгоспи, агрошколи тощо)²¹. На ОНТ покладалося завдання організації в регіонах заміни безсортних посівів на сортові.

Фінансовими джерелами ВТН були: пайовики, Держбанк та інші кредитні установи, Наркомзем УСРР, покупці, у спецфонд ішли відрахування також від членів і самого товариства. Фінанси ВТН формувалися за напрямками: 1) створення капіталів і фондів (спеціальний капітал «Сортоведення» (для розвитку пошуку та виведення сортів); спеціальний капітал «Сортоведення», займ (із безвідсоткової позики Наркомзему УСРР для постановки робіт із селекції сільськогосподарських культур); спеціальний капітал «Плантаторство», власний (для покращення насінництва); плантаторський фонд «Д» (створений за рахунок коштів Об'єднаного американського комітету «Джойнт» у розмірі 5 тис. дол. для поширення серед населення України чистосортного насіння); спеціальний фонд для підготовки фахівців з насінництва (за рахунок коштів Об'єднаного американського комітету «Джойнт» у розмірі 1 тис. дол.); амортизаційний капітал); 2) грошові позики від Держбанку, Наркомзему УСРР і Акціонерного товариства «Село-Поміч»; 3) натуральні позики (насінневим матеріалом) від Наркомзему УСРР і АТ «Село-Поміч» (напр., у 1926 р. відомча позика склала насіння ячменю, вівса і трав на суму 190 000 руб.²²); 4) залучення авансів на виробництво й заготівлю від АТ «Село-Поміч»²³.

Товариство складалося з таких відділів: науково-дослідного; виробничого (з підвідділом городнього насінництва); комерційного; фінансового; загально-адміністративного; складського (складу); організаційного (організаційно-агрономічного).

Вже у 1925 р. в умовах інтенсивної розбудови галузевої кооперації уперше було порушено питання про реорганізацію ВТН: зокрема, перетворення у пайове товариство з входженням до його складу дослідних установ, «Сільського господаря» з філіями, Уккрадгосптресту і Цукротресту. В основу нового статуту закладено принципи: 1) збереження за ВТН провідного значення насінневої організації; 2) охорона впливу виробників селекційного та сортового матеріалу; 3) залучення до роботи усіх державних підприємств, що працювали у напрямку насінневиробництва і насіннерозповсюдження; 4) залучення до складу товариства кооперативних і колективних організацій, які займалися насінневиробництвом, а також тих, які, не займаючись безпосередньо виробництвом, були постійними споживачами покращеного насінневого матеріалу²⁴.

Однак, починаючи з 1926 р., ВТН констатувало складне фінансове становище внаслідок відсутності достатніх дотацій від уряду на насінництво і, власне, фонду особистих оборотних коштів, а також різкого зниження цін на насіння у сезон реалізації. Загалом збитки ВТН були зумовлені цілим комплексом причин, серед яких: гальмування діяльності товариства в період реструктуризації; дорожняча утримання апарату правління; відсутність достатніх оборотних засобів; зниження кредитування; надмірне кредитування заготівників – плантаторів і дослідних станцій; відмова від ліквідації збиткових господарств і торгових відділень (агентств); нерішуча політика щодо боржників; певний паралелізм і недомовленість у роботі

19 ЦДАВОВУ. Ф. 291. Оп. 1. Спр. 222, арк. 25.

20 ЦДАВОВУ. Ф. 291. Оп. 1. Спр. 222, арк. 22, 31.

21 ЦДАВОВУ. Ф. 291. Оп. 1. Спр. 222, арк. 31.

22 ЦДАВОВУ. Ф. 291. Оп. 1. Спр. 178, арк. 24 зв.

23 Отчет о деятельности Всеукраинского общества семеноводства с 1 апреля по 31 декабря 1922 г.: научное издание. Харьков: Харьковская школа печ. дела им. Т. Багинского, 1923, с. 12-16.

24 ЦДАВОВУ. Ф. 291. Оп. 1. Спр. 132, арк. 101, 102.

ВТН і Уккрадгосптресту; зниження активності низової насінневої кооперації²⁵. У таких умовах ВТН змушене було суттєво скорочувати власний апарат управління: якщо на 1.IV.1926 р. рахувалося 355 співробітників, то на 1.X.1926 р. їхня кількість скорочена до 202²⁶; зменшилися і виплати на одного працівника.

Отже, констатуємо, що до 1927 р. намітилися кризові явища в діяльності ВТН, зумовлені насамперед обраною товариством стратегією діяльності, що в результаті призвело до напружених відносин із плантаторами та значної заборгованості. На товариство посипалися звинувачення у відірваності від функціонуючої у країні кооперативної системи, у наявності бюрократизованого й роздутого апарату правління з досить нераціоналізованими функціями, що повною мірою не могло задовольнити потреби населення у чистосортному насінні. Хоча саме ж ВТН наполягало на тому, що воно «не тільки повністю задовольняє потреби України, а й дає значні лишки для збуту в союзні республіки та за кордон», претендуючи на закріплення монополії в заготівлі й експорті конюшини, інших трав і насіння городини²⁷.

Актом ревізії товариства встановлено ряд недоліків у його роботі. У резолюції узагальнювалося, що досить широкий спектр функцій і завдань з часом перетворив ВТН в суто торговельне підприємство, яке за допомогою торгових операцій і різних комерційних комбінацій (що в результаті виявилися збитковими) намагалося лише покращити своє фінансове становище²⁸. Критикувалася лінія співпраці ВТН з великою кількістю господарств-плантаторів. Натомість пропонувалося притримуватися оптимальнішої тактики – обрання кількох найпотужніших господарств з орієнтуванням на власне насінневе господарство і повним фінансуванням за рахунок виділених Наркомземом УСРР коштів²⁹. ВТН звинувачувалося у неправильному розподілі відомчих коштів, у неповерненні боргів колгоспами-банкротами, які розпалися через неврожаї. Попри досить високу оцінку науково-дослідної роботи товариства та її підтримку з боку Наркомзему УСРР, за помилку визнано те, що сортодослідництво паралельно не проводилося і в селянських господарствах³⁰. Створення округових насінневих товариств як власної дослідницької бази ВТН хоч і визнавалося за позитивний факт, однак закидалася відсутність у них як самостійних фінансових фондів, так і чітко визначених напрямів роботи й конкретних завдань³¹. Критикувалася відсутність достатньої кількості власних інспекторів, які повинні були обстежувати поля плантаторів (до 1925 р. було обстежено лише 60 % плантацій сільськогосподарських шкіл, 84 % плантацій колгоспів і кооперативних організацій; в окремих регіонах інспекцією охоплено не всі сорти³²).

У результаті констатовано, що товариство виявилось непотрібним посередником між радгоспами Цукротресту, агробазами і кооперативними господарствами, що за період існування воно не змогло залучити суспільних капіталів у вигляді пайових внесків, так і не сформувавши власного фінансового фонду (адже кошти від Наркомзему УСРР не покривали усіх потреб ВТН). Переважна частина коштів на насінневиробництво спрямовувалася саме на потреби дослідних установ. Ураховуючи, що кооперація, як й інші плантатори, отримували незначні суми, ставало зрозумілим, що зв'язок з товариством міг задовольняти лише дослідні станції. Резюмувалося, що загалом дефіцити були викликані наявністю великих витрат на насінневиробництво, утриманням сортовипробувальної мережі, цілого штату співробітників науково-дослідного відділу й апарату управління³³.

Критики зазнала і структура товариства. Вказувалося, що фактичними членами ВТН являлася невелика кількість дослідних станцій й інших організацій. Справжнього взаємозв'яз-

25 ЦДАВОВУ. Ф. 291. Оп. 1. Спр. 231, арк. 3, 3 зв.

26 ЦДАВОВУ. Ф. 291. Оп. 1. Спр. 231, арк. 1.

27 ЦДАВОВУ. Ф. 291. Оп. 1. Спр. 222, арк. 17.

28 ЦДАВОВУ. Ф. 291. Оп. 1. Спр. 132, арк. 51.

29 ЦДАВОВУ. Ф. 291. Оп. 1. Спр. 132, арк. 55.

30 ЦДАВОВУ. Ф. 291. Оп. 1. Спр. 132, арк. 78.

31 ЦДАВОВУ. Ф. 291. Оп. 1. Спр. 132, арк. 77.

32 ЦДАВОВУ. Ф. 291. Оп. 1. Спр. 132, арк. 77.

33 ЦДАВОВУ. Ф. 291. Оп. 1. Спр. 132, арк. 87, 91, 98.

ку товариства з колгоспами й іншими кооперативними організаціями не встановлено. Більш правильною лінією в цьому напрямі називалося виділення насіннєвиробництва з дослідними установами в особливий експериментальний інститут при Наркомземі УСРР, завданням якого стало б сортовиведення для великого споживача, а також передача комерційних операцій сільськогосподарській кооперації³⁴.

Констатувалося, що такі завдання, як розвиток і покращення насіннєвої справи в УСРР, закупівля і збут сортового матеріалу, раціоналізація та вивчення окремих видів і сортів культурних рослин (науково-дослідна робота), організація маточних розплідників, видання періодичної літератури тощо виконані ВТН повною мірою. Водночас такі, як поступова соціалізація насіннєвої справи, організація курсів з насіннєведення, інструктування насіннєвої справи на місцях (у колгоспах), фінансування своїх членів для завдань насіннєвиробництва товариством недовиконано³⁵.

У подальшому насіннєва кооперація спрямовувалася на втягнення в насіннєву справу більшої кількості колективних господарств і земтовариств (земгромад), узгодження роботи з низовою сільськогосподарською кооперацією (зокрема зі створення округових насіннєвих товариств), «Сільським господарем», Цукротрестом, Уккрадгосптрестом, проведення популяризаційної роботи серед широких мас населення, ліквідацію збиткових торговельних відділень і агентств, вжиття заходів на виконання постанови Української економічної ради від 26 липня 1927 р. щодо реорганізації ВТН у Всеукраїнський центр спеціальної насіннєвої кооперації. Було винесено догану правлінню складу 1924–1925 рр. в особі М. Ємалакі, Г. Дібольда, Г. Мазуркевича, А. Первова за організацію надзвичайно широкого периферійного апарату, неправильний розподіл коштів по організаціях, невігідні договори з «Сільським господарем» у період реструктуризації³⁶.

Результатом проведених 19 і 30 жовтня 1927 р. засідань товариства з обговореннями найбільш питань було прийняття Резолюції, в якій констатувалося, що за час існування ВТН проведено значну організаційну роботу з будівництва союдної мережі насіннєвої кооперації та інструкторсько-організаційного обслуговування периферії.

8 травня 1928 р. на засіданні Економічної ради УСРР констатувалося, що збитки ВТН у розмірі 1 516.044 крб. 10 коп., що накопичилися протягом 1924–1926 рр., загрожують подальшому розвитку насіннєвої справи загалом та є прямою перешкодою для перетворення товариства у центр насіннєвої кооперації. Пропонувалося посередництвом Наркомзему УСРР та «Сільського господаря» до 1 червня 1928 р. реорганізувати ВТН у Всеукраїнський центр насінницької кооперації, якому доручено зайнятися: а) розширенням кооперативної мережі, зокрема округових товариств і втягненням колгоспів та земгромад у процес виробництва насіння; б) поширенням заготівель і постачання насіння в першу чергу колгоспам і земгромадам; в) долученням пайовиків кооперативних організацій; г) встановленням тісних зв'язків з Наркомземом УСРР і відповідними кооперативними й державними організаціями – «Сільським господарем», Цукротрестом, Уккрадгоспоб'єднанням³⁷.

Отже, у 1928 р. ВТН остаточно було реорганізовано у Всеукраїнський центр насінницької кооперації (ліквідований у червні 1930 р.) – Український союз насінницької кооперації «Насіннесоюз» (Укрнасіннесоюз), основним завданням якого стала реорганізація сільськогосподарської кооперації в галузі насінництва, зокрема, щодо посилення її виробничого характеру, збільшення масштабів насіннєвої роботи шляхом збільшення площ насіннєвиробництва та перенесенням центру ваги насіннєвої роботи до колективних господарств замість земгромад і неорганізованих лінією насіннєвої кооперації індивідуальних селянських господарств – тобто з «індивідуального до соціалістичного сектору». «Насіннесоюз» складався з таких підрозділів: 1) загальний відділ (вів діловодство); 2) торговельно-фінансовий (до відді-

34 ЦДАВОВУ. Ф. 291. Оп. 1. Спр. 132, арк. 102.

35 ЦДАВОВУ. Ф. 291. Оп. 1. Спр. 231, арк. 4.

36 ЦДАВОВУ. Ф. 291. Оп. 1. Спр. 231, арк. 4 зв.

37 ЦДАВОВУ. Ф. 291. Оп. 1. Спр. 178, арк. 171, 171 зв.

лу належали також крамниця і склад); 3) організаційно-виробничий (вишукував придатні для насіннєвиробництва та закладення чистосортних масивів площі; агітував земгромади й інші колективи до входження у склад округових насіннєвих союзів (ОНС); займався контрактацією і плановим розподілом насіння між насіннєвиробниками; реалізовував насіннєвий матеріал, опікувався апробаціями, бонітував насіннєві господарства тощо)³⁸.

Зокрема, протягом 1929–1930 рр. планувалося збудувати нову трьохланкову систему насіннєвої кооперації: 1) центр – Укрнасінесоюз; 2) друга ланка – 31 округовий і 2 міжкругових насіннєвих союзи з суто насіннєвими функціями, 5 союзів зі змішаними функціями, 1 Окрколгоспсоюз; 3) третя ланка – насіннєвиробничі об'єднання у складі 3 800 колгоспів. Будівництво насіннєвої кооперації передбачалося за типом галузевих систем, тобто господарств соціалістичного сектору, які складатимуть низову виробничу мережу насіннєвої кооперації та спеціалізуватимуться лише на насіннєвиробництві, а також входитимуть до складу членів ОНС. Останні мали організаційно й агро-технічно обслуговувати усіх своїх членів³⁹. Новим аспектом насіннєвої кооперації стала вимога долучення до соціалістичного змагання.

Накреслено й оновлені напрями культосвітньої роботи: 1) організація через ОНС річних курсів із насіннєвиробництва для активу колгоспів (напр., курсів для інспекторів у справі апробації селянських засівів та їх продукції у системі сільськогосподарської кооперації⁴⁰, для інструкторів-культурників сільськогосподарської кооперації⁴¹; курси з апробації городи⁴²); 2) координація підготовки кадрів для кооперації (зокрема, підготовка рахівників і діловодів через систему схвалених Наркомосвіти УСРР заочних кооперативних курсів Книгоспілки як міжкооперативного центру)⁴³; 2) організація разом з ОНС курсів для демобілізованих червоноармійців; 3) видання стипендій для профшкіл та організація пунктів з ліквідації неписьменності; 4) преміювання насіннєвиробників за удосконалення насіннєвиробництва; 5) облаштування агрокабінетів для районних агрономів; 6) видання агітаційної літератури, облаштування пересувних бібліотек для насіннєвих колгоспів, друк фахових видань, призначених для виховання кооперованої селянської маси (двотижневика «Кооперована громада» й нового місячного журналу «Шляхи сільськогосподарської кооперації» (теорія та практика сільськогосподарської кооперації)⁴⁴; 7) посилення інформаційної роботи⁴⁵.

Складна доля спіткала й окремих членів ВТН. По сфабрикованій у 1929 р. справі так званої «Трудової селянської партії», яка нібито прагнула повалити радянську владу, пропагуючи розвиток різних форм власності у сільському господарстві й сільськогосподарську кооперацію, зміцнення індивідуальних селянських господарств, розширення кредитування для аграрного сектору, були репресовані вчені, які на момент арешту або працювали у системі Наркомзему УСРР, або займалися практичною агрономією та науково-дослідною справою на селекційних станціях. Поряд із аграріями, які не підтримували офіційного курсу на суцільну колективізацію: В. Соловейчиком, І. Коротковим, К. Кононенком, К. Маньковським, О. Філіповським, А. Дідусенком репресіям був підданий і член Правління ВТН М. Резніков.

До списку 29 фахівців сільського господарства, яким 21 травня 1930 р. було підписано обвинувальний висновок Економічного управління ДПУ УСРР за справою так званої «Контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві України», поряд з іншими, потрапили і члени Ради та Правління ВТН: В. Батиренко, К. Кононенко, В. Шелекета, Г. Дібольд, М. Ємалакі, Б. Овсянников та ін. Підсудним «інкримінували створення «контрреволюційної організації», яка ставила завданням реставрувати капіталістичний лад шляхом спотворення політики ВКП(б) у галузі сільського господарства, спрямувати його розвиток

38 ЦДАВОВУ. Ф. 291. Оп. 1. Спр. 344, арк. 3.

39 ЦДАВОВУ. Ф. 291. Оп. 1. Спр. 344, арк. 6, 7.

40 ЦДАВОВУ. Ф. 291. Оп. 1. Спр. 348.

41 ЦДАВОВУ. Ф. 291. Оп. 1. Спр. 346; Ф. 291. Оп. 1. Спр. 349.

42 ЦДАВОВУ. Ф. 291. Оп. 1. Спр. 368, арк. 4.

43 ЦДАВОВУ. Ф. 291. Оп. 1. Спр. 368, арк. 13 зв., 14.

44 ЦДАВОВУ. Ф. 291. Оп. 1. Спр. 368, арк. 9, 10.

45 ЦДАВОВУ. Ф. 291. Оп. 1. Спр. 344, арк. 8, 8 зв.

через індивідуальний сектор, шкідництво, підтримку куркулів, підготовку «антирадянських» кадрів агрономів»⁴⁶.

Висновки.

Таким чином, Всеукраїнське товариство насінництва стало організацією, створеною державою на початку 20-х рр. XX ст. задля виконання державних планів щодо облаштування насінництва. Крім того, в умовах поступового обмеження приватно-підприємницької ініціативи, діяльність ВТН спрямовувалася на усупільнення насінневої справи. ВТН репрезентувало один із видів фахової кооперації для більш повного і кращого обслуговування окремої інтенсивної галузі сільського господарства – насінництва. В основу насінневої справи покладено сорто-насінневе виробництво і сортовипробування, зроблено ставку на укріплення роботи сортоводних станцій і сортовипробувальної мережі, узгодження робіт як програмних, так і методологічних із Цукротрестом. Незважаючи на те, що ВТН стало зразковим у досягненнях сортовивчення, районування України для раціонального розміщення сортів із метою відновлення сортових ресурсів держави, а також досягнуло суттєвих успіхів з будівництва союзної мережі та інструкторсько-організаційного обслуговування периферії, в умовах згорання непу у кінці 1920-х рр. виявилось непотрібним посередником у системі оновленої сільськогосподарської насінневої кооперації.

References:

1. Verhunov, V. & Hloba, O. (2004). Kharkivskiy silskohospodarskiy naukovo-osvitniy tsentr z selektsii i nasinnystva: stanovlennia ta diialnist (druha polovyna XIX – pochatok XX stolittia) [Kharkiv Agricultural Scientific and Educational Center for Breeding and Seed Production: Formation and Activity (second half of the 19th – beginning of the 20th century)]. Kharkiv [in Ukrainian].
2. Hiliazetdinov, R. (2015). Stanovlennia ta diialnist Vseukrainskoho tovarystva nasinnystva (1922-1928 rr.) [Formation and activity of the All-Ukrainian Society of Seed Production (1922-1928)]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu [Scientific works of the Faculty of History of Zaporizhzhya National University]*, 43, 167-170 [in Ukrainian].
3. Hryshchenko, T. (2010). Stanovlennia ta pershi derzhavotvorchi zdobutky Vseukrainskoho nasinnievoho tovarystva u 1922–1923 rokakh [Formation and first state-building achievements of the All-Ukrainian Seed Society in 1922–1923]. *Istoriia ukrainskoi nauky na mezhi tysiacholit [The history of Ukrainian science on the verge of millennia: a collection of scientific works]*, 49, 64-68 [in Ukrainian].
4. Demuz, I. & Chalavan, V. (2023). Silskohospodarski tovarystva na terenakh Ukrainy u 1920-kh rr. – XXI st. [Agricultural societies on the territory of Ukraine in the 1920s - 21st century]. Kyiv [in Ukrainian].
5. *Obvynualnyi vysnovok EКУ DPU USRR u spravi «kontrrevoliutsiinoi shkidnytskoi orhanizatsii v silskomu hospodarstvi Ukrainy» ta materialy sudovoho zasidannia. 21 travnia 1930 r.* [The indictment of the Economic Department of the State Political Department of the Ukrainian SSR in the case of the «counter-revolutionary organization in the agriculture of Ukraine» and the materials of the court session. May 21, 1930]. In book: Danylenko, V. M. (Eds.). (2010). *Holodomor 1932–1933 rr. v Ukraini za dokumentamy HDA SBU: Anotovanyi dovidnyk [The Holodomor of 1932–1933 in Ukraine according to the documents of the State Security Service of Ukraine: An Annotated Guide]*. Lviv [in Ukrainian].
6. *Otchet o deyatelnosti Vseukrainskogo obschestva semenovodstva s 1 aprelya po 31 dekabrya 1922 g.: nauchnoe izdanie [Report on the activities of the All-Ukrainian Society of Seed Production from April 1 to December 31, 1922: scientific publication]*. (1923). Harkov [in Russian].
7. *Otchet-ezhгодnik Vseukrainskogo obschestva semenovodstva za 1923 g. [Yearly report of the All-Ukrainian Seed Society for 1923]*. (1924). Harkov [in Russian].

⁴⁶ Обвинувальний висновок ЕКУ ДПУ УСРР у справі «контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві України» та матеріали судового засідання. 21 травня 1930 р. (Ф. 13. Спр. 134. 175 с.). *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник / В. М. Даниленко (відп. упоряд.), Л. Л. Аулова, В. В. Лавренюк. Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2010. С. 128-129.*

8. Pipan, Kh. (2013). Vseukrainske tovarystvo nasinnytstva: istoriia zasnuvannia, struktura ta napriamy diialnosti [All-Ukrainian Society of Seed Production: history of establishment, structure and directions of activity]. *Istoriia osvity, nauky i tekhniky v Ukraini: materialy VIII Vseukr. konf. molodykh uchenykh ta spetsialistiv, 21 travnia 2013 r.* [History of education, science and technology in Ukraine: materials of the VIII All-Ukrainian conference of young scientists and specialists, May 21, 2013]. Kyiv, 101-104 [in Ukrainian].
9. Shelepov, V. (Eds.). (2007). Seleksiia, nasinnytstvo ta sortoznavstvo pshenytsi [Breeding, seed production and varietal science of wheat]. Myronivka [in Ukrainian].
10. The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine. Fund 291, Inventory 1, Unit 2, pp. 146.
11. The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine. Fund 291, Inventory 1, Unit 132, pp. 121.
12. The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine. Fund 291, Inventory 1, Unit 178, pp. 171.
13. The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine. Fund 291, Inventory 1, Unit 222, pp. 82.
14. The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine. Fund 291, Inventory 1, Unit 231, pp. 100.
15. The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine. Fund 291, Inventory 1, Unit 344, pp. 37.
16. The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine. Fund 291, Inventory 1, Unit 346, pp. 16.
17. The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine. Fund 291, Inventory 1, Unit 348, pp. 132.
18. The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine. Fund 291, Inventory 1, Unit 349, pp. 6.
19. The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine. Fund 291, Inventory 1, Unit 368, pp. 130.

Надійшла до редакції / Received: 07.02.2024

Схвалено до друку / Accepted: 06.05.2024

Методологія, історіографія та джерелознавство аграрної історії

Methodology, historiography and source studies of agrarian history

UDC 94(477)«1932/1933»:341.485(=161.2):070.431.5=111(045)

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-31-Dyazhur>

Dyazhur Denys

Master's student Foreign Languages, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-2931-2604>

email: dyazhurd@gmail.com

Bibliographic Description of the Article: Dyazhur, D. (2024) Coverage of the Holodomor of 1932-1933 in Ukraine in the English-Speaking Media as an Antidote to the Soviet Disinformation Policy. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 31, 73-79. (In English). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-31-Dyazhur>

COVERAGE OF THE HOLODOMOR OF 1932-1933 IN UKRAINE IN THE ENGLISH-SPEAKING MEDIA AS AN ANTIDOTE TO THE SOVIET DISINFORMATION POLICY

Abstract. The purpose of the article. The author of the article aims to investigate the methods used by the Soviet government, particularly through contemporary media, to suppress information about the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine. Additionally, the article seeks to illuminate how English-language mass media countered the spread of Soviet disinformation regarding the Holodomor in Ukraine.

The scientific novelty. The previous issue of reflecting objective facts about the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine in English-language media, as well as the mechanisms of Soviet propaganda to suppress information about the Holodomor, has been explored in the works of A. Kozyskyi, V. Gudz, A. Mikheiev, and other researchers. Most studies by these scholars focus either on describing the events or on Soviet disinformation policies in general. Our study focuses on specific methods through which English-language media countered Soviet disinformation, analyzing specific articles, reports, and testimonies of journalists, while also considering specific examples of disinformation spread in Soviet media.

Conclusions. Seeking to control information about the famine in Ukraine, the Soviet government prevented foreign journalists from freely accessing the affected areas to conceal the scale of the famine and prevent international outcry. Soviet media reacted to reports in foreign mass media by attempting to refute information about the famine in the USSR and portray it as an anti-Soviet smear campaign to discredit Western sources. Despite active disinformation efforts by the Soviet government, truthful accounts of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine began appearing in the foreign press due to witnesses, journalists, diplomats, politicians, and public figures from Western countries. Newspapers such as «The Guardian», «The New York Times», «New York Herald Tribune», «Daily Telegraph», and others regularly reported on the unprecedented famine in Ukraine. Publications by G. Jones and M. Muggeridge sustained international interest in the Ukrainian situation and kept the issue of famine in the forefront of global public opinion, making it more difficult for the Soviet authorities to conceal the truth.

Key words: Holodomor, mass media, genocide, English-language mass media, USSR, «Guardian», «Chicago Daily News».

Бібліографічний опис статті: Дяжур Д. Висвітлення Голодомору 1932-1933 рр. в англомовних ЗМІ як протидія радянській політиці дезінформації. *Український селянин*. 2024. Вип. 31. С. 73-79. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-31-Dyazhur>

Дяжур Денис

магістр філології, м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-2931-2604>

email: dyazhurd@gmail.com

ВИСВІТЛЕННЯ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РР. В АНГЛОМОВНИХ ЗМІ ЯК ПРОТИДІЯ РАДЯНСЬКІЙ ПОЛІТИЦІ ДЕЗІНФОРМАЦІЇ

Анотація. Мета статті. Автор статті ставить за мету з'ясувати методи замовчування інформацію щодо Голодомору 1932—1933 рр. в Україні радянською владою, зокрема тогочасними ЗМІ, та висвітлити механізми того, як англомовні мас-медіа протидіяли розповсюдженню радянської дезінформації про Голодомор 1932—1933 рр. в Україні.

Наукова новизна. Попередньо питання відображення об'єктивних фактів про Голодомор 1932—1933 рр. в Україні в англомовних ЗМІ, а також механізми радянської пропаганди щодо замовчування Голодомору було розкрито у працях А. Козицького, В. Гудзя, А. Міхеєва та інших дослідників. Більшість досліджень фокусуються згаданих науковців на описі подій або на радянській дезінформаційній політиці в цілому. Наше дослідження фокусується на конкретних способах, якими англомовні ЗМІ протидіяли радянській дезінформації, аналізуючи конкретні статті, репортажі та свідчення журналістів, а також бере до уваги конкретні приклади розповсюдження дезінформації у радянських ЗМІ.

Висновки. Прагнучи контролювати інформацію про голод в Україні, радянська влада запобігала вільному доступу іноземних журналістів до місць подій, щоб приховати масштаби голоду і запобігти розголошу. Радянські ЗМІ намагалися спростувати інформацію про голод в СРСР і представляти її як антирадянську наклепницьку кампанію, щоб дискредитувати західні джерела. Незважаючи на активне проведення політики дезінформації радянською владою, правдиві свідчення про Голодомор 1932—1933 рр. в Україні почали з'являтися в іноземній пресі завдяки свідкам, журналістам, дипломатам, політичним і громадським діячам із західних країн. Газети «The Guardian», «The New York Times», «New York Herald Tribune», «Daily Telegraph» та інші регулярно повідомляли про небувалий голод в Україні. Публікації Г. Джонса та М. Маггеріджа підтримували міжнародний інтерес до ситуації в Україні і допомогли утримувати питання голоду в полі зору світової громадськості, що робило важче для радянської влади приховувати правду.

Ключові слова: Голодомор, мас-медіа, геноцид, англомовні ЗМІ, СРСР, «Guardian», «Chicago Daily News».

Problem statement.

It is generally recognized that the Holodomor of 1932–1933 was caused by various factors, but primarily by the deliberate policy of the Soviet authorities of forced collectivization and grain requisition. Millions of Ukrainians became victims of the Holodomor of 1932–1933, and its consequences are still felt in the history of the people to this day. Outside of Ukraine, English-language publications played a key role in shaping the international understanding of this tragedy, highlighting the relevancy of our topic.

The analysis of recent studies and publications shows that the issue of reflecting objective facts about the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine in English-language media, as well as the mechanisms of Soviet propaganda regarding the silencing of the Holodomor, has been addressed in the works of A. Kozitskyi, V. Gudza, A. Mikheiev, and other researchers. At the same time, a more detailed analysis is needed of how journalists of English-language media countered Soviet propaganda in European countries and exposed the truth about the Holodomor, thereby counteracting Soviet efforts to hide the scale of the genocide and influence international public opinion. Most studies by the mentioned scholars focus on describing events or on Soviet disinformation policy in general. Our study focuses on specific ways in which English-language media countered Soviet disinformation by analyzing specific articles, reports, and testimonies of journalists, as well as taking into account specific examples of the spread of disinformation in Soviet media.

The purpose of the article.

The author of the article aims to determine how English–language media countered Soviet disinformation regarding the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine.

The statement of the basic material.

English-language publications in mass media played a significant role in revealing objective information about the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine to the international community, creating a platform for Ukrainian voices that were silenced by Soviet censorship. Through detailed investigations and the publication of personal testimonies, these publications highlighted the human suffering and loss of life caused by the policies of forced collectivization and grain requisition implemented under I. Stalin's directive. By amplifying the voices of witnesses, they effectively

countered Soviet attempts to minimize or deny the existence of the famine and expose the suffering of the Ukrainian people to the world; these publications mobilized support for aid and diplomatic pressure on the USSR. They questioned the legitimacy of Soviet authority and exposed the brutality of its regime. Journalists from English-language media, such as Malcolm Muggeridge and Gareth Jones, did everything possible to uncover the truth about the Holodomor so that the victims of the genocide would not be forgotten.

The portrayal of the Holodomor in English-language media was challenging. For example, in his research, A. Kozytskyi revealed details of how Soviet propaganda attempted to undermine the credibility of reports on the famine, labeling them as anti-Soviet propaganda or exaggerations. Additionally, geopolitical circumstances sometimes influenced coverage, as Western countries considered their response to the famine in the context of their diplomatic relations with the Soviet Union.

For a long time, it was believed that the Soviet government began taking measures to strengthen control over the dissemination of information about the famine in the affected regions only after Western countries published the first reports on this issue in the USSR, particularly in Ukraine. However, the first measures to maintain secrecy about the Holodomor were taken by the Bolsheviks in the summer and fall of 1932, before the Western press started writing about it¹. For example, in July 1932, Politburo members of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union, V. Molotov and L. Kaganovich, sent a telegram to I. Stalin, expressing the necessity of keeping information about the famine strictly secret: «At the Ukrainian conference, there should be criticism of the work of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine, whose shortcomings have led to a difficult situation in some areas. The question arises as to how to cover this in the press. In order not to provide fodder for the foreign press, we consider it necessary to present this criticism in our press in restrained tones without publishing facts about the situation in the problematic areas»².

The Soviet authorities used local media as a propaganda mechanism to deny or conceal the fact of the famine in Ukraine during 1932–1933. For example, in the newspaper «Izvestia» (issue 261, 1932), in an article by L. Moskvин titled «About the Liars and Provocateurs from the Bourgeois Camp» it was reported that the Canadian correspondent Rhea Clyman, who was in Moscow, was «expelled from Russia» and criticized as a «bourgeois troublemaker». The article primarily cited a resolution of the Central Committee of the CPSU: «The correspondent of the «Daily Express» Clyman should be expelled from the USSR within two days for clearly slanderous and provocative, completely fabricated information about the USSR (an article about the «nationalization of women» in a Canadian magazine, an article about «uprisings and hunger riots» in the USSR in the «Daily Express»), which aimed at maliciously discrediting the USSR in the eyes of public opinion»³.

The article criticized Rhea Clyman for several alleged journalistic violations, particularly citing articles published in the London newspaper «Daily Express» in late August and early September. These articles included several of her stories describing a trip to the Soviet Far North, which she undertook that summer. The editorial criticized Clyman, accusing Western reports of politically motivated lies and falsifications, falsely claiming that she had only been in Moscow for a few months, even though officials knew she had been living there since late 1928. It was suggested that the journalist aimed to discredit Soviet achievements. Thus, by using local media as a propaganda tool, Soviet authorities tried to deny or conceal the fact of the famine in Ukraine in 1932–1933 to maintain the USSR's positive image on the international stage. By criticizing Western correspondents, the Soviet authorities aimed to show that any negative reports about the USSR were false and politically motivated, thereby undermining trust in Western media.

In addition to responding to journalists' reports, Soviet media were also used as a platform to react to foreign media reports, distorting the information presented in them to their advantage. For example, a TASS material published in the newspaper «Tikhookeanskaya Zvezda» under the headline «The Austrian Press Spreads Vile Anti-Soviet Slander» directly mentions the famine in certain

1 Козицький А. Велика брехня. Методи, наративи та динаміка заперечення Голодомору. Харків. 2023. С. 82.

2 Так само. С. 82.

3 Москвин. Л. О лжецах и провокаторах из лагеря буржуазии. Известия. 1931. 261.

regions of the USSR: «The Austrian official «Reichspost» contains an article under the headline «Mass Death Marches Through Russia». The article, signed by the Secretary General of the Congress of National Minorities, Amendi, states that millions of Soviet citizens in the Volga, Ukraine, and North Caucasus regions have died from hunger»⁴. However, this information is immediately disputed, and instead of refuting the information about the famine in the USSR, Soviet correspondents focus on the fact that it is not Soviet people but Austrian citizens who are actually suffering from hunger: «It is not surprising that the leader of the Austrian Social Democrats, Otto Bauer, had to declare at a trade union congress: «All working youth and all workers» children are in the most dangerous condition due to severe malnutrition. An entire nation is threatened with physical and moral extinction. Dog and cat meat is what Austrian fascists feed the starving, unemployed masses. To top it off, the fascist kitchen adds malicious and brazen anti-Soviet slander»⁵. As a result, Soviet propaganda aimed to strengthen internal support among USSR citizens by emphasizing the troubles and suffering in other countries, convincing them of the advantages of the Soviet system, and distracting them from internal problems.

Another example of the Soviet government's policy of spreading disinformation was inviting foreign politicians to the country to show them a pre-prepared positive picture of what was happening in the country. For instance, the visit of French Prime Minister Édouard Herriot was specially prepared to demonstrate the successful development of trade, industry, and agriculture in the cities of Ukraine (Kyiv, Odesa, Dnipro, etc.) that he visited. His visit was thoroughly described in the newspaper «Izvestia» in the article «Report of the Special Correspondent of «Izvestia» «Herriot in Kharkiv» from August 29, 1933, which noted: «Regarding the first acquaintance with collective farm construction in the USSR, the guests noted the enormous impression made on them by the richest harvest. For example, the «Krasnii Luch» collective farm already gave them the impression of a quite prosperous peasant collective, which particularly impressed the guests, as the rich harvest this year had not yet been realized by the collective farmers. Recalling all that was said and written in France about the decline of Soviet cities and the poverty of Soviet peasants; the guests noted that their first impression of visiting Right-bank Ukraine showed that French public opinion is often misled about the true state of affairs in the Soviet Union and, in particular, in Ukraine»⁶.

The authors of this article used Édouard Herriot's comments to demonstrate to Soviet readers or potential readers from abroad that the situation in Ukraine did not match reports about famine. In this way, they spread false information about the true situation in the regions of Ukraine that were suffering from famine.

Another method of spreading disinformation by the Soviet authorities was the use of foreign journalists to write articles that would refute information about the famine in Ukraine. One of the journalists and writers who actively denied the reports of the famine in Ukraine was Louis Fischer, a correspondent for the American newspaper «The Nation», who was also known as a supporter of communism. During October–November 1932, Louis Fischer traveled through Ukraine and wrote several articles for his newspaper in which he denied the existence of the famine. At the beginning of 1933, he delivered a series of lectures in Oklahoma and California as part of a campaign aimed at preparing U.S. public opinion for the establishment of diplomatic relations between Washington and Moscow⁷. In his speeches, Louis Fischer claimed that there was no famine tragedy in the USSR and that the food problems were merely the result of the industrialization processes that had begun in the USSR. He asserted that the main culprits of these problems were «counter-revolutionary saboteurs»⁸.

In 1934, at the invitation of the Soviet government, Louis Fischer visited Ukraine again and stated that he had not noticed any famine or its consequences there⁹. In the second half of 1930s,

4 Австрийская печать распространяет гнусную антисоветскую клевету. Тихоокеанская звезда. 1933. 160 (2440). С. 4.

5 Так само. С. 4.

6 Гарри А. Сообщение специального корреспондента «Известий» «Французские гости поражены успехами строительства в Советской Украине». Голод в СССР 1929-1934. Том 3. Лето 1933 - 1934 гг. 2011. С. 546-547.

7 Козицький А. Велика брехня. Методи, наративи та динаміка заперечення Голодомору. Харків. 2023. С. 87.

8 Так само. С. 87.

9 Так само. С. 87.

he wrote several articles in which he denied the famine of 1932–1933, claiming that there were only minor food problems in Ukraine. By inviting foreign journalists to write articles denying the existence of the famine in Ukraine, Soviet authorities created an alternative reality and convinced the international community that there was no tragedy.

On the other hand, during the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine, despite the USSR's attempts to silence the scale of the tragedy, objective information about the Holodomor reached Western audiences. Overall, the world began to learn about the 1932–1933 Holodomor thanks to eyewitnesses, journalists, diplomats, and political and public figures from Western countries. Information about this began to appear in the press even before 1933. Newspapers such as «The Guardian», «The New York Times», «New York Herald Tribune», «Daily Telegraph» and others regularly reported through their correspondents in Moscow, government officials, and appeals from the Ukrainian political diaspora about the unprecedented famine in Ukraine and the Kuban¹⁰. For example, Ewald Ammende, the General Secretary of the European Congress of Nationalities of the League of Nations and the honorary secretary of the Interconfessional and International Committee for Aid to Starving Regions of Russia informed the public about the dire situation of the starving in Ukraine in the conservative London newspaper «The Times»¹¹. In 1935, his book about the famine in Ukraine was published and was reissued in English in 1936. It had a positive impact on the further study of the catastrophic situation that had developed in the Ukrainian countryside in 1933¹².

In February 1933, correspondents Walter Stoneman from the «Chicago Daily News» and Ralph Barnes from the «New York Herald Tribune» traveled from Moscow to the North Caucasus, attempting to objectively assess the truthfulness of reports about famine in that region. There, the journalists were arrested and forcibly sent back to the Soviet capital¹³. As a result, on February 23, 1933, the Politburo of the Central Committee of the VKP(b) adopted a resolution «On the travel of foreign correspondents across the USSR». According to the document, foreign journalists could only travel within the USSR and stay in designated places with permission from the Main Directorate of the Police. Foreign reporters were strictly prohibited from visiting famine-affected areas¹⁴.

According to A. Mikheyev's research, «Reaction of the English-speaking world on the Holodomor 1932–1933 in Soviet Ukraine», foreign journalists attempted to accurately depict the horrific conditions in which the starving population was living in¹⁵. Their reports caused outrage and concern among the global public, depicting the true picture of the tragedy that Stalin's regime attempted to conceal. For instance, Malcolm Muggeridge's journey to Ukraine in the 1930s played a crucial role in exposing the massive famine in the region. Unlike the carefully orchestrated visits of foreign politicians by the Soviet government, independent journalists sought to visit more remote regions away from regional centers and described the real situation on the ground. Muggeridge's reports, published in a series of articles in «The Guardian» in March 1933, significantly expanded the understanding of the scale of the famine and its victims in Ukraine during 1932–1933 in the English-speaking world.

In his article «Exposing Stalin's famine in Ukraine», Muggeridge presented clear facts demonstrating that the population of the Ukrainian SSR indeed suffered from famine, thereby refuting the reports of Soviet media and authorities regarding the absence of famine. «Some of the people in the crowd were holding fragments of food, inconsiderable fragments that in the ordinary way a housewife would throw away or give to the cat. Others were examining these fragments of food. Every now and then an exchange took place. «Hunger» was the word I heard most. Peasants begged a lift on the train from one station to another, sometimes their bodies swollen up – a

10 Гудзь В. Початковий етап дослідження історії Голодомору в Україні. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки».*

11 Так само. С. 238/

12 Так само. С. 238

13 Козицький А. Велика брехня. Методи, нарративи та динаміка заперечення Голодомору. Харків. 2023. С. 84.

14 Так само. С. 84.

15 Mikheyev A. Reaction of the English-speaking world on the Holodomor 1932-1933 in Soviet Ukraine. *European philosophical and historical discourse.* 2022. 8, P. 26-32.

disagreeable sight – from lack of food»¹⁶. Muggeridge also noted clear signs of the artificiality of the famine suffered by the peasants: «Otherwise, it was the same story – cattle and horses dead; fields neglected: meagre harvest despite moderately good climatic conditions; all the grain that was produced taken by the government; now no bread at all, no bread anywhere, nothing much else either; despair and bewilderment. Ukraine was before the Revolution one of the world's great wheat-producing areas, and even Communists admit that its population, including the poor peasants, enjoyed a tolerably comfortable standard of life»¹⁷.

Malcolm Muggeridge's presence in the Ukrainian SSR during his journey allowed him to personally witness the horrific conditions and suffering of the population during the Holodomor in 1932–1933 in Ukraine. As an eyewitness, he provided additional credibility to his reports, making it difficult for readers to dismiss his accounts as mere speculation or propaganda. His materials, such as the article «Deliberate famine in Russia» for «The Guardian», exposed Soviet denial of the famine and emphasized the incompetence of local Soviet leadership: «The Communist directors were sometimes incompetent or corrupt; the agronomes were in many cases a failure».¹⁸ At that time, the Soviet government actively concealed information about the scale of the crisis. In England, Malcolm Muggeridge's articles raised significant doubts, as many found it difficult to accept the reality of such horrific events. However, Muggeridge's articles provided undeniable evidence of the severity of the famine, challenging the official Soviet narrative.

Another English-speaking witness to the tragic events of the 1932–1933 Holodomor in Ukraine was Gareth Jones, a journalist from Wales. Motivated by a determination to obtain firsthand information about the food crisis in Ukraine, Jones embarked on a trip to the Soviet Union. In March 1933, he traveled to the USSR to gather testimony from foreign correspondents, touring surrounding villages and meticulously documenting horrific events in his diary. Jones later returned to Berlin and held a press conference on March 29, 1933, the materials from which were widely disseminated in numerous British and American publications. For instance, in his article «Famine grips Russia, millions dying» for the «New York Evening Post», the author asserted: «In the train a Communist denied 'to me that there was a famine. I flung a crust of bread which I had been eating from my own supply into a spittoon. A peasant fellow-passenger fished it out and ravenously ate it»¹⁹. In addition, in the article «Russian Famine Now as Great as Starvation of 1921, Says Secretary of Lloyd George» for «The Chicago Daily News», his thoughts on the famine situation in Ukraine during 1932–1933 were given: «The present Russian Famine is as bad as the great starvation of 1921, when millions died...»²⁰. Moreover, G. Jones noted the potential causes of famine in Ukraine: «Jones attributes the famine chiefly to the collectivization policy and the peasants' hatred of it. Other causes are bad transportation, the lack of skilled labor, the bad state finances and government terror. Unemployment is steadily growing in the land that but a few years ago boasted of its freedom from ills current in capitalistic society»²¹. Highlighting the main causes of the famine, such as the policy of collectivization, peasant resistance to this policy, poor transportation, shortage of skilled labor, and so on, Gareth Jones provided an objective analysis of the situation. This countered the Soviet narrative, which sought to justify the crisis with other factors.

The conclusions.

The Soviet authorities actively controlled information about the Holodomor in Ukraine in 1932–1933, preventing free access for foreign journalists to the affected areas to conceal the scale of the famine and avoid international outcry. Using local Soviet media as a propaganda tool, the Bolsheviks sought to refute or suppress reports of the Holodomor in Ukraine in 1932–1933,

16 Muggeridge, M. Exposing Stalin's famine in Ukraine – archive, 1933. The Guardian. 1933. URL: <https://www.theguardian.com/world/2022/mar/02/exposing-stalin-famine-in-ukraine-muggeridge-1933>

17 Ibid.

18 Muggeridge M. Deliberate famine in Russia. The Guardian. 1933. URL: <https://www.theguardian.com/news/1933/mar/25/mainsection.fromthearchive>

19 Jones G. Famine grips Russia, millions dying. Idle on Rise, says Briton. New York Evening Post. 1933. URL: https://www.garethjones.org/margaret_siriol_colley/Famine_gripsrussiahtm.htm.

20 Mowrer, E. A. Russian Famine Now as Great as Starvation of 1921, Says Secretary of Lloyd George. Chicago Daily News. 1933. URL: https://www.garethjones.org/soviet_articles/edgar_mowrer.htm

21 Ibid.

aiming to maintain a positive image of the USSR on the international stage. Soviet media reacted to foreign media reports by attempting to discredit them as anti-Soviet slander campaigns, aiming to discredit Western sources. By inviting journalists to write positive stories and organizing their trips to Ukraine, the authorities spread propaganda about the successes of industrialization and justified food shortages.

Despite these efforts at disinformation, truthful accounts of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine began to emerge in the foreign press thanks to witnesses, journalists, diplomats, and political figures from Western countries. Newspapers like «The Guardian», «The New York Times», «New York Herald Tribune», «Daily Telegraph», and others regularly reported on the unprecedented famine in Ukraine. Publications by journalists like Gareth Jones and Malcolm Muggeridge supported international interest in the situation in Ukraine and helped keep the issue of famine in the spotlight of global public opinion, making it harder for the Soviet authorities to hide the truth. By writing articles for Western publications such as «The Chicago Daily News», G. Jones informed the international audience about the true scale of the famine in Ukraine, comparing it to the devastating famine of 1921, which led to millions of deaths. This helped expose the lies of the Soviet government about the absence of famine in Ukraine during 1932–1933. M. Muggeridge's articles for «The Guardian» provided undeniable evidence of the severity of the famine, directly challenging the official Soviet narrative.

References:

1. Avstriiskaya pechat rasprostranyaet gnusnyuyu antisovetskuyu klevetu. [The Austrian press is spreading vile anti-Soviet slander]. (1933). Tikhookeanskaya zvezda. [Pacific star], 160 [in Russian].
2. Harry, A. (2011). Soobshchenye spetsyalnogo korrespondenta «Yzvestiy» «Frantsuzskye hosty porazheny uspekhamy stroitelstva v Sovetskoi Ukrayne». [Message from a special correspondent of Izvestia “French guests are amazed at the success of construction in Soviet Ukraine”]. *Holod v SSSR 1929-1934. [Famine in the USSR 1929-1934]*. [in Russian].
3. Gudz, V. (2014). Pochatkovyi etap doslidzhnia istorii Holodomoru v Ukraini. [The initial stage of research of the famine in Ukraine]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu “Ostrozka akademiia” [Scientific notes of the National University “Ostroh Academy”]*, 22, 234-246. [in Ukrainian].
4. Jones G. (1933) Famine grips Russia, millions dying. Idle on Rise, says Briton. *New York Evening Post*. Retrieved from https://www.garethjones.org/margaret_siriol_colley/Famine_gripsrussiahtm.htm [in English].
5. Kozytskyi, A. (2023). Velyka brekhnia. Metody, naratyvy ta dynamika zaperechennia holodomoru. [The Big Lie: Methods, Narratives, and Dynamics of Holodomor Denial]. Kharkiv. [in Ukrainian].
6. Mikheiev, A. (2022). Reaction of the English-speaking world on the Holodomor 1932-1933 in Soviet Ukraine. *European philosophical and historical discourse*, 8, 26-32. [in English].
7. Moskvina, L. (1933). O lzhetsakh y provokatorakh yz laheria burzhuazyi. [About liars and provocateurs from the bourgeois camp.]. *Yzvestiya*. [in Russian].
8. Mowrer, E. (1933). Russian Famine Now as Great as Starvation of 1921, Says Secretary of Lloyd George. Retrieved from https://www.garethjones.org/soviet_articles/edgar_mowrer.htm [in English].
9. Muggeridge, M. (1933). Deliberate famine in Russia. Retrieved from <https://www.theguardian.com/news/1933/mar/25/mainsection.fromthearchive>. [in English].
10. Muggeridge, M. (1933). Exposing Stalin's famine in Ukraine – archive, 1933. Retrieved from <https://www.theguardian.com/world/2022/mar/02/exposing-stalin-famine-in-ukraine-muggeridge-1933> [in English].

Надійшла до редакції / Received: 12.05.2024

Схвалено до друку / Accepted: 10.06.2024

UDC 94(477.5) «XIX/XX»

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-31-Klish-Syrotiuk>

Andriy Klish

Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of History of Ukraine, Archeology and Special Branches of Historical Science, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil, Ukraine

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-6074-6064>

Scopus-Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57214088961>

e-mail: Klish_1980@tntpu.edu.ua

Nazar Syrotyuk

Postgraduate student of the Department of History of Ukraine, Archeology and Special Branches of Historical Science, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil, Ukraine

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-0760-163X>

e-mail: nazar.syrotyuk@gmail.com

Bibliographic Description of the Article: Klish, A. & Syrotyuk, N. (2024). Emigration of Galician Peasants to Canada at the End of the 19th and the Beginning of the 20th Century (Based on the Materials of the Newspaper «Ruslan»). *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 31, 80-88. (In English). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-31-Klish-Syrotiuk>

EMIGRATION OF GALICIAN PEASANTS TO CANADA AT THE END OF THE 19TH AND THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY (BASED ON THE MATERIALS OF THE NEWSPAPER «RUSLAN»)

Abstract. *The aim of this article is to investigate the process of emigration of Galician peasants to Canada at the end of the 19th and the beginning of the 20th century based on the materials of the newspaper «Ruslan.» The article analyzes the socio-economic and political factors that motivated the peasants to emigrate, highlights their experiences of relocation, adaptation to new living conditions, and the challenges they faced in their new environment.*

The scientific novelty of this article lies in the comprehensive analysis of the emigration of Galician peasants to Canada at the end of the 19th and the beginning of the 20th century, based on previously unexplored materials from the newspaper «Ruslan».

Conclusions. *The emigration of Galician peasants to Canada at the end of the 19th and the beginning of the 20th century is an important historical phenomenon that reflects a wide range of socio-economic, political, and cultural changes. The main factors that prompted Galician peasants to emigrate were the agrarian crisis, low standard of living, limited opportunities for economic development, and national oppression. Many peasants saw Canada as an opportunity to improve their living conditions and secure a future for their families. The materials of the newspaper testify to the difficulties faced by emigrants in Canada. The lack of proper infrastructure, difficult working conditions, and the need to adapt to a new socio-cultural environment created significant challenges. Many emigrants managed to overcome these difficulties and achieve success, contributing to the development of the Ukrainian community in Canada. The emigration of Galician peasants to Canada at the end of the 19th and the beginning of the 20th century is a multifaceted phenomenon that reflects complex socio-economic and cultural processes. The materials of the newspaper «Ruslan» provide valuable information for understanding these processes and their impact on the development of the Ukrainian community in Canada.*

Key words: *emigration, peasants, newspaper «Ruslan», Halychyna, Canada.*

Андрій Кліш

доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, м. Тернопіль, Україна

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-6074-6064>

Scopus-Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57214088961>

e-mail: Klish_1980@tntpu.edu.ua

Назар Сиротюк

аспірант кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, м. Тернопіль, Україна

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-0760-163X>

e-mail: nazar.syrotyuk@gmail.com

Бібліографічний опис статті: Кліш А., Сиротюк Н. Еміграція галицьких селян у Канаду наприкінці XIX – на початку XX ст. (за матеріалами часопису «Руслан»). *Український селянин*. 2024. Вип. 31. С. 80-88. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-31-Klish-Syrotiuk>

ЕМІГРАЦІЯ ГАЛИЦЬКИХ СЕЛЯН У КАНАДУ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЧАСОПISУ «РУСЛАН»)

Анотація. Метою статті є дослідження процесу еміграції галицьких селян до Канади наприкінці XIX – на початку XX ст. на основі матеріалів часопису «Руслан». У статті аналізується соціально-економічні та політичні фактори, що спонукали селян до еміграції, висвітлюється їх досвід переселення, адаптації до нових умов життя та виклики, з якими вони стикалися на новому місці.

Наукова новизна статті полягає в комплексному аналізі еміграції галицьких селян до Канади наприкінці XIX – на початку XX ст., здійсненому на основі раніше недосліджених матеріалів часопису «Руслан».

Висновки. Еміграція галицьких селян до Канади наприкінці XIX – на початку XX ст. є важливим історичним явищем, що відображає широкий спектр соціально-економічних, політичних та культурних змін. Основними чинниками, що спонукали галицьких селян до еміграції, були аграрна криза, низький рівень життя, обмежені можливості для економічного розвитку та національні утиски. Багато селян бачили в Канаді можливість покращити свої життєві умови та забезпечити майбутнє своїм родинам. Часопис відіграв важливу роль у формуванні суспільної думки щодо еміграції. Публікації в «Руслані» інформували населення про умови переселення, можливості та виклики, з якими стикалися емігранти. Часопис також сприяв обговоренню соціальних і політичних аспектів еміграції, що впливало на прийняття рішень потенційними емігрантами. Матеріали часопису свідчать про складнощі, з якими стикалися емігранти в Канаді. Відсутність належної інфраструктури, складні умови праці та необхідність адаптації до нового соціально-культурного середовища створювали значні виклики. Проте, багато емігрантів зуміли подолати ці труднощі та досягти успіху, сприяючи розвитку української громади в Канаді. Еміграція галицьких селян до Канади наприкінці XIX – на початку XX ст. є багатогранним явищем, що відображає складні соціально-економічні та культурні процеси. Матеріали часопису «Руслан» надають цінну інформацію для розуміння цих процесів та їхнього впливу на розвиток української громади в Канаді.

Ключові слова: еміграція, селяни, часопис «Руслан», Галичина, Канада.

Problem statement.

The emigration of Galician peasants to Canada at the end of the 19th and the beginning of the 20th century is a significant phenomenon in the context of the socio-economic and cultural changes that were occurring in Europe at that time. This period is marked by a substantial increase in the number of emigrants from Halychyna, driven by both internal factors (agrarian crisis, social instability, national oppression) and external factors (attractive conditions for resettlement, promises of new opportunities). Studying this process is crucial for understanding the historical preconditions and consequences of migration movements, which have impacted the development of Ukrainian society and the formation of the Ukrainian diaspora in Canada.

One of the important sources for studying this phenomenon is the materials of the newspaper «Ruslan», which actively covered the issues of emigration. The newspaper played a significant role in shaping public perception of emigration and informing the population about the opportunities and challenges associated with resettlement to Canada.

The purpose of the article.

The purpose of the article is to investigate the process of emigration of Galician peasants to Canada at the end of the 19th and the beginning of the 20th century based on the materials of the newspaper «Ruslan.» The article analyzes the socio-economic and political factors that motivated the peasants to emigrate, highlights their experiences of relocation, adaptation to new living conditions, and the challenges they faced in their new environment.

The scientific novelty of this article lies in the comprehensive analysis of the emigration of Galician peasants to Canada at the end of the 19th and the beginning of the 20th century, based on previously unexplored materials from the newspaper «Ruslan.» For the first time in domestic historiography, the role of this newspaper in covering emigration processes and its impact on shaping public opinion and emigration policy is examined in detail. The article systematically organizes and analyzes the publications of the newspaper «Ruslan» related to emigration, which allows for a better understanding of the socio-economic, cultural, and political aspects of this phenomenon. The research also complements existing knowledge about the living conditions, adaptation, and integration of Galician emigrants into Canadian society.

Research analysis.

The emigration of Galician peasants to Canada at the end of the 19th and the beginning of the 20th century is an important research direction in the historiography of the Ukrainian diaspora.

Scientific studies of this phenomenon have been conducted both in Ukraine and abroad, particularly in Canada, where a significant number of emigrants found a new homeland. Notable works include those by S. Kachmaraba, O. Rozhyk¹, O. Hlushko², S. Lastovetskyi³, O. Sych⁴, A. Klish, and N. Syrotiuk⁵.

The materials of the newspaper «Ruslan» represent a unique source for studying the emigration of Galician peasants, as they contain numerous reports and analyses of contemporary events that reflect the sentiments and experiences of the emigrants. Research based on these materials allows for a deeper understanding of the motives and circumstances that forced the peasants to leave their homeland, as well as the challenges they faced in their new environment.

The statement of the basic material.

The emigration of Galician peasants to Canada at the end of the 19th and the beginning of the 20th century became a significant phenomenon in the history of the Ukrainian diaspora. This period was marked by substantial changes in the socio-economic life of Halychyna, prompting thousands of people to seek a better life across the ocean. Confronted with poverty, landlessness, and political oppression, Galician peasants set out for Canada in search of new opportunities and hope for a better future. They brought with them not only their hard work but also rich cultural traditions that became an integral part of Canadian society. Undoubtedly, these processes were reflected in the Galician press, particularly in the newspaper «Ruslan,» which was published in Lviv from 1897 to 1914.

In the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century, significant implementation of agricultural machinery took place in the agriculture of Austria-Hungary, including Halychyna, which led to a decreased need for labor. Specifically, at the beginning of the 20th century, 33.2% of peasant farms in Austria-Hungary used agricultural machinery, while in Halychyna, this figure was 26.5%. Wealthier and more affluent farms, particularly those owned by landlords, used agricultural machinery more intensively. In 1902, in Halychyna, 71.4% of farms with land areas over 100 hectares, 60.7% of farms with 20 to 50 hectares, and 56.6% of farms with 5 to 20 hectares used agricultural machinery. At the same time, these processes were accompanied by a demographic boom, which caused a sharp increase in population numbers. The natural increase was 18.5 people per 1,000 inhabitants. The surplus labor force in Halychyna's agriculture reached 1.2 million people. As a result, the population was forced to supplement their «family budget» by exporting their labor⁶.

The newspaper «Ruslan» describes a significant emigration movement among peasants from the Zalischyky district to Canada. It is noted that almost every month, several families from the villages of Synkiv, Kolodribka, Blyshchanka, Shchytivtsi, and other eastern villages crossed the ocean. In August and September 1899, this movement also spread to other villages such as Pecharn and Zhezhava on the Dniester, as well as Dzvynyach. At the same time, several dozen families, mostly landowners with more than 6 morgs of land, left their homes due to dissatisfaction with local living conditions and the search for better earnings⁷.

«Ruslan» describes a mass emigration from the Yavoriv district, where over a thousand people left within a few weeks, some to Canada and some to Romania. The main reason for the emigration

1 Качараба С., Рожик М. Українська еміграція. Еміграційний рух зі Східної Галичини та Північної Буковини у 1890-1914 рр. Львів, 1995. 121 с.

2 Глушко О. З. Причини української еміграції в Америку та Канаду (кін. XIX–XX ст.). *Науковий вісник Чернівецького університету*. Рута, 2002. Вип. 143. С. 61–65.

3 Ластовецький С. Початковий період української еміграції до канадської провінції Квебек (1891–1905 рр.). *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. 2014. Вип. 25. С. 200–205.

4 Сич О. До питання про роль євреїв у процесі української еміграції в США і Канаду (кінець XIX – перші десятиріччя XX ст.). *Питання історії нового та новітнього часу*. 1994. Вип. 3. С. 35–43.

5 Кліш А., Сиротюк Н. Релігійне життя українських емігрантів у Канаді на початку XX ст. на шпальтах часопису «Руслан». *Закордонне українство: від дослідження історії до прогнозу розвитку: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 26 квітня 2024 р.)*. К.: ТОВ «Геопринт», 2024. С. 117–120.

6 Сердюк О. Переселенський рух із західноукраїнських земель (кінець XIX – початку XX ст.): масштаби, основні напрями, характерні особливості. *Краєзнавство*. 2019. № 1. С. 102.

7 Новинки. *Руслан*. Ч. 213. 21. вересня (4. жовтня) 1900. С. 2.

was the steadily increasing poverty, which was particularly exacerbated by crop failures. Peasants, lacking means of subsistence, were massively pawning their belongings to Jews and starving⁸.

One of the articles presents a very specific view on the situation of Ukrainian emigration to Canada at the beginning of the 20th century. The author emphasized the number of Ukrainian settlers, which at that time was about 20,000 people, and called for active support of the press to ensure adequate representation of the interests of the Ukrainian community.

Special attention was given to the problems faced by new settlers upon moving to Canada, particularly the necessity of preserving their own identity and not succumbing to the influence of other ethnic groups or religious denominations. The importance of maintaining faith, culture, and traditions in the new environment was highlighted by the author as a key aspect of successful adaptation⁹.

The creation of new settlements for emigrants was noted, particularly in Manitoba, which had significant potential for development. The author also emphasized the high demand for labor, asserting that every hardworking man could earn money. The writer mentioned the availability of land for those willing to settle in Manitoba, but warned that land prices could vary depending on location and infrastructure.

In contrast, when considering the situation of Ukrainian emigration to the province of Alberta, the author pointed out its advantages, such as fertile land and the possibility of settlement. However, he also noted the drawbacks, including climatic conditions and limited employment opportunities.

The contributor emphasized the necessity of a cautious approach to emigration, recommending thorough preparation for relocation and consideration of all possible alternatives, including work in Halychyna. He stressed that the decision to emigrate should be well thought out¹⁰.

The newspaper devoted considerable attention to interethnic relations. It was noted that Ukrainians coexisted peacefully with Indigenous peoples. In contrast, Kyrylo Genyk was skeptical about Jews and the prospects of living alongside them.

Reflecting on the emigration of Galician and Bukovinian peasants to America, the contributor mentioned that living conditions at home were continuously deteriorating, especially for smallholders, prompting them to seek a better life abroad¹¹.

It was also noted that emigration was a natural phenomenon, as other nations were also emigrating abroad in search of a better life. The contributor criticized the intelligentsia for their lack of understanding of emigration issues and their desire to portray them in a negative light. The author believed that mass emigration was the result of the intelligentsia's neglect of the peasants' needs.

K. Genyk also expressed the opinion that emigrants, even in difficult conditions, had a better living situation abroad than at home. It should be noted that the newspaper «Ruslan» presented various viewpoints on Ukrainian emigration to Canada, both negative and positive¹².

K. Genyk criticized the description of Canadian provinces made by Fr. Polyvka. He argued that Fr. Polyvka could not provide reliable information about Canada because his journey was short and limited to small towns.

The author noted that Fr. Polyvka's emotional reaction to Canada was exaggerated, as not all travelers clearly understood where they were going. It is likely that Fr. Polyvka was disappointed because his expectations were higher than the reality in Canada.

Overall, K. Genyk emphasized the importance of an objective approach to emigration and a realistic understanding of what awaited emigrants in the new country. He called for hard work and adaptation in the new environment, highlighting the opportunities for success that could be found in Canada¹³.

8 Новинки. *Руслан*. Ч. 134. 17 (29) червня 1898. С. 3.

9 Кілька слів про рускі кольонії в Канаді. *Руслан*. Ч. 185. 19 (31) серпня 1899. С. 2.

10 Кілька слів про рускі кольонії в Канаді. *Руслан*. Ч. 186. 20 серпня (1 вересня) 1899. С. 2.

11 Вісти з Канади. *Руслан*. Ч. 100. 4 (17) мая 1900. С. 1–2.

12 Вісти з Канади. *Руслан*. Ч. 101. 5 (18) мая 1900. С. 1–2.

13 Вісти з Канади. *Руслан*. Ч. 101. 5 (18) мая 1900. С. 1–2.

K. Genyk stressed that Canada is a vast country with diverse soils. He pointed out the existence of lands unsuitable for agriculture, but also noted that there were regions where farming could be successfully practiced. The author emphasized that central Canada had lands designated for settlement and described provinces that had suitable conditions for agriculture.

The author described the history of the resettlement of peasants from Halychyna and Bukovyna to Canada. He explained that emigration began with the advent of railways to Manitoba and noted that the first settlers arrived in Canada as early as 1800.

The contributor noted the active role of agents in encouraging peasants to emigrate, stating that their actions had a commercial motive—to earn profit from facilitating resettlement — as the Canadian government incentivized the arrival of settlers by paying agents for each person who came to the country.

K. Genyk emphasized that many emigrants lacked adequate information about living conditions in Canada and the risks associated with the journey. He noted that although the Canadian government stimulated emigration, due to the large number of settlers, it tried to halt the flow of Galician peasants by canceling the payments to agents for settlers¹⁴.

K. Genyk outlined several problems faced by emigrants from Halychyna in Canada. He noted that the Canadian currency had a lower value compared to the Austrian currency, creating economically unstable conditions for the settlers. Additionally, due to the significant expenses associated with traveling to Canada, many emigrants arrived practically without financial resources.

It was mentioned that initially, the Canadian government tried to employ the emigrants, but as their numbers increased, this became impossible. A large number of emigrants arrived in Canada in search of work, but many of them remained unemployed and without means of subsistence.

On the other hand, it was noted that the land in the province of Manitoba, which was one of the first territories where emigrants arrived, was already fully settled. This made it difficult to obtain land plots for agricultural purposes, which was the main occupation for many emigrants¹⁵.

The newspaper «*Ruslan*» analyzed the situation regarding the allocation of land plots in various provinces of Canada. It emphasized that acquiring land was a challenging task, as a significant portion of land was already occupied, and the available plots were often located far from infrastructure.

K. Genyk noted that in the province of Manitoba, there was a high concentration of emigrants, but most of the available plots were already occupied, creating additional difficulties for newly arrived peasants.

The province of Alberta, on the other hand, was the most attractive for emigrants due to the availability of a substantial amount of land and opportunities for farming.

K. Genyk emphasized that the economic conditions in Canada were characterized by high costs and required significant persistence from emigrants. He pointed out that earnings often did not match the level of expenses, especially during the initial stages of adaptation and settlement in the new country¹⁶.

The newspaper discussed the difficulties and risks of emigrating to Canada. It highlighted the rising cost of moving to Canada due to changes in transportation payment conditions, which called into question the feasibility of emigration, particularly for those with limited financial means. The contributor urged a thorough analysis of all aspects of emigration, including financial expenses, living conditions, and job availability. He stressed that the decision to emigrate required serious consideration.

The author paid special attention to the risks for family couples, especially those with limited financial resources or significant agricultural holdings. He recommended refraining from emigrating with the family, leaving this option to single individuals who had the opportunity to earn money and later decide on further emigration to Canada¹⁷.

14 Еміграція до Канади. *Руслан*. Ч. 158. 15. (28.) липня 1900. С. 1–2.

15 Еміграція до Канади. *Руслан*. Ч. 159. 16. (29.) липня 1900. С. 2.

16 Еміграція до Канади. *Руслан*. Ч. 159. 16. (29.) липня 1900. С. 2.

17 Еміграція до Канади. *Руслан*. Ч. 160. 18. (31.) липня 1900. С. 2.

In the newspaper, K. Genyk examined various aspects of emigration to Canada, including climatic conditions, economic prospects, and the political situation. The contributor noted that Canada, like any other country, experienced periods of good and bad harvests. For example, attention was drawn to dry weather, which could lead to crop failures, negatively affecting the lives of peasants.

Political conflicts in Canada between liberals and conservatives were also analyzed. According to the contributor, political parties did not act in the interests of ordinary people but only cared about their own interests and enrichment¹⁸.

Particularly concerning were the anti-Catholic sentiments among some Ukrainian communities in Canada, caused by abuses of the Roman Catholic clergy and Russophile propaganda.

Special attention was given to the problems faced by new settlers upon moving to Canada, particularly the need to preserve their own identity and resist the influence of other ethnic groups or religious denominations. The importance of maintaining faith, culture, and traditions in the new environment was highlighted by the contributor as a key aspect of successful adaptation¹⁹.

There was a noted need for spiritual guidance for Ukrainian emigrants in Canada, especially in the context of the arrival of Orthodox missionaries and Doukhobor settlers²⁰. The newspaper reported that the settlers lived without adequate spiritual care due to the lack of a sufficient number of priests. This led to many people being unable to practice their religious rites. Additionally, the settlers were dispersed over a large area, making communication and the performance of religious rites difficult.

As a result, some settlers lost touch with their religious traditions and practices due to the distance from churches and the lack of appropriate spiritual support. The presence of various religious communities complicated the situation and led to conflicts²¹.

In particular, the newspaper mentions the so-called schism, which led to a split among the settlers. As a result, more than 80 Greek Catholic families and several Roman Catholic families converted to the Orthodox rite.

The creation of new churches and the refusal to recognize the French-born bishop indicate a deep division and mistrust among the settlers. They handed over the church to the Orthodox, believing that this action was a better alternative than recognizing the French bishop.

Many settlers expressed distrust towards representatives of other denominations and refused to acknowledge their authority. This indicates a deep divide within the community and a low level of mutual understanding²².

The newspaper discusses the work of Father Vasyl Zholdak as a visitor in Canada, who tried to engage Ukrainians in the religious and cultural community. He supported Ukrainians in Canada who faced the loss of their national identity and religious challenges. Father Zholdak urged the community to help preserve Ukrainian cultural heritage among Ukrainians in Canada, as he observed the threat of losing national identity among the younger generation²³.

The newspaper reflects the complexity of the religious and social landscape among Ukrainian emigrants in Canada and concerns about manipulations and conflicts that hindered communal life.

The newspaper paid considerable attention to the further division between Greek Catholics and Orthodox Christians. This led to some religious leaders using religious identity for political purposes.

«Ruslan» noted the tensions between different religious groups, such as Orthodox and Catholics, which sometimes resulted in conflicts that required police intervention²⁴.

18 Еміграція до Канади. *Руслан*. Ч. 160. 18. (31.) липня 1900. С. 2.

19 Кілька слів про рускі кольонії в Канаді. *Руслан*. Ч. 185. 19 (31) серпня 1899. С. 2.

20 Руска місія для Канади. *Руслан*. Ч. 190. 25 серпня (6 вересня) 1899. С. 2.

21 Церковні справи в Канаді. *Руслан*. Ч. 197. 31 серпня (13 вересня) 1901. С. 1–2.

22 Церковні справи в Канаді. *Руслан*. Ч. 197. 31 серпня (13 вересня) 1901. С. 1–2.

23 О. Василь Жолдак. *Руслан*. Ч. 156. 14 (27) липня 1902. С. 3.

24 Церковні справи в Канаді. *Руслан*. Ч. 198. 1(14) вересня 1901. С. 1–2.

Another problem was the lack of religious buildings, leading to difficulties in practicing religion and preserving traditions. The construction of new churches was complicated by the settlers' difficult financial situation.

It was noted that there was a lack of spiritual care for the Ukrainian community in Canada, which could lead to a loss of religious identity and community discord. The necessity of immediate organization to address the problem of ecclesiastical anarchy was emphasized. The contributor stated that this issue required the attention and collective efforts of the entire community. Additionally, the author called for the immediate provision of Ukrainian priests in Canada who were patriotic and willing to work for their people²⁵.

There was expressed dissatisfaction with the Latinization and control of the Roman Church over the Ukrainian clergy, which did not contribute to the preservation of identity.

It should be noted that Metropolitan A. Sheptytsky sent a special mission to Canada aimed at developing and supporting the Ukrainian community. The main goal of the mission was to engage Ukrainians in the church and cultural community and to meet the spiritual needs of the Ukrainian community in Canada²⁶.

The newspaper proposed the creation of a religious center by building a large church in Winnipeg, which would reflect the grandeur and significance of the city. It was also suggested to establish branches of this church in areas where Ukrainians resided²⁷.

Describing the work of missionaries in Canada and the USA, the contributor emphasized their importance in building and developing churches and providing spiritual support to emigrants. The importance of missionary work and assistance to emigrants in providing support for social adaptation in the new country was noted. Missionaries not only provided shelter but also engaged in education and helped integrate Ukrainians into the new environment²⁸.

The conclusions.

The emigration of Galician peasants to Canada at the end of the 19th and the beginning of the 20th century is an important historical phenomenon that reflects a wide range of socio-economic, political, and cultural changes.

The main factors that prompted Galician peasants to emigrate were the agrarian crisis, low standard of living, limited opportunities for economic development, and national oppression. Many peasants saw Canada as an opportunity to improve their living conditions and secure a future for their families.

The newspaper played an important role in shaping public opinion on emigration. Publications in «Ruslan» informed the population about the conditions of resettlement, opportunities, and challenges faced by emigrants. The newspaper also facilitated discussions on the social and political aspects of emigration, influencing the decision-making of potential emigrants.

The materials of the newspaper testify to the difficulties faced by emigrants in Canada. The lack of proper infrastructure, difficult working conditions, and the need to adapt to a new socio-cultural environment created significant challenges. However, many emigrants managed to overcome these difficulties and achieve success, contributing to the development of the Ukrainian community in Canada.

Despite the difficulties, Galician peasants tried to preserve their cultural identity and traditions. The newspaper «Ruslan» highlighted issues of cultural adaptation, the preservation of national traditions, and interaction with other ethnic groups in Canada. This contributed to the strengthening of the Ukrainian community and the preservation of its cultural heritage.

By examining the publications of the newspaper «Ruslan,» we observe the significant influence of the religious factor on the social, cultural, and religious context of the Ukrainian community's life. The first thing to note is the active role of the Ukrainian clergy in preserving and supporting national

25 Церковні справи в Канаді. *Руслан*. Ч. 199. 2(15) вересня) 1901. С. 1–2.

26 Для канадійської України. *Руслан*. Ч. 180. 13 (26) серпня 1902. С. 1–2.

27 Для канадійської України. *Руслан*. Ч. 182. 15 (28) серпня 1902. С. 1–2.

28 Для канадійської України. *Руслан*. Ч. 257. 15 (28.) листопада 1902. С. 1.

identity and cultural traditions among the emigrant community. Another important aspect is the role of the clergy in ensuring the spiritual and moral upliftment of the emigrant community. Through missionary work, priests contributed to the formation of strong moral values and the upbringing of Ukrainian emigrants in the spirit of Christian principles. Additionally, the clergy played a vital role in maintaining social order and structure within the Ukrainian community in Canada.

However, we also observe the challenges that the settlers faced, particularly in their religious life. Upon arriving in Canada, Ukrainian emigrants encountered other Christian denominations that dominated the country, such as the Roman Catholic and Protestant churches. This required them to adapt to new religious rites, traditions, and perspectives. In the early period of their stay in Canada, Ukrainian emigrants faced the absence of Ukrainian churches and clergy. This complicated the performance of religious rites and the discussion of religious issues. Ukrainian emigrants could also face interdenominational conflicts, especially when trying to preserve their religious identity in the context of the dominance of other Christian denominations.

The emigration of Galician peasants to Canada at the end of the 19th and the beginning of the 20th century is a multifaceted phenomenon that reflects complex socio-economic and cultural processes. The materials of the newspaper «Ruslan» provide valuable information for understanding these processes and their impact on the development of the Ukrainian community in Canada.

References:

1. Dlia kanadyiskoi Ukrainy [For Canadian Ukraine]. (1902). *Ruslan*, 180, 13 (26) serpnia, 1–2. [in Ukrainian]
2. Dlia kanadyiskoi Ukrainy [For Canadian Ukraine]. (1902). *Ruslan*, 182, 15 (28) serpnia, 1–2. [in Ukrainian]
3. Dlia kanadyiskoi Ukrainy [For Canadian Ukraine]. (1902). *Ruslan*, 257, 15 (28.) padolysta, 1. [in Ukrainian]
4. Emigratsyia do Kanady [Emigration to Canada]. (1990). *Ruslan*, 158, 15, (28.) lypnia, 1–2. [in Ukrainian]
5. Emigratsyia do Kanady [Emigration to Canada]. (1990). *Ruslan*, 159, 16, (29.) lypnia, 2. [in Ukrainian]
6. Emigratsyia do Kanady [Emigration to Canada]. (1990). *Ruslan*, 160, 18. (31.) lypnia, 2. [in Ukrainian]
7. Hlushko, O. (2002). Prychyny ukrainskoi emihratsii v Ameryku ta Kanadu (kin. XIX–XX st.) [Reasons for Ukrainian emigration to America and Canada (late XIX–XX centuries)]. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu [Scientific Bulletin of Chernivtsi University]*, 143, 61–65. [in Ukrainian]
8. Kacharabač S. & Rozhykč M. (1995). Ukrainska emihratsiia. Emihratsiinyi rukh zi Skhidnoi Halychyny ta Pivnichnoi Bukovyny u 1890-1914 rr. [Ukrainian emigration. Emigration movement from Eastern Halychyna and Northern Bukovyna in 1890-1914]. Lviv. [in Ukrainian]
9. Kilka sliv pro ruski kolonii v Kanadi [A few words about Russian colonies in Canada]. (1899). *Ruslan*, 185, 19 (31) serpnia, 2. [in Ukrainian]
10. Kilka sliv pro ruski kolonii v Kanadi [A few words about Russian colonies in Canada]. (1899). *Ruslan*, 186, 20 serpnia (1 veresnia), 2. [in Ukrainian]
11. Klish, A. & Syrotiuk, N. (2024). Relihiine zhyttia ukrainskykh emihrantiv u Kanadi na pochatku XX st. na shpaltakh chasopysu «Ruslan» [Religious life of Ukrainian emigrants in Canada at the beginning of the 20th century in the columns of newspaper «Ruslan»]. *Zakordonne ukrainstvo: vid doslidzhennia istorii do prohnozu rozvytku: materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii. [Ukrainians abroad: from the study of history to the forecast of development: materials of the international scientific and practical conference]*. Kyiv: Heoprynt, 117–120. [in Ukrainian]
12. Lastovetskyi, S. (2014). Pochatkovyi period ukrainskoi emihratsii do kanadskoi provintsii Kvebek (1891–1905 rr.) [The initial period of Ukrainian emigration to the Canadian province of Quebec (1891–

- 1905)]. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Istoriiia*. [Bulletin of the Carpathian University. History], 25, 200–205. [in Ukrainian]
13. Novynky [Novelty]. (1898). *Ruslan*, 134, 17 (29) chervnia, 3. [in Ukrainian]
14. Novynky [Novelty]. (1990) *Ruslan*, 213, 21. veresnia (4. zhovtnia), 2. [in Ukrainian]
15. O. Vasyl Zholdak [Father Vasyl Zholdak]. (1902). *Ruslan*, 156, 14 (27) lypnia 1902, 3. [in Ukrainian]
16. Ruska misyia dlia Kanady [Ruska mission to Canada]. (1899). *Ruslan*, 190. 25 serpnia (6 veresnia), 2. [in Ukrainian]
17. Serdiuk, O. (2019). Pereselenskyi rukh iz zakhidnoukrainskykh zemel (kinets XIX – pochatku XX st.): masshtaby, osnovni napriamy, kharakterni osoblyvosti [Migration movement from Western Ukrainian lands (late 19th - early 20th centuries): scope, main directions, characteristic features]. *Kraieznavstvo*. [Local history], 1, 101-106. [in Ukrainian]
18. Sych, O. Do pytannia pro rol yevreiv u protsesi ukrainskoi emihratsii v SShA i Kanadu (kinets XIX – pershi desiatyrichchia XX st.) [On the question of the role of Jews in the process of Ukrainian emigration to the USA and Canada (end of the 19th - first decades of the 20th century)]. *Pytannia istorii novoho ta novitnoho chasu* [Issues of modern and modern history], 3, 35–43. [in Ukrainian]
19. Tserkovni spravy v Kanadi [Church Affairs in Canada]. (1901). *Ruslan*, 197. 31 serpnia (13 veresnia), 1–2. [in Ukrainian]
20. Tserkovni spravy v Kanadi [Church Affairs in Canada]. (1901). *Ruslan*, 198, 1(14) veresnia, 1–2. [in Ukrainian]
21. Tserkovni spravy v Kanadi [Church Affairs in Canada]. (1901). *Ruslan*, 199. 2(15) veresnia, 1–2. [in Ukrainian]
22. Visty z Kanady [Lead from Canada]. (1990). *Rusla*, 101, 5 (18) maia, 1–2. [in Ukrainian]
23. Visty z Kanady [Lead from Canada]. (1990). *Ruslan*, 100, 4 (17) maia, 1–2. [in Ukrainian]

Надійшла до редакції / Received: 15.02.2024

Схвалено до друку / Accepted: 23.04.2024

УДК 94: 008](1–22) «1943/1950»

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-31-Shamrai>

Oleksandr Shamrai

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History and Law, Cherkasy State Technological University, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2515-0673>

e-mail: shamraiog@gmail.com

Bibliographic Description of the Article: Shamrai, O. (2024). Coverage of the life of the Ukrainian post-war village on the pages of the local press (1943–1950). *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 31, 89-95 (In Ukrainian). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-31-Shamrai>

COVERAGE OF THE LIFE OF THE UKRAINIAN POST-WAR VILLAGE ON THE PAGES OF THE LOCAL PRESS (1943–1950)

Abstract. *The purpose of the article is to study the practice of covering various aspects of post-war Ukrainian village life (1943–1950) based on the materials of the local press of the regions of Central Ukraine, to clarify the ideological component of printed publications as a means of forming the public opinion of rural residents and their participation in reconstruction processes.*

Scientific novelty. *The author of the article for the first time carried out an analysis of the content of publications on rural studies in the local press of the post-war period and introduced new source data into scientific circulation, characterized the circle of authors who contributed to local newspapers and critically considered the ideological conditions of their functioning.*

Conclusions. *It was found that the local press was an important means of covering the life of the post-war Ukrainian village (1943–1950) and was represented by district newspapers. Their content and thematic orientation were determined by the ruling Communist Party ideology at the time. Newspapers, acting as a leader of the political course of the Bolshevik Party, paid special attention to campaigning and propaganda work, covering the process of agricultural production and the implementation of economic plans and socialist commitments.*

Post-war rural life coverage in the local press was carried out under the control of Communist Party authorities and was aimed at creating an atmosphere of popular support for the Stalinist course of the Communist Party in society. Such topics as the famine of 1946-1947, political repressions and persecutions were neglected.

Keywords: *mass media, newspaper, propaganda, agitation, public opinion, post-war reconstruction.*

Олександр Шамрай

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та права, Черкаський державний технологічний університет, м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2515-0673>

e-mail: shamraiog@gmail.com

Бібліографічний опис для цитування: Шамрай О. Висвітлення життя українського повоєнного села на сторінках місцевої преси (1943–1950 рр.). *Український селянин*. 2024. Вип. 31. С. 89-95. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-31-Shamrai>

ВИСВІТЛЕННЯ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО ПОВОЄННОГО СЕЛА НА СТОРІНКАХ МІСЦЕВОЇ ПРЕСИ (1943–1950 РР.)

Анотація. *Метою статті є дослідження практики висвітлення різних аспектів життя українського повоєнного села (1943 – 1950 рр.) за матеріалами місцевої преси областей Центральної України, з'ясування ідеологічного компоненту друкованих видань як засобу формування громадської думки сільських жителів та їх участі у відбудовчих процесах.*

Наукова новизна. *Автором статті уперше здійснено аналіз змістовного наповнення публікацій селянознавчої тематики у місцевій пресі повоєнного часу і уведено до наукового обігу нові джерельні дані, охарактеризовано коло авторів, які дописували до місцевих газет, та критично осмислено ідеологічні умови їх функціонування.*

Висновки. *З'ясовано, що місцева преса була важливим засобом висвітлення життя українського повоєнного села (1943 – 1950 рр.) і представлена районними газетами. Їх зміст і тематична спрямованість визначалися панівною тоді компартійною ідеологією. Газети, виступаючи провідником політичного курсу комуністичної партії, особливу увагу звертали на агітаційно-пропагандистську роботу, висвітлення процесу сільськогосподарського виробництва та виконання господарських планів і соціалістичних зобов'язань.*

Відображення у місцевій пресі сільського життя повоєнного часу здійснювалося під контролем компартійних

органів і націлювалося на створення у суспільстві атмосфери всенародної підтримки сталінського курсу комуністичної партії. Поза увагою залишалися такі теми, як голод 1946 – 1947 рр., політичні репресії й переслідування.

Ключові слова: засоби масової інформації, газета, пропаганда, агітація, громадська думка, повоєнна відбудова.

Постановка проблеми.

Місцева преса у період повоєнної відбудови була важливим чинником життя українського селянства, одним із найбільш дієвих каналів поширення інформації та засобом впливу на формування громадської думки та ідеологічного світогляду сільського населення. Місцева преса у повоєнному селі була представлена найбільш наближеними до сільського повсякдення районними газетами.

Випуск місцевих газет у надзвичайно складних умовах почав налагоджуватися відразу після звільнення України від нацистських окупантів. Усі без винятку вони були органами компартійних комітетів та місцевих рад, інструментами політичного впливу на сільських жителів, мобілізації їх на безумовне виконання п'ятирічок та спонукання до відданості партійним ідеям. На наш погляд, аналіз та узагальнені висновки щодо змістовного наповнення та тематичного спрямування матеріалів повоєнних газет суттєво доповнять загальну картину аграрної історії доби повоєнної відбудови 1943 – 1950 рр.

Звернення до теми місцевої преси набуває особливої актуальності, оскільки у повоєнний період 1943 – 1950 рр. вона була практично безальтернативним джерелом інформації для сільського населення про події внутрішнього і зарубіжного життя. Актуальність дослідження посилюється ще й тим, що багато аспектів цієї проблематики залишаються все ще недостатньо дослідженими.

Тому видається вкрай важливим розширення меж дослідницького пошуку із залученням джерельної бази, зокрема уведення до наукового обігу матеріалів архівних номерів місцевих газет повоєнного періоду. Розгляд проблеми на прикладі областей Центральної України дасть можливість з'ясувати роль і місце місцевої преси у системі ідеологічного впливу на суспільне життя українського повоєнного села.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Повоєнна відбудова українського села крізь призму матеріалів місцевої преси тривалий час фактично залишалася поза увагою дослідників. До неї почали звертатися лише останнім часом. Життя українського повоєнного села (1943 – 1950 рр.) набуло дотичного розкриття у публікаціях Д. Костюка¹, О. Федотової², В. Мельниченка³. Проте предметом окремого дослідження дотепер не була.

Мета статті.

Мета статті полягає у тому, щоб на основі опрацювання архівних джерел (примірників місцевих газет) та наукової літератури з'ясувати особливості життя українського повоєнного села в інтерпретації місцевої преси. Водночас визначати роль і місце газет у задоволенні інформаційних потреб сільського населення України як складової ідеологічного впливу тоталітарної системи на свідомість селян.

Виклад основного матеріалу.

Важливим складником ідеологізації духовного життя українського селянства у повоєнний час виступала місцева преса, яка в сільській місцевості була монополюючою представлена районними газетами («районками»). В окремих випадках сільський медіа-простір доповнювався стінгазетами, а з часом і дротовим радіомовленням.

¹ Костюк Д. Політична ідеологія в місцевій пресі періоду пізнього сталінізму (на прикладі Запорізької області). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2019. Вип. 32. Т. 2. С. 79–86.

² Федотова О. Діяльність органів цензури УРСР зі збереження державної таємниці в пресі у другій половині 1940-х рр. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: історичні науки*. 2021. № 3. 32 (71). С. 142–147.

³ Мельниченко В. Висвітлення життя повоєнного села в районній пресі (1943–1950 рр.). *Український селянин*. 2012. Вип. 13. С. 31–33; Мельниченко В. Відновлені газети повоєнного часу // *Історія преси Черкащини (XX – початок XXI ст.)*. Черкаси: «Вертикаль», видавець Кандич С.Г., 2020. С. 117–135.

Районні газети в центральних областях України почали виходити невдовзі після звільнення території від нацистських окупантів. Роботу редакцій газет доводилося відновлювати практично «з нуля», оскільки вони зазнали великих втрат внаслідок окупації: частина журналістів загинула під час війни, інші перебували в діючій армії або в евакуації. Майже все поліграфічне обладнання було знищене або вивезене. Газети друкувалися на поганому папері, у багатьох випадках у двополосному варіанті. Фотографії у більшості газет з'явилися лише в 1945 р.⁴

Однією з перших вдалося налагодити роботу редакції районної газети в Золотоноші (тоді – Полтавської області). Вже у жовтні 1943 р. вийшов її перший номер під довоєнною назвою «Червоний жовтень» (редактор Андрій Геращенко). З 17 лютого 1944 р. газета отримала нову назву – «Радянська Золотонощина». Газетярі золотоніської «районки» надавали методичну допомогу редколегіям стінних газет колгоспів і підприємств, висвітлювали їхні матеріали на своїх сторінках. У 1946 р. наказом редактора районної газети з нагоди Дня преси були премійовані кращі стінгазети і серед них – колгоспна стінгазета «Ударник» із села Щербинівка (100карбованців)⁵.

У жовтні 1943 р. перший номер відновленої районної газети вийшов у Хоролі Полтавської області. Друкувати його довелося у Харкові, оскільки своєї друкарні в райцентрі ще не було⁶. Наступного місяця районні газети не великим накладом виходили вже у 18 районах Полтавщини⁷.

Відновлені районні газети відразу стали основним і найбільш популярним джерелом інформації для сільських жителів. У Драбівському районі на Полтавщині сільські читачі отримували 650 примірників районної газети, а центральних і республіканських майже удвічі менше – 333 примірники⁸.

Місцеві газети, що поширювалися у сільській місцевості, контролювалися райкомами КП (б) України та районними радами депутатів трудящих, які й визначали їх наповнення та змістовно-тематичне спрямування. Працюючи в лещатах жорсткого ідеологічного регламенту, редакційні колективи «районок» подавали газетний матеріал практично за однією схемою. Пріоритет мала обов'язкова офіційна інформація про події загальносоюзного і республіканського та міжнародного рівнів (партійні та урядові рішення, найважливіші події за кордоном), а також матеріали, в яких висвітлювалися місцеві проблеми і ставилися партійні завдання виробничого та ідеологічного характеру. Такі матеріали, як правило, розміщувалися на перших сторінках.

Доки ще тривала Друга світова війна на сторінках місцевої преси чільне місце посідала інформація про перебіг бойових операцій, зокрема і за участю союзників. Наприклад, у гельм'язівській районній газеті «Колгоспник Гельм'язівщини» (Полтавщина) за 21 квітня 1944 р. перша сторінка відкривалася офіційним матеріалом «На фронтах Великої Вітчизняної війни» (огляд воєнних дій за час з 12 по 18 квітня 1944 року). Повідомлялося, що «війська 4-го Українського фронту 12 квітня штурмом прорвали міцно укріплені Ішунські позиції противника і, швидко просуваючись вперед, вже на слідуючий день внаслідок навалної атаки танкових з'єднань і піхоти оволоділи столицею Криму містом Сімферополь, містом і портом Євпаторія. 14 квітня наші війська зайняли міста Бахчисарай, Алушта і Саки»⁹.

4 Мельниченко В. Відновлені газети повоєнного часу / В. М. Мельниченко // Історія преси Черкащини (XX – початок XXI ст.). Черкаси: «Вертикаль», видавець Кандич С.Г., 2020. С. 117–135.

5 Біля витоків. URL: http://zolotonosha.osp<ua.info/ch<6_fl<zmi.html / Сайт міста Золотоноша. Назва з екрана.

6 Інформація Полтавського обкому партії Центральному Комітету КП (б) У про знищення фашистськими окупантами на території області культурно-освітніх закладів. 13 жовтня 1943 р. / Культурне будівництво в Українській РСР (червень 1941–1959). К., 1989.

7 Інформація Полтавського обкому партії Центральному Комітету КП(б) У про розгортання роботи закладів вищої школи, народної освіти, мережі культурно-освітніх закладів на визволеній території області. 28 листопада 1943 р. / Культурне будівництво в Українській РСР (червень 1941–1959). К., 1989.

8 Мельниченко В. Відновлені газети повоєнного часу // Історія преси Черкащини (XX – початок XXI ст.). Черкаси: «Вертикаль», видавець Кандич С.Г., 2020. С. 119.

9 На фронтах Великої Вітчизняної війни. *Колгоспник Гельм'язівщини*. 1944. 21 квітня.

Букська районна газета «Ленінським шляхом» (Київщина) за 9 липня 1944 р. на першій сторінці після щоденного зведення Радянського Інформбюро про ситуацію на фронтах, розмістила широкий міжнародний огляд. Увесь він присвячувався висадці 6 липня союзних армій на північному узбережжі Франції. Повідомлялося, що того дня Ла-Манш перетнули 4 тис. американських і англійських кораблів за підтримки 11000 літаків. Кожному солдатіві був вручений підписаний командуючим експедиційними силами Ейзенхауером наказ, в якому говорилося: «Разом з нашими доблесними союзниками і співбратами по зброї на інших фронтах ви здійсните розгром німецької воєнної машини, врятуєте від фашистської тиранії пригнічені народи Європи, гарантуєте нам безпеку у вільному світі»¹⁰.

Окрім обов'язкової офіційної інформації основу змісту місцевих газет складала сільська тематика, передусім у районах з переважаючим сільським населенням і багатогалузевим сільськогосподарським виробництвом. На сторінках районних газет висвітлювалася робота колгоспів, машино-тракторних станцій, а також сільських шкіл, культосвітніх установ та інші аспекти життя українського повоєнного села.

Районні газети систематично публікували зведення про хід сільськогосподарських робіт у розрізі окремих господарств. Тут же вміщувалися коментарі, в яких називалися передовики виробничого процесу і піддавалися критиці відстаючі господарства. Насичений статистичними викладками оперативний матеріал давав узагальнене уявлення про хід виконання польових робіт, стан справ у тваринницькій галузі.

Зведення в більшості випадків були перевантажені цифрами і надмірно деталізовані, а тому не завжди привертали увагу пересічного читача. Так, токмацька районна газета «Соціалістичне поле» Запорізької області опублікувала зведення райземвідділу про хід зяблевої оранки, до якого були включені усі 88 колгоспи з прізвищами їх голів і наведені показники виконання плану у відсотках станом на 20 листопада 1946 р.¹¹ Гадяцька районна газета «Будівник комунізму» Полтавської області зведенням про хід сівби ранніх ярих станом на 20 квітня 1948 р. охопила усі сільські ради і 78 колгоспів¹². У місцевих газетах також друкувалися статистика про залучення коштів, збір господарського податку та виконання інших видів робіт за планами партійно-радянських органів.

Газети публікували короткі підбірки інформаційних матеріалів про сільське життя, акцентуючи увагу на господарські справи. Так, у звенигородській районній газеті «Прапор перемоги» (Київська область) такі матеріали друкувалися під рубрикою «По нашому району». У номері за 8 лютого 1945 р. під цією рубрикою вміщено інформацію про те, що в районі ведеться робота зі створення парникового господарства, для якого необхідно закласти 3350 парникових рам, вивезти 2010 т гною та виконати інші роботи. Повідомлялося також, що відбулася нарада голів колгоспу, на якій зроблено аналіз виконання комплексу сільськогосподарських робіт із підготовки до весняної сівби, а також обговорено питання про забезпечення лікарень і шкіл району паливом¹³.

Під такою ж рубрикою «По нашому району» хроніку місцевого життя пропонувала читачам п'ятихатська районна газета «Радянський патріот» (Дніпропетровська область). У номері за 7 листопада 1948 р. повідомлялося про те, що в селі Саврівка створено кролеферму, а доярка колгоспу імені Хрущова станом на 1 листопада надоїла по 2065 літрів молока від кожної корови. Серед новин району – інформація про те, що в районі стала до ладу нова телефонна станція на 300 точок, колектив шахти «Головогнетрив» електрифікував 60 осель селян у підшефному колгоспі імені Шмідта, у селі Жовта члени радіо гуртка місцевої школи виготовили 17 детекторних радіоприймачів і встановили їх в хатах колгоспників¹⁴.

10 *Ленінським шляхом*. 1944. 9 червня.

11 *Соціалістичне поле*. 1946. 24 листопада.

12 *Будівник соціалізму*. 1948. 22 квітня.

13 *По нашому району. Прапор перемоги*. 1945. 8 лютого.

14 *По нашому району. Радянський патріот*. 1948. 7 листопада

Про рівень культурно-освітньої роботи в повоєнному селі інформують досить часті статті й замітки місцевої преси. Крім позитивної інформації про роботу клубів і бібліотек, у газетах нерідко друкувалися і критичні матеріали, в яких йшлося про недоліки в організації культурно-освітньої роботи на селі. Зокрема, гадяцька районна газета «Будівник соціалізму» (Полтавська область) повідомляла, що в одному з найбільших сіл Гадяцького району – Веприку, де у 1948 р. було 7 колгоспів, МТС, санаторій, спецучилище і школа, в сільському клубі не було створено жодного гуртка художньої самодіяльності й установа фактично не працювала. Завідувач клубом числився як рахівник сільської ради¹⁵.

Вміщена у токмацькій районній газеті «Соціалістичні лани» замітка з промовистою назвою «Коли буде кіно?» ставила питання про незадовільне кінообслуговування у с. Чумаки Токмацького району (Запорізька область). Кінофільми у цьому великому селі демонстрували у кращому випадку один раз на місяць¹⁶.

Відзначимо, що на сторінках місцевих газет вміщувалося чимало критичних матеріалів, у яких викривалися недоліки й в інших сферах сільського життя, що, на наш погляд, можна розглядати як позитивне явище. Критиці піддавалися керівники та спеціалісти колгоспів, окремі структурні підрозділи. У поле критики потрапляли також первинні партійні та комсомольські організації, звичайно, що за погодженням із партійним керівництвом.

Реагування на критичні виступи «районки», які були органами партійних комітетів, було обов'язковим. Кожна районна газета мала рубрику «Слідами виступів районної газети», в якій публікувалися наслідки розгляду газетних матеріалів. Так, у газеті «Приорізька правда» (с. Котовка Дніпропетровської області) у відповідь на критичний виступ газети районний прокурор повідомляв, що після інформації газети про фінансові порушення в одному з колгоспів району, винні притягнуті до кримінальної відповідальності¹⁷.

Опрацювання газетної періодики повоєнних років засвідчує, що навіть війна й неймовірна скрута не змогли притишити ідеологічного прагнення видавати бажане за дійсне, показувати реальне життя не таким, яким воно є, а таким яким його хотіло б бачити партійне керівництво.

З газетних сторінок не сходило ім'я Й. Сталіна. Наприклад, під «сталінську» тему катеринопільська районна газета «Колгоспник» за 17 лютого 1946 р. відвела всю першу сторінку. У відповідь на промову «вождя» перед виборами до Верховної Ради СРСР усі підібрані дописи були присвячені возвеличуванню його культу: «Промова вождя запалює на нові трудові подвиги», «Я вдруге слухала Сталіна», «У відповідь на промову вождя»¹⁸.

Буденна і тяжка праця селян у повоєнних колгоспах штучно і пафосно прив'язувалася до виконання соціалістичних зобов'язань та партійних рішень, а високі показники приурочувалися до політичних дат, «вказівок і порад товариша Сталіна». У статті «Колгоспні тваринники відповідають на постанову партії і уряду» на сторінках юр'ївської районної газети «Сталінець» (Дніпропетровська область) йшлося про те, що як тільки вийшла чергова постановка уряду і ЦК КП (б) У, то всі тваринники колгоспу імені 17-річчя Жовтня «поставили собі завдання у здійсненні вимог партії і уряду»¹⁹.

Подібні матеріали під пафосними наказово-мобілізуючими заголовками і рубриками подавалися й в інших районних газетах. Так, районна газета району імені Петровського «Соціалістичні лани» (Київська область) за 5 липня 1944 р. у передовій статті «По більшовицькому здійснити рішення пленуму ЦК КП(б) У» зазначала: «Пленум ЦК КП(б)У вказав, що всю нашу господарську діяльність треба сполучати з партійно-організаторською і партійно-політичною роботою. Треба пам'ятати, що кожен комуніст повинен бути агітатором і вести політичну роботу в масах трудящих... Немає сумніву, що більшовики і всі трудящі нашого

15 Нікітіна П. Робота двох клубів. Будівник соціалізму. 1948. 22 квітня.

16 Кріпак Я. Коли буде кіно? Соціалістичне поле. 1946. 24 листопада.

17 Мельниченко В. Висвітлення життя повоєнного села в районній пресі (1943–1950 рр.). Український селянин. 2012. Вип. 13. С. 31–33.

18 Колгоспник. 1946. 17 лютого.

19 Беліна О. Колгоспні тваринники відповідають на постанову партії і уряду. Сталінець. 1948. 8 лютого.

району з честю виконують рішення Пленуму ЦК КП(б)У, всі вказівки великого Сталіна і його соратника М. С. Хрущова»²⁰.

Аналіз змісту місцевих газет переконує, що висвітлення різних сфер сільського життя хвибувало на односторонність – надмірна увага приділялася лакуванню реального стану справ, безальтернативній пропаганді «єдино правильної» політики правлячої партії. Потужна ідеологічна обробка сільських жителів, як й інших верств населення, досягала своєї мети. Про це свідчать наслідки таких політичних кампаній, як вибори до Верховної Ради СРСР 1946 р. і вибори до Верховної Ради УРСР 1947 р., коли «Блок комуністів і безпартійних» підтримало майже 100% виборців.

Водночас зміст газетних матеріалів засвідчує, що поза газетними сторінками залишалися такі теми, як голод 1946 – 1947 рр., політичні репресії й переслідування. Ще навесні 1946 р. жителі сіл почали потерпати від голоду, майже не отримуючи зерна на вироблені трудодні. Пік голоду припав на зиму 1946–1947 рр. та весну 1947 р. Від недоїдання сільське населення страждало на дистрофію, особливо діти й літні люди. Лише за офіційною інформацією, на початку 1947 р. в Україні зафіксовано 448 тис. хворих на дистрофію²¹. Тільки за офіційними даними, станом на 1 червня 1947 р. у Київській області налічувалося 66 000 виснажених селян, у Дніпропетровській – 52 767, Полтавській – 44 929²².

Натомість офіційна пропаганда у цей час твердила про неухильне поліпшення добробуту людей. Так у статті «Відроджується колгоспна Хорольщина» секретаря Хорольського райкому КП(б)У Т. Чернухи, що була вміщена в обласній газеті «Зоря Полтавщини» 24 вересня 1947 р., на широку читацьку аудиторію повідомлялося, що «колгоспи Хорольщини достроково виконали першу заповідь перед державою – хлібоздачу. На 20 вересня колгоспами здано понад встановлений план 500 ц хліба. Здача хліба понад план триває. Самовіддана праця колгоспників значно поліпшила їх добробут. Багатшим і повно ціннішим став колгоспний трудовдень»²³.

Висновки.

Найбільш важливим і постійним інформаційним засобом висвітлення життя українського повоєнного села (1943 – 1950 рр.) була місцева преса, яка в основному презентована районними газетами. Випуск цих газет відновився відразу після звільнення території районів у довоєнних адміністративних межах.

Усі районні газети контролювалися місцевими компартійними та державними органами, що й визначало їхню змістовно-тематичну спрямованість відповідно до пануючої ідеології. На першому місці була тиражована офіційна інформація про партійно-радянські рішення, події внутрішнього і міжнародного життя. Особлива увага приділялася також проблемам сільськогосподарського виробництва і виконанню господарських планів та соціалістичних зобов'язань.

Зроблений аналіз номерів місцевих газет дає підстави для узагальненого висновку про те, що висвітлення на їх сторінках сільського життя повоєнного часу здійснювалося у звичній для преси тоталітарного типу манері. Інформація у більшості випадків була спрямована на створення атмосфери переваг соціалістичного ладу і всенародної підтримки курсу комуністичної партії та Й. Сталіна. Водночас замовчувалися такі трагічні сторінки історії українського народу, як голод 1946 – 1947 рр., політичні репресії і переслідування.

20 По більшовицькому здійсненні рішення пленуму ЦК КП(б) У. *Соціалістичні лани*. 1944. 5 липня.

21 Білас І. Репресивна каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історично-правовий аналіз: У 2-х книгах. – Кн. 1. К.: Либідь-Військо України, 1994. 432 с.

22 Веселова О. Голод 1946 – 1947 рр. Причини і наслідки // *Історія українського селянства: Нариси в 2-х томах*. К.: Наукова думка, 2006. Т.2. 652 с.

23 Чернуха Т. Відроджується колгоспна Хорольщина. *Зоря Полтавщини*. 1947. 24 вересня.

References:

1. Belina, O. (1948) Kolhospni tvarynnyky vidpovidaiut na postanovu partii i uriadu. [Collective farm livestock breeders respond to the resolution of the party and the government]. *Stalinets*, February 8. [in Ukrainian].
2. Bilas, I. (1994) Repressive penal system in Ukraine. 1917–1953: Socio-political and historical-legal analysis [Represyivno-karalna systema v Ukraini. 1917–1953: Suspilno-politychnyi ta istoryko-pravovyi analiz]. Kyiv: Lybid-Army of Ukraine. [in Ukrainian].
3. *Bilia dzherel [Near the sources]*. Retrieved from http://zolotonosha.osp.ua/info/ch6_flzmi.html / Site of the city of Zolotonosha. Title from the screen. [in Ukrainian].
4. Budivnyk sotsializmu. [Builder of socialism]. (1948), April 22. [in Ukrainian].
5. Chornukha, T. (1947) Kolhospna Khorolshchyna vidrodzhuetsia. The collective farm Khorolshchyna is reviving. *Zoria Poltavshchyny [Zorya Poltavshchyna]*, September 24. [in Ukrainian].
6. Fedotova, O. (2021) Diialnist tsenzoriv URSR shchodo zberezhenia derzhavnoi taiemnytsi v presi v druhii polovyni 1940-kh rokiv [The activities of the censors of the Ukrainian SSR in the preservation of state secrets in the press in the second half of the 1940s] *Naukovi zapysky TNU im. V. I. Vernadskoho. Serii: istorychni nauky [Scholarly notes of TNU named after V. I. Vernadskyi. Series: historical sciences]*, 3, 32 (71), 142–147. [in Ukrainian].
7. History of the Ukrainian peasantry [Istoriia ukrainskoho selianstva] (2006) Kyiv: Naukova dumka, 2. [in Ukrainian].
8. *Kolhosnyk [Collective farmer]* (1946), February 17. [in Ukrainian].
9. Kostyuk, D. (2019). Politychna ideolohiia v mistsevii presi periodu piznoho stalinizmu (na prykladi Zaporizkoi oblasti). [Political ideology in the local press of the period of late Stalinism (on the example of the Zaporizhzhia region)]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. [Scientific works of the Faculty of History of Zaporizhzhya National University]*, 19, 32, 2, 79–86. [in Ukrainian].
10. Kripak, Ya. (1946) Koly bude film? [When will the movie be?] *Sotsialistychna nyva [Socialist field]*, November 24. [in Ukrainian].
11. *Kulturne budivnytstvo v URSR (cherven 1941–1959 rr.). [Cultural construction in the Ukrainian SSR (June 1941–1959)]*. (1989). Kyiv, 1989. [in Ukrainian].
12. Lenynskiy shliakh [Lenin's way] (1944), June 9. [in Ukrainian].
13. Melnychenko, V. (2012) Vysvitlennia zhyttia povoiennoho sela v raionnii presi (1943–1950 rr.) [Coverage of the life of the post-war village in the district press (1943–1950)] *Ukrainskyi selianyn [Ukrainian peasant]*, 13, 31–33. [in Ukrainian].
14. Melnychenko, V. (2020). [History of the press of Cherkasy region (XX – beginning of the XXI century)]. Cherkasy: «Vertikal», publisher S.G. Kandych. [in Ukrainian].
15. Na frontakh Velykoi Vitchyznianoï viiny [On the fronts of the Great Patriotic War] (1944). *Kolhosnyk Helmiyazushchyny [Kolhosnyk Helmyazushchyna]*, April 21. [in Ukrainian].
16. Nikitina, P. (1948). Robota dvokh klubiv [Work of two clubs] *Builder of socialism [Budivnyk sotsializmu]*, April 22. [in Ukrainian].
17. *Po nashomu raionu [Around our district]* (1945) *Prapor peremohy [Banner of victory]*, February 8. [in Ukrainian].
18. *Po nashomu raionu [Around our district]* (1948) *Radianskyi patriot [Soviet patriot]*, November 7. [in Ukrainian].
19. *Sotsialistychne pole. [Socialist field]*. (1946), November 24. [in Ukrainian].
20. Vykonaty rishennia plenumu TsK KP(b)U zghidno z bilshovytskym zakonom [To carry out the decision of the plenum of the Central Committee of the CP(b) in accordance with the Bolshevik law] (1944) *Sotsialistychni lany [Sotsialistski lany]*, July 5. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 07.04.2024

Схвалено до друку / Accepted: 07.06.2024

Аграрна історія в іменах

Agrarian history in names

UDC 94:334.73:631.11(477-22)»18/19»]:929ЛєВІТСЬКІЙ(045)

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-31-Kornovenko-Pasichna>

Serhii Kornovenko

Doctor of History, Professor, Director of the Research Institute of Peasantry and Agrarian History Studies, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6268-2321>

e-mail: s-kornovenko@ukr.net

Yulia Pasichna

PhD (History), specialist of PhD department, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7357-7623>

e-mail: pasichna_yulia@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Kornovenko, S. & Pasichna, Yu. (2024). The agrarian perspective of Mykola Levytsky's cooperative views and activities. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 31, 96-106. (In English). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-31-Kornovenko-Pasichna>

THE AGRARIAN PERSPECTIVE OF MYKOLA LEVYTSKY'S COOPERATIVE VIEWS AND ACTIVITIES

Abstract. In the latest scientific historical literature, various aspects of the multifaceted figure of the “father of artel” are objectively covered. At the same time, it is not about the agrarianist aspect of cooperative ideas and practices of M. Levytskyi. With this in mind, the authors found out the agrarianist context of Mykola Vasyliovych's cooperative thoughts.

The authors of the article aim to reveal the agrarian context of Mykola Levytsky cooperative thoughts.

Conclusions. Thus, comparing the intellectual and practical heritage of M. Levytsky with the theoretical heritage of agrarianism allows us to reasonably conclude that there is an agrarian context in Mykola Levytsky cooperative reflections. Like the agrarians, he did not absolutize the role and importance of cooperation in the peasant world of the second half of the nineteenth and first third of the twentieth centuries, but he gave it a prominent place. Adhering to a peasant-centered approach, the “artel father” identified cooperation in general and agricultural artels in particular as an alternative, a “third way” to the models of development of the peasant world of that time: socialism (Marxism) and capitalism. He understood the peasantry and peasant farms as a social and economic basis, the progress of which (in a broad sense) would be ensured by cooperation as a voluntary self-organization of peasant individuals.

Keywords: M. Levytskyi, “father of artel”, cooperation, artel, agrarianism.

Сергій Корновенко

доктор історичних наук, професор, директор Науково-дослідного інституту селянства та вивчення аграрної історії, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6268-2321>

e-mail: s-kornovenko@ukr.net

Юлія Пасічна

кандидат історичних наук, фахівець відділу аспірантури, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7357-7623>

e-mail: pasichna_yulia@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Корновенко С., Пасічна Ю. Аграристський ракурс кооперативних поглядів і діяльності Миколи Левитського. *Український селянин*. 2024. Вип. 31. С. 96-106. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-31-Kornovenko-Pasichna>

АГРАРИСТСЬКИЙ РАКУРС КООПЕРАТИВНИХ ПОГЛЯДІВ І ДІЯЛЬНОСТІ МИКОЛИ ЛЕВИТСЬКОГО

Анотація. У новітній науковій історичній літературі предметно висвітлено різні аспекти багатогранної постаті «артільного батька». Водночас не йдеться про аграристський ракурс кооперативних ідей і практик М. Левитського. Зважаючи на це, автори з'ясували аграристський контекст кооперативних розмислів Миколи Васильовича.

Автори статті ставлять за мету розкрити аграристський контекст кооперативних розмислів Миколи Васильовича.

Висновки. Зіставлення інтелектуальної та практичної спадщини М. Левитського з теоретичним надбанням аграризму уможливило обґрунтований висновок про наявність аграристського контексту в кооперативних розмислах Миколи Васильовича. Як і аграристи, не абсолютизуючи роль і значення кооперації у селянському світі другої половини XIX – першої третини XX ст., він відводив їй чільне місце. Дотримуючись селяноцентричного підходу, «артільний батько» кооперацію загалом і хліборобські артілі зокрема ідентифікував як альтернативу – «третій шлях» тогочасним моделям розвитку селянського світу: соціалізму (марксизму) та капіталізму. Селянство і селянські господарства розумів як соціальну і економічну основу, прогрес якої (в широкому сенсі) забезпечить кооперація як добровільна самоорганізованість селянських індивідумів.

Ключові слова: М. Левитський, «артільний батько», кооперація, артіль, аграризм.

Problem statement. Among the pleiad of Ukrainian intellectuals, public figures, and people who cared about the fate of the people, in particular the peasantry, in the second half of the nineteenth and first third of the twentieth centuries, Mykola Levytsky occupied a prominent place. His personality, creative and practical heritage attracted the attention of his contemporaries. This was due to the fact that, despite being in tune with their time, they were distinguished by high moral qualities, a depth of understanding and comprehension of reality, and an active position in addressing socio-economic and socio-political issues of the time. The views of the “Artel Father”, his experience in the field of cooperation, and his non-standard practical steps in the self-organization of peasants have not lost their significance in our time. Given the versatility of M. Levytsky personality, the uniqueness of his intellectual and practical achievements, their study is relevant.

Research analysis.

The socio-political intellectual and practical heritage of M. Levytsky has become an object of scientific study in the modern Ukrainian historiography. This topic is the focus of multigenre research by V. Marochko¹, A. Panteleimonenko³, E. Kostyk⁴, M. Aliman⁶, V. Vovchenko⁷, L. Syniavska¹⁰, V. Recruit and O. Stepchenko¹¹, S. Heley¹³, I. Pyatnytska¹⁴, O. Zhytkov¹⁶, V. Danylenko¹⁷, and others.

1 Марочко В. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 pp.). Київ: М.Р. Kots Publishing, 1995. 244 с.

2 Марочко В.І. ЛЕВИТСЬКИЙ Микола Васильович / Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / редкол.: В. А. Смолій та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2009. 790 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Levytsky_M_V (останній перегляд: 28.05.2024)

3 Пантелеймоненко А. Микола Левитський. Українські кооператори. Історичні нариси. Книга 1. Львів: Укоопосвіта, 1999. С.130–136.

4 Костик Є. Микола Левитський – організатор артільного руху. *Український селянин*. 2002. Вип. 5. С. 48 – 51.

5 Костик Є. Дискусії навколо діяльності М. В. Левитського. *Український селянин*. 2008. Вип.11. С. 125–128.

6 Аліман М. Микола Левитський: кооперація – найкраща квітка на полях рідного краю. *Вісті Центральної спілки споживчих товариств*. 2003. № 23. С.7.

7 Вовченко В. Архівна спадщина і бібліотека Миколи Васильовича Левитського (1859 – 1936) як джерело з історії українського просвітницького руху кінця XIX – 20-х років XX ст. *Бібліотечний вісник*. 2007. № 1. С. 36 – 41.

8 Вовченко В. Спогади сучасників про М.В. Левитського як історико-біографічне джерело з історії кооперації в Україні наприкінці XIX – на початку XX століття (за мемуарами особового архіву). *Рукописи та книжкова спадщина України*. 2007. Вип. 11. С. 70 – 78.

9 Вовченко В. Архівна спадщина кооператора, державного і громадського діяча М. В. Левитського (1859–1936): історія, реконструкція, зміст: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.10 «Документознавство, архівознавство». К., 2007. 16 с.

10 Синявська Л. Кооперація – незабутній досвід: з нагоди 150-річчя з дня народження «артільного батька» Миколи Левитського. *Інформаційний вісник Наукового товариства істориків-аграрників «Історико-аграрні обрії»*. 2009. № 7.

11 Рекрут В., Степченко О. «Артільний батько» Левитський Микола Васильович на Поділлі. *Освіта, наука і культура на Поділлі*. 2014. Т. 21. С. 376–386.

12 Рекрут В. Маловідомі сторінки життя М.В. Левитського на Кубані та Північному Кавказі у 1918 – 1920 роках. *Красназнавство*. 2019. № 2. С.50 – 56.

13 Гелей С. Микола Левитський – визначний громадський та кооперативний діяч кінця XIX –першої третини XX ст. *Актуальні проблеми економіки і торгівлі в сучасних умовах євроінтеграції: матеріали щорічної наукової конференції професорсько-викладацького складу і аспірантів Львівського торговельно-економічного університету* (Львів, 13–14 травня 2016 року). Львів: Растр-7, 2016. С. 62–64.

14 Пятницькова І. Землеробські артілі М.В. Левитського: антропологічний вимір. *Історичні і політологічні дослідження*. 2017. № 1 (60). С. 29–39.

15 Piatnytskova, I. Cultural-educational activity of the south Ukrainian cooperatives at the beginning of XX century. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2019. № 11. С.98–107.

16 Житков О. Формування суспільно-політичних поглядів українського кооператора Миколи Левитського в період 1890-х – початку 1900-х років. *Літопис Волині*. 2020. Вип. 22. С.25 – 30.

17 Даниленко В. Візія Миколи Левитського ролі Росії, Польщі та країн Західної Європи в історії України. *Красназнавство*. 2020. № 1

Consistently, thoroughly, the figure of M. Levytskyi, his ideological world and the world of practice are presented in the works of the Cherkasy school of agricultural historians, members of the Scientific Society of Agricultural Historians. In particular, the work of I. Farenii, who has been studying the history of Ukrainian cooperation, the figures of its leaders, and M. Levytskyi¹⁸ himself for twenty years, stands out in this area.

At the same time, despite the modern Ukrainian historiographical tradition, we do not observe a “research boom” on the topic we have raised. The figure of M. Levytsky, on the one hand, is not on the margins of historical and scientific research, but on the other hand, he has received much less attention from scholars than, say, the figures of M. Hrushevsky, P. Skoropadsky, S. Petlura, etc.

The purpose of the article.

The latest scientific historical literature substantively highlights various aspects of the multifaceted figure of the “Artel Father”, the attitude of domestic and foreign contemporaries to him, the influence of his cooperative ideas on the development of Ukrainian and world cooperation, etc. At the same time, the agrarian perspective of M. Levytsky cooperative ideas and practices is not discussed. Taking this into account, the authors of the article aim to reveal the agrarian context of Mykola Levytsky cooperative thoughts.

The statement of the basic material.

In the socio-economic and socio-political life of Naddniproianshchyna, Ukraine, the second half of the nineteenth and early twentieth centuries were the period of the Industrial Revolution, the formation of the industrial basis of the Romanov Empire’s economy, the era of modernization and politicization of the country, and the response to external, universal civilizational challenges. These were the consequences of the Great Reform of 1861 and the subsequent reforms of the 1860s and 1870s. It became a new challenge for the peasantry. The will to live prompted the peasantry to change themselves, acquire new competencies, find adequate ways to survive, and apply them in practice¹⁹.

These processes that took place during the period in question also became a challenge for Ukrainian intellectuals who were not indifferent to the fate of the people, including the peasantry. They had access to domestic and foreign literature of various genres, were interested in various socio-political ideologies, and analyzed common agricultural practices in different countries. Reflecting on the socio-cultural space of that time, of which they were a part, they considered and proposed various models of socio-economic transformations aimed at improving the socio-economic situation of the peasantry, which made up 80% of the population of the Naddniproianshchyna and the Russian Empire as a whole.

Thus, M. Levytsky considered cooperation to be one of the successful practices of that time, which yielded positive results for its participants, was an effective tool for mitigating, if not completely eliminating, not only socio-economic, but also cultural, educational, socio-political and other negatives inherent in the peasant world of that time. For him, it was “one of the banners of our era,” but not “the ultimate ideal form, beyond which there seems to be nowhere to go²⁰”.

– 4. С.84 – 90.

18 Фареній І. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). Черкаси: Національний університет ім. Богдана Хмельницького, 2003. – 144 с.; Фареній І. З історії діяльності «артільного батька» Миколи Левитського у період становлення кооперативного руху (кінець XIX – початок XX ст.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2005. Вип. 9. С. 193–201; Фареній І. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX-на початку XX століття. Черкаси : Відлуння-Плюс, 2008. 432 с.; Фареній І. Про артільного батька Миколу Левитського: Доповідь на урочистому засіданні Секції соціальної активності сільського населення з нагоди 150-річчя з дня народження Миколи Васильовича Левитського. Черкаси: «Вертикаль», видавець ПП Кандич С.Г., 2010. 36 с.; Фареній І. «Артільний батько» Микола Левитський – видний представник національної інтелігенції кінця XIX – першої третини XX ст. *Гуржіївські історичні читання.* 2011. Вип. 4. С. 99 – 101; Фареній І. Соціалізм і кооперація в поглядах «артільного батька» Миколи Левитського. *Вісник Черкаського національного. Серія Історичні науки.* 2015. №29. С. 28 – 33; Фареній І. «Елисаветград – центральне місце діяльності известного насадителя артелей»: з історії діяльності «артільного батька» Миколи Левитського: 1905 – 1918 роки. *Красзнавство.* 2019. № 2. С. 37 – 56; Фареній І. Діяльність «артільного батька» Миколи Левитського та інтелігенція його епохи в історико-методологічному аспекті (друга половина XIX – перші десятиліття XX ст.). *Вісник Черкаського національного. Серія Історичні науки.* 2022. № 1. С. 74 – 85.

19 Корновенко С. Суб’єктний складник аграрного питання як одна з передумов Української революції 1917 – 1921 рр. *Український історичний журнал.* 2017. № 4. С. 83 – 94.

20 Фареній І. Соціалізм і кооперація в поглядах «артільного батька» Миколи Левитського. *Вісник Черкаського національного. Серія*

He defended the principled position that “cooperation is the best and most appropriate manifestation of human genius within the framework of socio-economic construction.²¹” In particular, in January 1896, in a heated debate with P. Struve, who did not accept Marxism, M. Levitsky argued against the latter’s claims that “no artel kingdom, or even artel county, or any lasting artel results at all ...” could exist. Relying on the practice of introducing artels and his in-depth knowledge of the peasant world of the time, he stated: “Artels are not the result of theoretical hobbies, but a reality that attracts the greatest attention of various persons interested in the situation of our people... I did not speak of an artel kingdom, I look at artels as one of the ways to improve the economic situation in the countryside...²²” The “Artel Father” defended the same position in the fall of 1896 in Geneva, in a sharp debate with H. Plekhanov²³.

He criticized the Marxists for “deliberately ignoring the interests of the people for the sake of growing revolutionary sentiment²⁴”. He considered their ideology “the bloodless phraseology of the worst conservatives”. “In economic life,” Levitsky wrote, “they are the same centralists... I am surprised that these gentlemen are still spoken of as progressive figures²⁵”.

In addition to Marxism, Mykola Levitsky criticized capitalism. He considered it incompatible with agriculture. Instead, cooperation for him was the only “normal healthy and desirable way out ... in ... further evolution²⁶”.

Unlike the Marxists, he did not neglect the right to private property, but promoted the effective development of peasant farms. For him, they “are the basis of the economic development of the people. The viability of peasant farms, even amidst the difficult conditions in which they operate mainly in Ukraine, speaks for itself. However, it is necessary to protect small farms by self-help organizations, and to raise the cultural level of the peasant masses sufficiently²⁷”. For him, the farmers are “a conscious and noble element in history,” whose faith is being killed by the Social Democrats, “glorifying economic materialism²⁸”.

I. Fareniiy argument that cooperation is an effective form of socio-economic life for the “artel father” is correct. It “can be applied to all branches of national labor, and its beneficial influence spreads wherever its breath touches.” “Of all the existing types of organization of national labor, we know the most appropriate form of it - which would take into account the interests of both workers and society - is the cooperative, artel form ...²⁹”.

In addition, in our opinion, Mykola Vasylovych was sincerely convinced of the complementary nature of cooperation. He also considered it an effective tool for positive influence on the moral, cultural and educational components of the peasant world. According to Y. Pavlykovsky, he was also concerned about the low spiritual culture of the peasantry. In view of this, M. Levitsky was concerned that “a group of united comrades-members deepened their knowledge, their worldview, and in brotherhood and love managed to master new areas of economic life with their own spiritual and material means³⁰”. He wrote that “there is little love and much malice among us, and that only

Історичні науки. 2015. №29. С. 30.

21 Д-р Ілля Витанович Історія українського кооперативного руху. Нью-Йорк, 1964. С. 105.

22 Костик Є. Дискусії навколо діяльності М. В. Левитського. *Український селянин.* 2008. Вип.11. С. 126.

23 Вовченко В. Спогади сучасників про М.В. Левитського як історико-біографічне джерело з історії кооперації в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття (за мемуарами особового архіву). *Рукописи та книжкова спадщина України.* 2007. Вип. 11. С. 71.

24 Фареній І. Про артільного батька Миколу Левитського: Доповідь на учорішньому засіданні Секції соціальної активності сільського населення з нагоди 150-річчя з дня народження Миколи Васильовича Левитського. Черкаси: «Вертикаль», видавець ПП Кандич С.Г., 2010. С. 25.

25 Д-р Ілля Витанович Історія українського кооперативного руху. Нью-Йорк, 1964. С. 109.

26 Фареній І. Про артільного батька Миколу Левитського: Доповідь на учорішньому засіданні Секції соціальної активності сільського населення з нагоди 150-річчя з дня народження Миколи Васильовича Левитського. Черкаси: «Вертикаль», видавець ПП Кандич С.Г., 2010. С. 20.

27 Павликівський Ю. Микола Левитський В 50-ліття його громадсько-кооперативної праці. 1878 – 1928. (Біографічний нарис з портретами ювілянта). Львів, 1928. С. 10.

28 Д-р Ілля Витанович Історія українського кооперативного руху. Нью-Йорк, 1964. С. 109.

29 Фареній І. Соціалізм і кооперація в поглядах «артільного батька» Миколи Левитського. *Вісник Черкаського національного. Серія Історичні науки.* 2015. №29. С. 30.

30 Павликівський Ю. Микола Левитський В 50-ліття його громадсько-кооперативної праці. 1878 – 1928. (Біографічний нарис з портретами ювілянта). Львів, 1928. С. 10.

by joining together in good faith to work together in good agreement and in mutual brotherly love can we help ourselves and better manage our economy and life in general³¹”.

Such thoughts of M. Levytsky, formed, on the one hand, under the influence of family upbringing, pro-gymnasium teacher H. Struzhevskiyi, observations and analysis of the peasant world of that time, socio-cultural space, and, on the other hand, the works of Chernyshevskiyi, Lassalle, Drachomanov, and Marx³², became the basis for his practical activity. In 1894, in the village of Fidvar, where he formed as a personality and crystallized the fundamental principles of his worldview, he founded the first agricultural artel. Translated from Tatar, artel means “Orta” - community. This is where the word “Ortak” comes from - common, public. In essence, the artel is a union, “as “brotherhoods” and “societies” - as a kind of cooperative, known in the Russian and Ukrainian lands for thousands of years. ... The most original Ukrainian artel was the organization of the Zaporizhzhia Sich, this kind of first “Cooperative Republic,” as A. Ulitin calls it³³”.

Reflecting on the advantages of cooperation (unions, artels), its impact on the socio-economic, moral, cultural, and educational life of the rural world, M. Levytsky clearly identified seven main positions. He summarized them as follows:

1) “to be able to hold on to the land, not to abandon it and farming, which we love from our grandfathers and parents, to which we are accustomed, because farming is our favorite and native work, it is the main source of our means and our wealth”;

2) the union changes the nature of peasant labor, provides economic prosperity to the peasantry, makes it “more durable, more certain, so that it can provide for us and our families forever ... in the Union it is easier to do ... hired labor is not at all like the labor of the owners themselves, who had previously joined the Union”;

3) unionized peasant farms are more resistant to cataclysms, in particular, to crop failures, as they have sufficient stocks for both consumption and sowing grain;

4) the Union provides a real opportunity for peasant farms to apply the achievements of agronomy, breeding, and agricultural machinery;

5) peasant farms united in a union have a greater opportunity for practical commercialization of their activities by attracting loans and their effective use;

6) it is easier for cooperative peasant farms to fulfill tax and other payments and obligations;

7) a union, artel as a voluntary association of peasant farmers also fulfills a cultural and educational mission, moralizing. It is called upon to “wean ourselves from anger at each other, and to teach brotherly life, mutual respect and love...³⁴”.

The peasant-centered nature of the farmers’ unions introduced by M. Levytsky was accurately noted by Ivan Franko. He wrote that “the farmers’ unions of Levytsky’s unions grew not out of doctrine, but out of practical need and out of a fervent love for the people³⁵”. The thoughts and practical activities of the “artel father” were frankly peasant-centered. To “work for the benefit of the people,” whom he selflessly served, the “artel father” called on everyone “whose heart is not indifferent to the people’s grief, and whose mind is not clouded by stupid theories like economic materialism, historical fatalism, etc., who has eyes to see grief and ears to hear the groaning of the people ...³⁶”

Another contemporary of the “artel father,” L. Bozhko, commenting on the views of M. Levytsky, emphasized that for the latter, cooperation was “a guiding star that heralds new foundations of life

31 Левитський М. Спількова умова для хліборобських спілок. Львів: з друкарні Наукового тов. ім. Шевченка, 1901. С. 7.

32 Д-р Ілля Витанович Історія українського кооперативного руху. Нью-Йорк, 1964. С. 103.

33 Павликовський Ю. Микола Левитський В 50-ліття його громадсько-кооперативної праці. 1878 – 1928. (Біографічний нарис з портретами ювілянта). Львів, 1928. С. 9.

34 Левитський М. Спількова умова для хліборобських спілок. Львів: з друкарні Наукового тов. ім. Шевченка, 1901. С. 11 – 12.

35 Д-р Ілля Витанович Історія українського кооперативного руху. Нью-Йорк, 1964. С. 109.

36 Фареній І. Про артільного батька Миколу Левитського: Доповідь на урочистому засіданні Секції соціальної активності сільського населення з нагоди 150-річчя з дня народження Миколи Васильовича Левитського. Черкаси: «Вертикаль», видавець ПП Кандич С.Г., 2010. С. 26.

that will fulfill the long-held dream of that great era of human life when the modern principle of homo homini lupus est (man to man is a wolf) will prevail, but another - homo homini amicus est”³⁷.

At the same time, Mykola Vasylovych did not absolutize cooperation. He justified his position as follows. On the one hand, “cooperation is the only way to ensure the healthy development of the national economy.” On the other hand, “cooperation is at the same time only a milestone on the way to the economic revival of the people³⁸”. The allegory he proposed for cooperation is informative. He identified it with a crutch during illness. As long as the peasants are “sick,” i.e., unable to manage properly, they use the crutch and unite in an artel, taking advantage of all the benefits of this union. As soon as the farmers “recover,” i.e., reach a certain level of wealth that allows them to feel confident in managing individually, they believe that the crutch has fulfilled its function and get rid of it³⁹. In this context, L. Bozhko was right that “while attaching such great importance to cooperation, raising it so high, Levitsky nevertheless does not see it as a panacea, a single cure for all the people’s ills.⁴⁰”

The analysis of the above-mentioned advantages of the union and the worldview of the “artel father” gives sufficient grounds to say that M. Levytsky saw cooperation in general and agricultural artels in particular as a separate direction of development of the peasant world. It was neither socialist nor capitalist, but a “third way” based on the subjectivity of the peasantry as a separate entity distinct from other subjects of the socio-cultural space of the time. We can talk about the middle way proposed by Mykola Vasylovych, which is a characteristic feature of Central and Southeastern agrarianism in general and Ukrainian agrarianism in particular.

In support of our position, we will cite how cooperation was understood in agrarianism by Ukrainian and Central and Southeastern agrarians⁴¹.

A large cohort of intellectuals contributed to the formation of the ideology of Ukrainian agrarianism. During the second half of the nineteenth century and the first third of the twentieth century, Ukrainian agrarianism was formed as a theory and practice, presented both as an independent direction of central and southeastern agrarianism and as an element of other philosophical and political doctrines and practices. Its representatives or figures of the time, whose system of views had an agrarian component, were, for example, P. Kulish, V. Lypynskyi, P. Skoropadskyi, H. Simantsiv, V. Prokhoda, Y. Klymchach, K. Podoliaka, S. Bilodub, M. Bohun, and others. For a long time in the interwar period, the Ukrainian Agrarian Society existed in Podebrady. It was founded “for the study of agrarianism with a comprehensive familiarization with the forms of economic activity of farmers⁴²”.

The key ideologies of agrarianism are as follows: the uniqueness and indisputable value for humanity of the spiritual, moral, cultural and social properties inherent in the peasantry and its labor⁴³; recognition of the peasantry as a stratum capable of playing an independent role in political life⁴⁴; not capitalist, but a “separate” peasant way of developing society, preservation of private

37 Божко Л. М. Левитський як кооператор і його хліборобські спілки. Львів, 1909. С. 3 – 4.

38 Павликівський Ю. Микола Левитський в 50-ліття його громадсько-кооперативної праці. 1878 – 1928. (Біографічний нарис з портретами ювілянта). Львів, 1928. С. 10.

39 Фареній І. Про артільного батька Миколу Левитського: Доповідь на урочистому засіданні Секції соціальної активності сільського населення з нагоди 150-річчя з дня народження Миколи Васильовича Левитського. Черкаси: «Вертикаль», видавець ПП Кандич С.Г., 2010. С. 14.

40 Божко Л. М. Левитський як кооператор і його хліборобські спілки. Львів, 1909. С. 4.

41 Корновенко С., Тельвак В. Аграризм як селяноцентричний феномен країн Центральної та Південно-Східної Європи другої половини XIX – першої третини XX ст.: витоки і сутність явища. *Український селянин*. 2020. Вип. 24. С. 10 – 16; Компанієць О. Аграризм як селяноцентричний феномен Української революції 1917 – 1921 років у контексті розвитку європейського та північноамериканського аграризму XIX – першої третини XX століття: огляд зарубіжних джерел. *Український селянин*. 2020. Вип. 24. С. 86 – 92; Корновенко С. Хутірська філософія П. Куліша: біля джерел українського аграризму. *Український історичний журнал*. 2020. № 5. С. 64-76; Корновенко С., Тельвак В. Аграризм як селяноцентричний феномен країн Центральної та Південно-Східної Європи другої половини XIX – першої третини XX ст.: наукове осмислення явища. *Селяноцентричний феномен Української революції 1917–1921 рр.: аграризм*. Черкаси. 2021. С. 9–19; Корновенко С. Аграризм / *Велика українська енциклопедія*. URL: <https://vue.gov.ua/Аграризм>

42 Зі спогадів В. Х. Проходи – Голови Українського Аграрного Товариства у Подєбрадах, 1929 – 1934 (уривки) / *Український аграризм: збірник документів*. Черкаси, 2021. С. 269.

43 Матвеев Г. «Третий путь»? Идеология аграризма в Чехословакии и Польше в межвоенный период. М.: Изд-во Московского университета, 1991. С. 3–4.

44 Крапивин А. Аграризм Димитра Драгиева – вождя болгарских крестьян. *Вісник Донецького університету. Серія Б: Гуманітарні*

property - small peasant property as its optimal regional variant and the basis for social progress, as well as the idea of a peasant cooperative state⁴⁵; the superiority of agriculture and the rural way of life over industry and the city, as well as the peasantry over other social groups⁴⁶; the peasantry - the agricultural layer - concentrates the main positive values and qualities of society, is the foundation of the state's stability and the bearer of national identity, and the above virtues should determine its political power⁴⁷.

In both Ukrainian and Central and Southeastern agrarianism, cooperation plays a prominent role. For example, the theorist of modern Ukrainian agrarianism H. Simantsiv, as revealed in our previous studies⁴⁸, considered cooperation as the basis for “a systematic, in accordance with the laws of evolution, restructuring of the social system in the direction of its improvement and perfection⁴⁹”. Denying the significance of class antagonism, dictatorship, and revolution as engines of history, and not accepting their meanings, he proposed an alternative tool for improving society, particularly in the socio-economic and socio-political spheres. The fundamental goal in the evolution of the social model, according to the provisions of Ukrainian modern agrarianism, is “man and his good. This goal is common, e.g., should be common to all social strata⁵⁰”. It can be achieved through the cooperation of “all social strata and units and their associations⁵¹”. G. Simantsiv interpreted cooperation broadly. He understood it as a complex social phenomenon, a unique socio-political and socio-economic instrument:

- 1) “instead of class struggle - class cooperation”;
- 2) “instead of social struggles - mutual compromises and concessions for the common good”;
- 3) “cooperation of all the living forces of the people”;
- 4) harmonious development of “all components of society, and therefore of the individual”⁵².

In fact, the author of *The Modern Agrarianism*, in our opinion, proposed an innovative understanding of cooperation as a tool for implementing complementary socio-economic and socio-political models. A complementary society is a society of common values and ideals, development, prospects, comfort, and a harmonious combination of individual and collective principles.

Justifying the slogan: “PRIORITY TO COOPERATION,” Ukrainian agrarians in the Podbrady region understood cooperatives as an important economic factor in the theory of agrarianism, which was formed on the basis of their reflection on the Ukrainian agricultural reality of the second half of the nineteenth and first third of the twentieth centuries. In their view, it “leads to a fairer distribution of national income and thus leads to social reconciliation.” Among other things, they argued, in accordance with “our pre-Bolshevik life,” cooperatives were a reliable way to protect the labor of the Ukrainian farmer. The population united in cooperatives was more interested in the overall development of the “national economic process⁵³”.

The Polish agrarian S. Milkowski considered cooperatives and agricultural education to be the main factors of “progress and prosperity of the village.” In his opinion, cooperatives play a leading role in the socio-economic life of farmers, as they allow solving tasks that “exceed the capabilities of individual farms and facilitate and improve management or procurement.” Cooperatives are the backbone of agrarianism because they make economic democracy a reality. Unlike others,

науки. 1998. Вип. 2. С. 69.

45 Маковецкая Т. Крестьянские партии в политической структуре Болгарии и Румынии в первой четверти XX в. *Балканские исследования*. 1984. Вып. 9.: Вопросы социальной, политической и культурной истории Юго-Восточной Европы.

46 Аграризм // *Энциклопедия социологии*. URL: <http://dis.academic.ru/dis.nsf/socio/63/> АГРАРИЗМ

47 Галушко К. «Хліборобська ідеологія» В. Липинського у системі східноєвропейського аграризму. *Український історичний збірник*. 2000. № 2. С. 164.

48 Корновенко С. Інтелектуальна спадщина Г. Сіманціва: український аграризм / Селяноцентричний феномен Української революції 1917 – 1921 рр.: аграризм. Черкаси, 2021. С. 167 – 184.

49 Доповідь Г. Сіманціва «Новітній аграризм», прочитана в українській академічній громаді в Подєбрадах та в республікансько-демократичному клубі в Празі. 1929 р. / *Український аграризм: збірник документів*. Черкаси, 2021. С. 203 – 209. С. 225.

50 Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, Ф. 4465, Оп. 1, Спр. 747, Арк. 37, Арк. 16.

51 Там само. Арк. 16.

52 Там само.

53 Завдання Українського Аграрного Товариства у Подєбрадах (Чехословаччина), 1930. / *Український аграризм: збірник документів*. Черкаси, 2021. С. 243 – 244.

“a cooperative association is based on democratic principles, it is a ready-made and proven form of organizing economic life.” S. Milkowski believes that the fundamental distinctiveness of cooperatives lies in the following fundamental points:

- 1) money ceases to be the goal and dominant, its status is reduced to the role of a means;
- 2) the first place is occupied by a person and his/her attitude to the organization;
- 3) the rights and obligations of a cooperative member do not depend on material wealth;
- 4) the cooperative “places great emphasis on raising the moral side of a person”;
- 5) the cooperative prepares a person for higher forms of socialized management⁵⁴.

The Czechoslovakian agrarian A. Paláček, reflecting on the essence of agrarianism, reasonably wrote that supporters of agrarianism have to realize their mission in conditions of constant struggle. He clearly outlined against whom/what and for whom/what this struggle is. First of all, against the interests and ideas of other states and classes, against the ignorance and indifference of the peasantry itself. Accordingly, “for” “the modern farmer and economic progress, for cooperatives, for agricultural education, economic and political organization of the peasants, for social and cultural policy of the village...⁵⁵”.

For the Czechoslovakian agrarian, cooperation is an integral component of agrarianism, one of the fundamental and basic principles for which the struggle for it is constantly ongoing. It is of common interest to all variants of agrarianism⁵⁶. He understands it as the second stage in the development of agrarianism, which came after the abolition of serfdom and manorialism, and the economic crises of the nineteenth century. A. Paláček justifies the peasants’ initial distrust of cooperation by “lack of awareness and trust in other owners.” The evolution of peasant consciousness, socio-economic changes in their lives lead to the fact that “a peasant who grows up in the village and goes beyond it, thus recognizes that he has common interests with other peasants and people dependent on agriculture, and feels the need to jointly organize and cooperate their actions⁵⁷”.

The conclusions.

Thus, comparing the intellectual and practical heritage of M. Levytsky with the theoretical heritage of agrarianism allows us to reasonably conclude that there is an agrarian context in Mykola Levytsky cooperative reflections. Like the agrarians, he did not absolutize the role and importance of cooperation in the peasant world of the second half of the nineteenth and first third of the twentieth centuries, but he gave it a prominent place. Adhering to a peasant-centered approach, the “artel father” identified cooperation in general and agricultural artels in particular as an alternative, a “third way” to the models of development of the peasant world of that time: socialism (Marxism) and capitalism. He understood the peasantry and peasant farms as a social and economic basis, the progress of which (in a broad sense) would be ensured by cooperation as a voluntary self-organization of peasant individuals.

Funding.

The article contains the results of a study based on the fundamental research ‘Socio-cultural space of Ukraine in the second half of the nineteenth century - the first third of the twentieth century: the peasant world’ (state registration number: 0123U101600).

References:

1. Ahraryzm [Agrarism]. (n. d.) ntsyklopedyia sotsyolohyy [Encyclopedia of Sociology]. Retrieved from <http://dis.academic.ru/dis.nsf/socio/63/> АГРАРИЗМ [in Russian]

54 Мілковський С. Аграризм як форма перебудови суспільного устрою, 1933 (уривки) / Український аграризм: збірник документів. Черкаси, 2021. С. 249 – 250.

55 Палачек А. Нове селянство (основи руралізму), 1933 (уривки) / Український аграризм: збірник документів. Черкаси, 2021. С. 256 – 265. С. 256.

56 Там само. С. 259.

57 Там само. С. 258.

2. Aliman, M. (2003) Mykola Levytskyi: kooperatsiia – naikrashcha kvitka na poliakh ridnoho kraiu. [Mykola Levitskyi: cooperation is the best flower in the fields of his native land]. *Visti Tsentralnoi spilky spozhyvchykh tovarystv. [News of the Central Union of Consumer Societies]*, 23. [in Ukrainian]
3. Bozhko, L. (1909) Levytskyi yak kooperator i yoho khliborobski spilky. [Levitskyi as a cooperator and his agricultural unions] Lviv. [in Ukrainian]
4. Danylenko, V. (2020) Viziiia Mykoly Levytskoho roli Rosii, Polshchi ta krain Zakhidnoi Yevropy v istorii Ukrainy. [Mykola Levitsky's vision of the role of Russia, Poland and the countries of Western Europe in the history of Ukraine]. *Kraieznavstvo. [Local history]*, 1 – 4, 84 – 90. [in Ukrainian]
5. Farenii, I. (2003) Z istorii stanovlennia kooperatyvnoho rukhu v Naddnyprianskii Ukraini (druha polovyna XIX – pochatok XX st.). [On the history of the formation of the cooperative movement in Dnieper Ukraine (second half of the 19th - beginning of the 20th century)]. Cherkasy: Natsionalnyi universytet im. Bohdana Khmelnytskoho. [in Ukrainian]
6. Farenii, I. (2005) Z istorii diialnosti «artilnoho batka» Mykoly Levytskoho u period stanovlennia kooperatyvnoho rukhu (kinets XIX – pochatok XX st.). [From the history of the activities of the “artist father” Mykola Levitsky during the formation of the cooperative movement (end of the 19th - beginning of the 20th century)]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. [Problems of the history of Ukraine in the 19th and early 20th centuries]*, 9, 193–201. [in Ukrainian]
7. Farenii, I. (2008) Kooperatyvnyi rukh u Naddnyprianskii Ukraini v druhii polovyni XIX-na pochatku XX stolittia [Cooperative movement in Dnieper Ukraine in the second half of the 19th and early 20th centuries]. Cherkasy : Vidlunnia-Plus. [in Ukrainian]
8. Farenii, I. (2010) Pro artilnoho batka Mykolu Levytskoho: Dopovid na urochystomu zasidanni Sektzii sotsialnoi aktyvnosti silskoho naselennia z nahody 150-ricchhia z dnia narodzhennia Mykoly Vasylovycha Levytskoho. [About the father of art Mykola Levitskyi: Report at the solemn meeting of the Section of social activity of the rural population on the occasion of the 150th anniversary of the birth of Mykola Vasyliovych Levitskyi]. Cherkasy: «Vertykal», vydavets PP Kandych S.H. [in Ukrainian]
9. Farenii, I. (2011) «Artilnyi batko» Mykola Levytskyi – vydnyi predstavnyk natsionalnoi intelihentsii kintsia XIX – pershoi tretyny XX st. [Mykola Levitskyi, “Father of Artil”, is a prominent representative of the national intelligentsia of the end of the 19th - the first third of the 20th century]. *Hurzhivski istorychni chytannia. [Gurzhiev's historical readings]*, 4, 99 – 101. [in Ukrainian]
10. Farenii, I. (2015) Sotsializm i kooperatsiia v pohliadakh «artilnoho batka» Mykoly Levytskoho. [Socialism and cooperation in the views of the “artist father” Mykola Levitskyi]. *Visnyk Cherkaskoho natsionalnoho. Seriiia Istorychni nauky. [Herald of the Cherkasy National. Series Historical sciences]*, 29, 28 – 33. [in Ukrainian]
11. Farenii, I. (2019) «Elysavethrad – tsentralnoe mesto deiatelnosti yzvestnoho nasadytelia artelei»: z istorii diialnosti «artilnoho batka» Mykoly Levytskoho: 1905 – 1918 roky. [“Elysavetgrad - the central place of activity of the famous artel planter”: from the history of the activity of the “artel father” Mykola Levitskyi: 1905 – 1918]. *Kraieznavstvo. [Local history]*, 2, 37 – 56. [in Ukrainian]
12. Farenii, I. (2022) Diialnist «artilnoho batka» Mykoly Levytskoho ta intelihentsiia yoho epokhy v istoryko-metodolohichnomu aspekti (druha polovyna XIX – pershi desiatylittia XX st.). [The activities of the “artist father” Mykola Levitskyi and the intelligentsia of his era in the historical and methodological aspect (the second half of the 19th century - the first decades of the 20th century)] *Visnyk Cherkaskoho natsionalnoho. Seriiia Istorychni nauky. [Herald of the Cherkasy National. Series Historical sciences]*, 1, 74 – 85. [in Ukrainian]
13. Halushko, K. (2000) «Khliborobska ideolohiia» V. Lypynskoho u systemi skhidnoievropeiskoho ahraryzmu [“Khliborob ideology” by V. Lypinsky in the system of Eastern European agrarianism]. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk. [Ukrainian historical collection]*, 2. [in Ukrainian]
14. Helei, S. (2016) Mykola Levytskyi – vyznachnyi hromadskyi ta kooperatyvnyi diiach kintsia Kh-IKh –pershoi tretyny XIX st. [Mykola Levitskyi is a prominent public and cooperative figure of the end of the 19th and the first third of the 20th centuries]. *Aktualni problemy ekonomiky i torhivli v suchasnykh umovakh yevrointehratsii: materialy shchorichnoi naukovoii konferentsii profesorsko-vykladatskoho sk-*

ladu i aspirantiv Lvivskoho torhovelno-ekonomichnoho universytetu. [Actual problems of economy and trade in modern conditions of European integration: materials of the annual scientific conference of professors and teaching staff and graduate students of the Lviv University of Trade and Economics], 62–64. [in Ukrainian]

15. Kompaniets, O. (2020) Ahraryzm yak selianotsentrychnyi fenomen Ukrainskoi revoliutsii 1917 – 1921 rokiv u konteksti rozvytku yevropeiskoho ta pivnichnoamerykanskoho ahraryzmu XIX – pershoi tretyny XX stolittia: ohliad zarubizhnykh dzherel. [Agrarianism as a peasant-centric phenomenon of the Ukrainian revolution of 1917-1921 in the context of the development of European and North American agrarianism in the 19th - first third of the 20th century: a review of foreign sources]. *Ukrainskyi selianyn. [Ukrainian peasant]*, 24, 86 – 92. [in Ukrainian]
16. Kornovenko, S. & Telvak, V. (2020) Ahraryzm yak selianotsentrychnyi fenomen krain Tsentralnoi ta Pivdenno-Skhidnoi Yevropy druhoi polovyny XIX – pershoi tretyny XX st. [Agrarianism as a peasant-centric phenomenon of the countries of Central and South-Eastern Europe in the second half of the 19th - the first third of the 20th century]. *Ukrainskyi selianyn. [Ukrainian peasant]*, 24, 10 – 16. [in Ukrainian]
17. Kornovenko, S. (2017) Subiektnyi skladnyk ahrarnoho pytannia yak odna z peredumov Ukrainskoi revoliutsii 1917 – 1921 rr. [The subject component of the agrarian question as one of the prerequisites of the Ukrainian revolution of 1917-1921] *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. [Ukrainian Historical Journal]*, 4, 83 – 94. [in Ukrainian]
18. Kornovenko, S. (2020). Khutirska filosofi ia P.Kulisha: bilia dzherel ukrainskoho ahraryzmu [The peasant philosophy of P. Kulish: near the sources of Ukrainian agrarianism] *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. [Ukrainian Historical Journal]*, 5, 64 – 76. [in Ukrainian]
19. Kornovenko, S. Ahraryzm. [Agrarianism]. *Velyka ukrainska entsyklopediia. [Great Ukrainian encyclopedia]*. Retrieved from <https://vue.gov.ua/Аграризм> [in Ukrainian]
20. Kornovenko, S., Hlibishchuk, M., Ilytskyi, V., Kompaniets O., Iozovyi, V., Pasichna, Yu. & Telvak, V. (2021). Selianotsentrychnyi fenomen Ukrainskoi revoliutsii 1917 – 1921 rr.: ahraryzm [The peasant-centric phenomenon of the Ukrainian revolution of 1917-1921: agrarianism]. Cherkasy. [in Ukrainian].
21. Kostyk, Ye. (2002) P. Mykola Levytskyi – orhanizator artilnoho rukhu. [Mykola Levitskyi is the organizer of the artel movement]. *Ukrainskyi selianyn. [Ukrainian peasant]*, 5, 48 – 51. [in Ukrainian]
22. Kostyk, Ye. (2008) Dyskusii navkolo diialnosti M. V. Levytskoho. [Discussions surrounding the activities of MV Levitskyi]. *Ukrainskyi selianyn. [Ukrainian peasant]*, 1, 125–128. [in Ukrainian]
23. Krapyvyn, A. (1998) Ahraryzm Dymitra Drahyeva – vozhdia bolharskykh krestian [Agriculturalism of Dimitar Dragiev - the leader of the Bulgarian peasants] *Visnyk Donetskoho universytetu, Serii B: Humanitarni nauky. [Bulletin of Donetsk University, Series B: Humanities]*, 2. [in Russian]
24. Levytskyi, M. (1901) Spilкова umova dlia khliborobskykh spilok [Trade union conditions for agricultural unions]. Lviv: z drukarni Naukovoho tov. im. Shevchenka. [in Ukrainian]
25. Makovetskaia, T. (1984) Krestianskye partyy v polytycheskoi strukture Bolharyu y Rumynyy v pervoi cherty XX v. [Peasant parties in the political structure of Bulgaria and Romania in the first quarter of the twentieth century]. *Balkanskye yssledovanyia. [Balkan studies]*, 9. [in Russian]
26. Marochko, V. (1995) Ukrainska selianska kooperatsiia. [Ukrainian peasant cooperation]. *Istorykoteoretychnyi aspekt (1861–1929 rr.). [Historical and theoretical aspect (1861–1929)]*. [in Ukrainian]
27. Marochko, V. (2009) LEVYTSKYI Mykola Vasylovych [LEVITSKY Mykola Vasyliovych] Entsyklopediia istorii Ukrainy [Encyclopedia of the history of Ukraine], 6. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Levitsky_M_V [in Ukrainian]
28. Matveev, H. (1991) «Tretiy put»? Ydeolohiia ahraryzma v Chekhoslovakyi y Polshy v mezhoennyy peryod [“The Third Way”? The ideology of agrarianism in Czechoslovakia and Poland in the interwar period]. Moskva: Yzd-vo Moskovskoho unyversyteta. [in Russian]
29. Panteleimonenko, A. (1999) Mykola Levytskyi. Ukrainski kooperatory. Istorychni narysy. [Mykola Levitskyi. Ukrainian cooperators. Historical essays]. Lviv: Vyd-vo «Ukooposvita», 1. [in Ukrainian]
30. Pavlykovskiy, Yu. (1928) Mykola Levytskyi V 50-littia yoho hromadsko-kooperatyvnoi pratsi. 1878 – 1928. (Biografichnyi narys z portretmy yuvilianta). [Mykola Levitskyi On the 50th anniversary

- of his public cooperative labor 1878 – 1928. (Biographical sketch with portrait of the jubilant)] Lviv. [in Ukrainian]
31. Piatnytskova, I. (2017) Zemlerobski artili M.V. Levytskoho: antropolohichni vymir. [Agricultural artillery M.V. Levitskyi: the anthropological dimension]. *Istorychni i politolohichni doslidzhennia. [Historical and political studies]*, 1 (60), 29–39. [in Ukrainian]
32. Piatnytskova, I. (2019) Cultural-educational activity of the south Ukrainian cooperatives at the beginning of XX century. *Skhidnoievropeyskyi istorychnyi visnyk. [East European Historical Bulletin]*, 11, 98–107. [in English]
33. Rekrut, V. & Stepchenko, O. (2014) «Artilnyi batko» Levytskyi Mykola Vasylovych na Podilli. [Mykola Vasylyovych Levitskyi “Artilny father” in Podilla]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli [Education, science and culture in Podillya]*, 21, 376–386. [in Ukrainian]
34. Rekrut, V. (2019) Malovidomi storinky zhyttia M.V. Levytskoho na Kubani ta Pivnichnomu Kavkazi u1918 – 1920 rokakh. [Little-known pages of the life of M.V. Levitsky in the Kuban and the North Caucasus in 1918-1920]. *Kraieznavstvo. [Local history]*, 2, 50 – 56. [in Ukrainian]
35. Syniavska, L. (2009) Kooperatsiia – nezabutnii dosvid: z nahody 150-richchia z dnia narodzhennia «artilnoho batka» Mykoly Levytskoho. [Cooperation is an unforgettable experience: on the occasion of the 150th anniversary of the birth of the “father of art” Mykola Levitskyi]. *Informatsiyni visnyk Naukovoho tovarystva istorykiv-ahrarynykiv «Istoryko-ahraryni obrii». [Information bulletin of the Scientific Society of Agrarian Historians “Historical and Agrarian Horizons”]*, 7. [in Ukrainian]
36. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchych orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy [Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine]
37. *Ukrainskyi ahraryzm [Ukrainian agrarianism] (2021) (Ed.) S. Kornovenko. Cherkasy. [in Ukrainian]*
38. Vovchenko, V. (2007) Arkhivna spadshchyna i biblioteka Mykoly Vasylovycha Levytskoho (1859 – 1936) yak dzherelo z istorii ukrainskoho prosvitnytskoho rukhu kintsia XIX – 20-kh rokiv XX st. [The archival legacy and library of Mykola Vasyliovych Levitskyi (1859 – 1936) as a source for the history of the Ukrainian enlightenment movement of the late 19th – 20s of the 20th century]. *Bibliotechnyi visnyk. [Library Bulletin]*, 1, 36 – 41. [in Ukrainian]
39. Vovchenko, V. (2007) Arkhivna spadshchyna kooperatora, derzhavnogo i hromadskoho diiacha M. V. Levytskoho (1859–1936): istoriia, rekonstruktsiia, zmist [Archival heritage of the cooperator, state and public figure M.V. Levitskyi (1859–1936): history, reconstruction, content]. *Abstract of candi-date’s thesis. Kyiv. [in Ukrainian]*
40. Vovchenko, V. (2007) Spohady suchasnykiv pro M.V. Levytskoho yak istoryko-biohrafichne dzherelo z istorii kooperatsii v Ukraini naprykintsi KhIKh – na pochatku KhKh stolittia (za memuaramy osobovoho arkhivu). [Memories of contemporaries about M.V. Levitskyi as a historical and biographical source on the history of cooperation in Ukraine at the end of the 19th and the beginning of the 20th century (according to the memoirs of the personal archive)]. *Rukopysy ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy. [Manuscripts and book heritage of Ukraine]*, 11, 70 – 78. [in Ukrainian]
41. Vytanovych, I. (1964) Istorii ukrainskoho kooperatyvnogo rukhu. [History of the Ukrainian cooperative movement] Niu-York. [in Ukrainian]
42. Zhytkov, O. (2020) Formuvannia suspilno-politychnykh pohliadiv ukrainskoho kooperatora Mykoly Levytskoho v period 1890-kh – pochatku 1900-kh rokiv. [The formation of socio-political views of the Ukrainian cooperator Mykola Levitsky in the period of the 1890s - early 1900s]. *Litopys Volyni. [Chronicle of Volyn]*, 22, 25 – 30. [in Ukrainian]

Надійшла до редакції / Received: 15.03.2024

Схвалено до друку / Accepted: 29.05.2024

УДК 94:334.73:631.11(477-22)»18/19»]:929Левитський(045)
DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-31-Marochko>

Vasyl Marochko

Doctor of History, Professor, chief researcher of the Department of the History of Ukraine in the Second Half 20th century, Institute of History of Ukraine, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5664-7060>
e-mail: marochkovasyl56@gmail.com

Bibliographic Description of the Article: Marochko, V. (2024) The Cooperative Ideal of M. V. Levitsky as a 'Leader of the cooperative movement' – the Illusion of the Social Equilibrium. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 31, 107-113. (In Ukrainian). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-31-Marochko>

THE COOPERATIVE IDEAL OF M.V. LEVITSKY AS A 'LEADER OF THE COOPERATIVE MOVEMENT' - THE ILLUSION OF THE SOCIAL EQUILIBRIUM

Abstract. The purpose of the article is to highlight the life of the founder of the first agricultural artel in Ukraine, an outstanding Ukrainian cooperator, public figure Mykola V. Levytsky, who was called 'The leader of the cooperative movement' for his consistent promotion of the cooperative ideal in Ukrainian society in the second half of the XIX - early XX centuries.

The scientific novelty of the study is determined by the combination of historical and historiographical discourses in assessing the applied application of Levytsky cooperative ideas for the organizational and economic activities of peasants. The author reveals the original connection between the socio-political, educational, and state forms of individual participation of 'The leader of the cooperative movement' as well as his mental and worldview motivation. The socialist delusions of the 'Narodniks' were realized in Levytsky agricultural artels, but in those years they did not have the typical features of cooperative societies. The author sheds light on his "opposition" attitude to the Soviet government, especially in the late 20s of the twentieth century.

The research methodology is based on modern methods of biography, as well as classical scientific and historical technologies (historical and comparative, problematic and chronological, textual). The dynamism of social forms and political systems in the revolutionary years required a balanced application of the structural-functional approach, a critical attitude to the worldview and mental transformations of the individual, and their original dualism in everyday life.

The author's conclusions. The phenomenon of Levytsky agricultural artels was that they were the first forms of collective land cultivation, organization of joint work, and distribution of its results among the participants in production. For the first time, the folk ideal of social equality became a reality, demonstrating the advantages and disadvantages of "collective" farming. 'The leader of the cooperative movement' turned out to be a great dreamer and optimist who never betrayed his own understanding of the cooperative ideal.

Keywords: cooperation, agricultural artel, cooperative ideal, Central Rada, State Political Administration (SPA) of the Ukrainian Soviet Socialist Republic (USSR), Bolsheviks, Ukraine.

Василь Марочко

доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу історії України другої половини ХХ ст., Інститут історії України НАН України, м. Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5664-7060>
e-mail: marochkovasyl56@gmail.com

Бібліографічний опис статті: Марочко В. Кооперативний ідеал «артільного батька» М. В. Левитського: ілюзія соціальної рівноваги. *Український селянин*. 2024. Вип. 31. С. 107-113. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-31-Marochko>

КООПЕРАТИВНИЙ ІДЕАЛ «АРТІЛЬНОГО БАТЬКА» М. В. ЛЕВИТСЬКОГО: ІЛЮЗІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РІВНОВАГИ

Анотація. Метою статті є висвітлення життєвого шляху засновника першої в Україні хліборобської артілі, видатного українського кооператора, громадського діяча Миколи Васильовича Левитського, якого називали «артільним батьком» за послідовне просування кооперативного ідеалу в українському соціумі другої половини XIX – початку ХХ ст.

Наукову новизну дослідження визначає поєднання історичного та історіографічного дискурсів в оцінці прикладного застосування М. Левитським кооперативних ідей для організаційно-господарської діяльності селян. Виявлено самобутній зв'язок громадсько-політичної, просвітницької та державницької форм індивідуальної участі «артільного батька», його ментальна і світоглядна мотивація. Соціалістичні марення «народників» були реалізовані в хліборобських артілях М. Левитського, але у ті роки вони не мали типових ознак кооперативних товариств. Пролито

світло на його «опозиційне» ставлення до радянської влади, особливо наприкінці 20-х рр. ХХ ст.

Методологію дослідження становлять сучасні способи біографістики, а також класичні науково-історичні технології (історично-порівняльній, проблемно-хронологічній, текстологічній). Динамічність соціальних форм і політичних систем у революційні роки вимагала виваженого застосування структурно-функціонального підходу, критичного ставлення до світоглядних і ментальних трансформацій особистості, їхнього самотнього дуалізму у повсякденному житті.

Висновки. Феномен хліборобських артільей М. Левитського полягав у тому, що вони виявилися першими формами гуртового обробітку землі, організації спільної праці, розподілу її результатів між учасниками виробництва. Уперше народницький ідеал соціальної рівності став реальністю, продемонстрував переваги і недоліки «колективного» господарювання селян. «Артільний батько» виявився великим мрійником і оптимістом, який ніколи не зраджував власного розуміння кооперативного ідеалу.

Ключові слова: кооперація, хліборобська артіль, кооперативний ідеал, Центральна рада, ДПУ УСРР, більшовики, Україна.

Постановка проблеми.

Історично-біографічне дослідження не обмежується висвітленням повсякденного життя особи, а розглядає її комплексно. Соціальне оточення, сімейне виховання, культурно-освітній рівень, ментально-психологічний тип покоління, світоглядні переконання, якщо йдеться про особистість, також є автобіографічними. Вони пов'язують класичні сторони біографії людини, відтворюють її суспільний статус, а можливо і сенс самого життя. Символічне визначення «артільний батько» української кооперації, яке присвоїли у 1918 р. Миколі Васильовичу Левитському, засвідчило феномен його творіння – перших землеробських артільей на Херсонщині. Його «практикуючий соціалізм» був втіленням соціального ідеалу народників, але чи мав він виразні ознаки класичної кооперації?

Мета статті.

Мета статті зумовлена не ювілеєм М. Левитського, а історіографічною необхідністю, тобто виявленням спільного і відмінного стосовно артільної форми хліборобства і теорією та практикою кооперації. Чи існував між ними організаційно-господарський та соціальний зв'язок. Формування теорії та практики кооперативного руху має власну історію, відтак важливо дотримуватись її складових.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Для М. Левитського прикладна діяльність становила сенс особистого життя і головний пріоритет його соціально-економічної творчості. Він не займався теорією та історією української кооперації, тому не залишив фундаментальних академічних студій. Літературно-художнім увічненням історичного феномену хліборобських артільей була п'єса Івана Карпенка-Карого «Понад Дніпром». Письменник був в артільях, всіляко підтримував їх створення. Радянська історична наука не згадувала М. Левитського з політичних міркувань, тому що він її не підтримував, а був відданим прихильником самостійної та суверенної Української Держави. Сучасна українська історіографія повернула історичну пам'ять про непересічну особистість, висвітлила його організаційну діяльність¹, зафіксувала саму постать в «Енциклопедії історії України»². Маловідомі сторінки його біографії постають у монографії І. Фаренія про кооперативний рух в Україні другої половини ХІХ – на початку ХХ ст.³ Нові архівні документи про «артільного батька» виявила, опрацювала та захистила дисертацію В. Вовченко⁴.

Виклад основного матеріалу.

25 березня 2024 р. виповнилося 165 років від народження М. Левитського – «артільного батька», кооператора, послідовного прихильника громадського обробітку землі, державної самостійності України. Виховання, освіта і духовність поєдналися, вплинули на формування світоглядних основ і практичних дій народника-соціаліста М. Левитського. Виховання отримав у родині священика, здобув освіту в гімназії м. Біла на Холмщині, вивчав медици-

1 Марочко В. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). Київ: М.Р.Кots Publishing, 1995. 216 с.

2 Марочко В. Левитський Микола Васильович. *Енциклопедія історії України*. Т.6. Київ, 2009. С.82–83.

3 Фареній І. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття. Черкаси: Відлуння-Прес, 2008. 432 с.

4 Вовченко В. Архівна спадщина кооператора, державного і громадського діяча М.В.Левитського (1859–1936): історія, реконструкція, зміст: Автореферат дис... канд. іст. наук. Київ, 2007. 25 с.

ну в Московському університеті, але був звільнений за участь у студентських гуртках і демонстраціях. Юридичну освіту отримав у Харківському університеті 1885 р.⁵ Перспективна стартова можливість для формування службової кар'єри, але революційний романтизм, який охопив тоді інтелігенцію, спонукав його до іншого вибору.

Історичний феномен хліборобських артільей М. Левитського полягав у прикладному поєднанні соціалістичних ідей народників з їх реальним втіленням. Оригінальність форми гуртового господарювання не була визначальною, крім пальми першості, а сама спроба їх масового поширення в регіоні та загалом в імперії – виявилася токсичною для влади, але привабливою для селян і освічених людей. Письменник Микола Чернишевський намагався щось подібне відтворити через сон героїні роману «Що робити», а М. Левитський створив хліборобські артілі, організував селян, переконав їх у перевагах гуртового обробітку. І. Карпенко-Карий лише зафіксував цей унікальний для тих років соціальний феномен.

Перша артіль була створена 17 вересня 1894 р. у с. Федвар Олександрійського повіту Херсонської губернії, тобто 130 років тому. Селяни переживали спустошливі наслідки масового голоду, тому поблажливо поставились до ідеї гуртового обробітку землі. Ні М. Левитський, ні його спонсори, які поділяли наміри «артільного батька», не думали тоді про чистоту кооперативного ідеалу. Артіль не були конкурентами заможних селянських господарств і німецьких колоній. Вони вирішували конкретні соціально-економічні проблеми незаможних верств українського селянства. Микола Васильович вважав кооперацію – сестрою «нужди», а об'єднання селянських зусиль (засобів виробництва) відповідало організаційному принципу – «спілка-силка»⁶. Хліборобська артіль мала формальні ознаки гуртової співпраці (кооперації), але не була виробничим кооперативом за формою і змістом. Вона нагадувала товариство спільного обробітку землі, в якому добровільно і тимчасово усуспільнювалися засоби виробництва, власниками яких були селянські господарства. «Вся земля обробляється гуртом і сіється в гурт, – писав М. Левитський, – неначе одна нива одного хазяїна, а хазяїном усієї землі є вся артіль»⁷. Зазначена форма господарювання повністю відповідала товариствам спільного обробітку землі середини 1920-х рр. – ТСОЗам. Системна толока, тобто подвірна участь селян у виробництві зерна власним реманентом і тяглом, була звична для них. Зadowolняв також й «їдоцький принцип» розподілу гуртової продукції, тобто за кількістю душ у родині. Формування хлібофуражного балансу артілі (насіння, харчування, оплата кредиту) не викликало заперечень у селян, а також подвірне представництво на польових роботах дорослих працівників (своєрідний коефіцієнт трудової участі). Ознак кооперативного товариства виробничого типу фактично не існувало.

Для М. Левитського кооперативний ідеал був тоді уявним, який впливав з ідеалізації сімейно-трудоного укладу життя селянського двору («батьки живуть разом з жонатими дітьми»). Уповодж 1894 – 1902 рр. виникло 125 артільей хліборобського типу, ідейним натхненником яких став М. Левитський. Феноменальний «трудоий почин» додав авторитету і визнання «артільному батьку», але не грошей і слави у суспільстві, не кажучи про владу. Охранка стежила за його соціалістичними експериментами. Банки видавали кредит 175–200 руб. на артіль, а частину коштів жертвували добродійники⁸. Різничинна інтелігенція покладала надії на артілі, вбачала в них реалізацію своєї народницької мрії, але з роками зневірилися у власних намірах та діях. М. Левитський виголошував промови на міжнародних конференціях у Франції, Німеччині, Сербії, Італії, наполегливо працював у російських губерніях. Практичний селянин покладалася на власне господарство, а участь в артілі використав для його матеріального зміцнення. «Артільний батько», згадуючи про своє дітище, зазначав: «Немає кооперативної свідомості – є лише інтерес до одержання кредиту. Не кооперативна ідея ва-

5 Микола Васильович Левитський. *Сільський господар*. 1918. №7. С.1–3.

6 Левитський М. Про хліборобські спілки (артілі). *Сільський господар*. 1918. №3–4. С.5–10.

7 Там само. С. 7.

8 Микола Васильович Левитський. *Сільський господар*. 1918. №7. С.9.

бити людей, а можливість одержання позички»⁹. Нічого дивного, адже селянин обирав економічну перевагу гуртового обробітку, зважаючи на спілчанську кредитоспроможність. Він зрозумів раціональне зерно, а розмови про соціальну рівність, щасливу буденність в артілі відхилив. На перших порах, особливо в умовах скрути голодних років, селяни гуртувалися довкола артілі. У с. Федвар артіль розпочала з 52 дес. землі, а за три роки уже мала 170 дес. гуртового клину¹⁰. Господарства німців-колоністів мали 300 дес. і більше, тому артілі виглядали островками людської злагоди з тимчасовим соціальним статусом. Їх гуртувала бідність, злиденність, а не комерційний розрахунок.

Українська революція 1917 – 1921 рр. створила реальні умови для формування кооперативної системи. Фактично були створені кооперативні спілки галузевої кооперації – споживчої, кредитної, сільськогосподарської. Її теоретичні та організаційно-господарські основи плекали відомі учені й громадсько-політичні діячі в Україні: Михайло Туган-Барановський, Кость Мацієвич, Борис Мартос, Олександр Челінцев, Кость Маньківський, Павло Пожарський та інші. Ідея створення центральних українських кооперативних спілок постала на черговому з'їзді у Києві 1913 р.¹¹ «Артільний батько» знав про їхню громадсько-політичну діяльність, але надавав перевагу практичним діям, не переймався історично-теоретичними витоками кооперативного руху.

У буремні роки революції М. Левитський входив до складу Центральної Ради, працював у Департаменті землеробства, але для центральних кооперативних спілок зажив слави музейного артефакту. Він погодився з почесним званням «артільного батька», хоч і намагався бути помітним на політичному небосхилі. У своїх статтях просував ідею органічного зв'язку кооперативної системи з «фундаментом нового державного вільного життя нашої рідної матері України». Емоційно-пафосні статті кооператора розкривали його справжній внутрішній світ, тому тішився з того, що є «громадянином суверенної держави Української»¹². Щиро радів, що Україна нарешті позбулася «ярма, що душило її 264 роки», застерігав не довіряти майбутнім «московським царям-деспотам». Вони неминуче позбавлятимуть українців мови, культури, їхньої історії.

Політичні погляди М. Левитського опиралися на базові принципи українського самостійництва, основи суверенної національної держави. Вони сформувалися у роки революції, хоча передумови виникли раніше. Його обурювало те, що «партії російської демократії» не хотіли визнавати незалежність України, право українців «мати свою державу». Принцип добросусідства («жити зо всіма поруч в згоді добрій, як рівний з рівними») зумовлений гуманістичним впливом християнської моралі, вихованої з дитинства батьками. Січневий похід колишнього царського полковника і більшовицького поплічника Муравйова на Київ у січні 1918 р. не був проявом «добросусідства», адже від тортур і розстрілів загинуло чимало кооператорів.

Українська кооперативна громадськість не забула 40-річного ювілею М. Левитського. Потішила «артільного батька» публічними іменинами. Часопис «Сільський господар» опублікував розкішне фото ювіляра, розлогу біографію його творчого шляху¹³. У 1918 р. він належав до УПСР. Київ переходив з рук у руки різних владних режимів. Більшовицька політика воєнного комунізму зруйнувала справжню кооперацію, хоча її осередки чинили відчайдушний опір у 1920 р. М. Левитський вимушено змінював місце проживання.

На початку 1920-х рр., коли формувалася радянська кооперативна система в Україні, М. Левитський не потрапив до її організаторів. Не політична біографія завадила, адже серед фундаторів були представники Центральної Ради, «дрібнобуржуазних партій», старі коопе-

⁹ Там само. С.8.

¹⁰ Там само. С.11.

¹¹ Мацієвич К. З минулого сільськогосподарської кооперації. Українська сільськогосподарська кооперація з нагоди 10-ї річниці заснування «Централу». Збірник 1. Подєбради, 1926. С.26–48.

¹² Левитський Мик. Про хліборобські спілки-артілі. *Сільський господар*. 1918. №7. С.9–17.

¹³ Ювилей М.В.Левитського. *Сільський господар*. 1918. №7. С.31–32.

ратори. «Артільного батька» не запрошували до співпраці, але він не цурався своєї справи. У 1924 р. працював директором Смілянського кооперативного технікуму, спілкувався з друзями, кооператорами Києва, Харкова, займався літературною творчістю, але національно-патріотичного спрямування, тобто жив минулим задля майбутнього. Освітній рівень і життєвий досвід дозволяли адекватно сприймати політичну ситуацію.

Друга половина 1920-х рр. привнесла не лише товарне розмаїття непівського ринку, але й ідеї «зміновіхівства». Вони не мали публічного сплеску, але вплинули на духовну творчість літераторів, митців, викликали різні течії декадентського спрямування, навіть серед молоді. Органи державної безпеки уважно стежили за політичними настроями серед творчої інтелігенції та серед «колишніх», до яких належав і М. Левитський. ДПУ УСРР стежило за його пересуванням, розмовами, зустрічами, фіксувало заяви і висловлювання через широку мережу власних агентів. У 1925–1926 рр. почесний член Зінов'євського комітету УПСР жив у м. Зінов'євську. Активно спілкувався, їздив до Києва, Харкова, був «тісно пов'язаний з академіком Грушевським»¹⁴. У 1926 р. переїхав до Києва на постійне місце проживання, співпрацював з кооператорами, не полишав давнішньої ідеї розбудувати музей кооперації.

В архівних фондах СБУ збереглися щотижневі зведення Секретного відділу ДПУ УСРР, починаючи з 1927 р. і до кінця 1929 р. Вони упорядковані та опубліковані істориком Василем Даниленком. Джерело суб'єктивне, починаючи від його формування агентом і завершуючи поданням начальника Секретного відділу, але чекістам вдалося зберегти «речдоки», тобто тексти віршів, фрагменти закликів, листів, текстів довірливих розмов М. Левитського з агентами ДПУ, яких просто завербували. Вони передавали «живу» розмову, вважали висловлювання кооператора «антирадянськими шовіністичним віршами». Революційний дух колишнього народника прокинувся з новою силою. Агенти зафіксували, що «артільний батько» написав «Десять віх М. Левитського», тобто своєрідний політичний маніфест. Його ідеологічний лейтмотив простий і зрозумілий – кожен українець має усвідомити, що Україна повинна бути самостійною державою, дбати про неї, виховувати національний дух, розвивати культуру, мову, триматися подалі від Москви та орієнтуватися на Захід. Майже запозичив ідеї Миколи Хвильового, але подібні переконання були притаманні багатьом освіченим українцям. Академік Сергій Єфремов жив тоді подібними думками і настроями.

Наприкінці 1920-х рр. ДПУ активно «розробляло» справу СБУ, тобто вдалося до системного і масового терору проти української інтелігенції: одних вербувало в агенти, інших пресувало морально-психологічним катком, когось депортувало. Виявляється, що М. Левитський разом з сином придбали в оренду друкарську машинку, писали листівки, брошури, вірші. Зокрема, згадуються його вірші «Сусіди України», «Вільна Україна». Вони надсилали їх до Сибіру, Кубані, Курська, Воронежа. 12 квітня 1927 р., перебуваючи у Харкові, М. Левитський закликав до гуртування сил, опертя на середнє селянство. Для нього авторитетним і справжнім ватажком був С. Петлюра, а Микита Шаповал і Володимир Винниченко – демагогами, галасливим «блефом». Особисто знав багатьох українських партійно-радянських чиновників, серед яких було чимало «москвофілів». У зведенні 26 червня – 2 липня 1927 р. зазначалося, що М. Левитський запропонував створення усної газети «Радіо» для просування програмних положень власних віх. Він встиг передати їх 76 особам. Начальник Секретного відділу Валерій Горожанін, який у 1917 – 1919 рр. належав до партії українських есерів, вважав «доцільним арештувати і вислати» М. Левитського, але стримував його «похилий вік»¹⁵.

«Артільного батька» знало міжнародне кооперативне співтовариство, запрошували його на з'їзди. У 1927 р. він перебував у Стокгольмі, спілкувався з кооператорами-галичанами. Склалася дивна ситуація з дозволом на відрядження: «антирадянський елемент» виїхав до капіталістичної країни, яка дуже негативно поставилася до радянської делегації. Начальник

14 Українська інтелігенція і влада. Зведення Секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. / Упоряд. Василь Даниленко. Київ, 2012. С.79.

15 Там само. С.143.

СП ДПУ УСРР Карл Карлсон процитував висловлювання редактора газети «Радянський статистик» Бориса Гороховатського стосовно закордонної поїздки М. Левитського. Він зазначив, що «старого дурня купили», забезпечили пенсією і «возять закордоном, де він «представляє українську громадськість»¹⁶. Очевидно, редактор газети не знав про внутрішній світ «артільного батька», про його ставлення до радянського режиму. Після повернення зі Швеції М. Левитський виношував ідею переходу на латинський шрифт, писав листівки проти Москви, але під псевдонімом Мирон Запорожець.

У віршах М. Левитського постає етнічна і ментальна душа українця-патріота, любов до України, її історії, мови, культури, героїв козаків та славних гетьманів. Мали місце антисемітські мотиви. У нього простий принцип соціально-політичного відбору друзів і ворогів: «Хто наш брат, хто України лютий кат». Закликав не довіряти «брехливим словам» Москви, яка грабує, позбавляє селян хліба і життя¹⁷. Краще мати справу з Польщею, Заходом, ніж з Росією.

21 жовтня 1928 р. у Києві відсвяткували ювілей кооперативної діяльності Левитського. Влада дозволила, але за ним ретельно стежили каральні органи. У черговому зведенні ДПУ за 28 жовтня – 2 листопада 1928 р. зазначалося, що М. Левитський написав звернення до Максима Горького з національного питання. Відчайдушний кооператор втратив почуття страху, сподіваючись на вікові обмеження осіб, які підлягали більшовицькому терору. Розстрілювали не за віковими особливостями, а за рівнем політичної небезпеки заяв особи. Лист-вірш до М. Горького виявився не вигадкою чекістів. 23 листопада 1928 р. С. Єфремов записав до свого щоденника: «...по руках ходить віршоване «Письмо к Горькому»¹⁸. Отже, авторство «артільного батька» дуже вірогідне, якщо зважити не лише на зазначені обставини, але і на зміст віршованого послання пролетарському поету. Дуже розлогий поетичний документ – 24 куплети по чотири рядки у кожному. Перелік оціночних суджень доволі вагомий: втрата довіри до пролетарського поета, який продався більшовицькому режиму, страта політичних в'язнів на Соловках, «діяння мерзенних катів», панування лише «кривавого деспотизму», «самодержавні московські кати». Доволі притаманна для підпільної творчості М. Левитського риторика.

У березні 1929 р., коли арешти у справі СБУ набули масового характеру, чекісти заговорили про «політичну платформу кооператора Левитського». Він, судячи з повідомлень агентів, які безпосередньо контактували з ним, не полишив «антирадянських висловлювань», тому що вважав державну самостійність України своїм головним пріоритетом. Російські більшовики, на його переконання, знищили у роки «громадянської війни» 5 млн українців¹⁹. Восени 1929 р. «артільний батько» чекав арешту, але сподівався уникнути, бо позаяк владі буде «соромно перед закордоном». Сором – рідкісна морально-етична ознака, притаманна духовно багатим особам. Чекісти не знали сорому, бо не мали моралі, а її замінили інструкції, ідеологеми більшовизму. Літня людина, яка доживала віку, не дуже переймалася арештом. Він говорив тоді: «хай арештовують усіх українців, але самої ідеї державності України вони не арештують»²⁰. Промовистий висновок і доленосний, враховуючи нашу сучасну історію та агресивну війну Росії проти України. «Артільного батька» не арештували. Він помер у Києві 1936 р., а його прах спочиває на Байковому кладовищі.

Висновки.

Отже, узагальнюючи історичне дослідження життя і творчості М. Левитського, можна говорити про конкретні висновки. Хліборобські артільні 90-х рр. XIX ст., засновані подвижником кооперативної ідеї Миколою Левитським, не мали соціально-економічних та організаційно-технічних ознак кооперативних товариств. Вони належали до простих форм гуртового

¹⁶ Там само. С.180.

¹⁷ Там само. С.437.

¹⁸ Єфремов Сергій. Щоденники, 1923–1929. Київ, 1997. С.696.

¹⁹ Українська інтелігенція і влада... С.504.

²⁰ Там само. С.595.

обробітку землі, нагадуючи селянам розгорнуту толоку, яка була звичною для українського села. Феномен хліборобських артілей полягав у прикладному застосуванні народницької ідеї про соціальну рівність, яка могла постати у гуртовому (спільному) побуті на землі. Кооперативний ідеал, яким його вбачав «артільний батько», обмежувався «практикуючим соціалізмом» на землі, тобто спільною організацією сільськогосподарського виробництва, але без усупільнення релігійності, майна тощо. До появи першої артілі у с. Федвар нічого подібного не виникало. Микола Васильович був великим мрійником, переконаним ідеалістом, якому вдалося реалізувати власний задум. Він не був теоретиком кооперації, але її палким прихильником, який через реалізацію кооперативного ідеалу торував шлях до зміцнення соціально-економічних основ суверенної і соборної України.

References:

1. Vovchenko, V. (2007). Archivna spadshchyna kooperatora, derzhavnoho i hromads'koho dijacha M.V.Levyts'koho (1859–1936): istorija, rekonstrukcija, zmist. [Archival legacy of the cooperator, state and public figure M.V. Levitskyi (1859–1936): history, reconstruction, content]. *Candidate thesis*. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Jefremov, S. (1997). Shchodennyky, 1923–1929 [Diaries]. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Levyts'kyij, M. (1918). Pro khliborobs'ki spilky (artili). [About agricultural unions (artili)]. *Sil's'kyij hospodar. [Village owner]*, 3/4, 5–10. [in Ukrainian].
4. Mykola Vasylovych Levyts'kyij [Mykola Vasyliovych Levitsky] (1918). *Sil's'kyij hospodar [Village owner]*, 7, 1–3.
5. Levyts'kyij, M. (1918). Pro khliborobs'ki spilky-artili. [About agricultural unions-artili]. *Sil's'kyij hospodar*. 7, 9–17. [in Ukrainian].
6. Juvilei M. V. Levyts'koho.(1918). *Sil's'kyij hospodar. [Village owner]*, 7, 31–32. [in Ukrainian].
7. Marochko, V. (1995). Ukrains'ka seljans'ka kooperazija. Istoryko-teoretychnyj aspekt (1861–1919 rr.). [Ukrainian peasant cooperative. Historical and theoretical aspect (1861–1919)]. Kyiv. [in Ukrainian].
8. *Enzyklopedija istorii Ukrainy. [Encyclopedia of the history of Ukraine]* (2009). Kyiv, 6. [in Ukrainian].
9. Mazijevich, K. (1926). Z mynuloho sil's'kohospodarskoi kooperazii. *Ukrains'ka sil's'kohospodars'ka kooperazija z nahody 10-i richnyi zasnovannja «Zentralu»*. Zbirnyk 1. Podjebrady. [in Tchechoslovaquie].
10. *Ukrains'ka inteligenzija i vlada Zvedennja Sekretneho viddilu DPU USRR 1927–1929 rr. [Ukrainian intelligentsia and the government. Summary of the Secret Department of the DPU of the Ukrainian SSR 1927–1929]* (2012). Kyiv. [in Ukrainian].
11. Farenij, I. (2008). Kooperatyvnyj rukh u Naddniprojs'kij Ukraini v druhiy polovyni XIX – na pochatku XX stolittja. [The cooperative movement in Dnieper Ukraine in the second half of the 19th and early 20th centuries]. Cherkasy. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 28.05.2024

Схвалено до друку / Accepted: 05.06.2024

УДК 929.52(477.43-22Добровілля)»194/195»Федькова
DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-31-Fedkov>

Oleksandr Fedkov

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor, Head at Department of the Archival, Special Historical and Law Disciplines, Kamianets-Podilskyi I. Ohiienko National University, Kamianets-Podilskyi, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4835-9445>
e-mail: san.fedkov@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Fedkov, O. (2024). Social history of the peasant family of Pelagia Fedkova (mid-1940s - 1950s). *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 31, 114-125. (In Ukrainian). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-31-Fedkov>

**SOCIAL HISTORY OF THE PEASANT FAMILY OF PELAGIA FEDKOVA
(MID-1940S - 1950S)**

Abstract. The purpose of this article is to find out the social history of Pelagia Fedkova's family, a soldier's widow, a farmer from Dobrovillia village in Orynyn district, Kamianets-Podilskyi region (today – Kamianets-Podilskyi district of Khmelnytskyi region) in the mid-1940s –1950s.

The scientific novelty of the research follows the fact that, for the first time in historical science, the history of an “ordinary” person and her family was investigated in terms of communist experiments in a Ukrainian village after the Second World War.

Methodological basis. The article is based on the documents of the Fedkovs' Private Archive, in accordance with the original economic documents preserved by Pelagia Fedkova (1912–1997). This made it possible to use modern methodological tools of new social history and related areas of historical science (history of everyday life, microhistory, women's history, biography research, etc.), as well as general scientific methods of analysis and synthesis. Within research, the author followed the principles of scientific objectivity, historicism and systematicity.

Conclusions. The article contains unique biographical facts of P. Fedkova's family members and, at the same time, typical features of the social life of the Ukrainian peasantry, who faced difficult trials. The soldier's widow appeared to have had a disability from birth, but was forced to work as a poultry farmer on a collective farm. The “working days” were meagerly paid, but the collective farm worker repeatedly received moral encouragement from the economic and state institutions of the “workers' power”. The main income of the family budget was brought by the work of family members on the homestead farm. The author's calculations presented in the article clearly testify to the growth of the tax burden on the family in 1946–1953 and a significant decrease in taxes in the post-Stalin era. Based on the documents, the article at the micro level reproduces the woman's struggle in the conditions of famine in 1946–1947 as well as the total control of the communist state over the life of the peasantry. This paper proves that thanks to P. Fedkova's selfless work, her family managed to survive in the post-war period.

Key words: peasantry, communist state, new social history, Pelagia Fedkova.

Олександр Федьков

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри археології, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін, Кам'янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка, м. Кам'янець-Подільський, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4835-9445>
e-mail: san.fedkov@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Федьков О. Соціальна історія селянської сім'ї Пелагії Федькової (середина 1940-х – 1950-ті рр.). *Український селянин*. 2024. Вип. 31. С. 114-125. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-31-Fedkov>

**СОЦІАЛЬНА ІСТОРІЯ СЕЛЯНСЬКОЇ СІМ'Ї ПЕЛАГІЇ ФЕДЬКОВОЇ
(СЕРЕДИНА 1940-Х – 1950-ТІ РР.)**

Анотація. Мета цієї статті полягає в з'ясуванні соціальної історії сім'ї вдови військовослужбовця, селянки-колгоспниці с. Добровілля Орининського району Кам'янець-Подільської області (сьогодні – Кам'янець-Подільського району Хмельницької області) Пелагії Григорівни Федькової у середині 1940-х – у 1950-ті рр.

Наукова новизна результатів дослідження полягає в тому, що вперше в історичній науці досліджено історію «звичайної» людини та її родини в контексті епохи комуністичних експериментів в українському селі після Другої світової війни.

Методологічна основа. Стаття написана на основі комплексу джерел Приватного архіву Федькових, в основу якого покладено первинні економічні документи, що зберегла Пелагія Федькова (1912–1997). Це дозволило використати сучасний методологічний інструментарій нової соціальної історії та суміжних напрямів історичної науки (історія повсякденності, мікроісторія, жіноча історія, біографістика та ін.), а також загальнонаукові методи аналізу та синтезу. У науковому пошуку автор керувався принципами наукової об'єктивності, історизму та системності.

Висновки. Публікація містить унікальні життєписи членів родини П. Федькової і, водночас, типові риси соціального життя українського селянства, на долю якого випали важкі випробування. З'ясовано, що вдова військослужбовця мала інвалідність від народження, але змушена була працювати птахівницею на колгоспній фермі. Вироблені нею «трудодні» мізерно оплачувалися, однак колгоспниця неодноразово отримувала моральні заохочення з боку господарських і державних установ «влади трудящих». Основні доходи сімейного бюджету приносила робота членів сім'ї у присадибному підсобному господарстві. Наведені у статті авторські підрахунки наочно засвідчують про зростання податкового навантаження на родину в 1946–1953 рр. та суттєве зменшення податків у післясталінську епоху. На основі документів на мікрорівні відтворено жіночу зв'язку в умовах голодомору 1946–1947 рр. і тотальний контроль комуністичної держави над життям селянства. Доведено, що завдяки самовідданій праці П. Федькової її сім'я зуміла вижити в повоєнний період.

Ключові слова: селянство, комуністична держава, нова соціальна історія, Пелагія Федькова.

Постановка проблеми.

Українське селянство в хронологічному розрізі – тема, яка протягом другої половини ХІХ – початку ХХІ ст. була й залишається однією з головних у вітчизняній історіографії. Чимало публікацій присвячено його історії у десятиліття по закінченню Другої світової війни, коли відбувалися складні соціальні трансформації, пов'язані з політикою, соціально-економічними процесами, духовним життям. Водночас існує потреба в дослідженні історії різних соціальних груп, зокрема й тих, які утворилися внаслідок подій тієї війни. Насамперед мається на увазі категорія «вдови» – численна група соціально вразливих жінок, які втратили чоловіків і виконували різноманітні виробничі функції, вели домашнє господарство та самостійно виховували дітей. Практично відсутні публікації, які б стосувалися цієї проблеми на персональному рівні. Представниці цієї соціальної групи присвячена наша публікація.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Соціальна історія селянства України повоєнного десятиліття та доби «відлиги» знайшла відображення у великій кількості публікацій сучасних учених. Важливе значення при написанні статті мали дослідження, присвячені історії повсякдення та соціальній історії. У монографіях видавничої серії «З історії повсякденного життя в Україні» Інституту історії України «Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)» і «Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба» (відповідальний редактор обох праць В. Даниленко) глибоко та фахово висвітлені історіографічні, джерелознавчі та методологічні аспекти проблеми в підрозділах, написаних О.Удодом, О.Коляструк і Н.Лаас, та соціальні аспекти життя різних суспільних груп¹. Ці праці стали в нагоді при написанні соціальної історії сім'ї П. Федькової. Залучивши первинні документи сімейного архіву, автор прагнув відтворити унікальну історію однієї сім'ї. Водночас, використані дослідження вчених, які працювали на суміжному полі повсякденної історії, дозволили помітити деякі типові риси соціального життя². Для показу зв'язку між мікро- та макропроцесами в історії України середини 1940-х–1950-х рр. нами використано низку монографій, узагальнювальних праць³. Завдяки цьому вдалося показати соціальне життя звичайних людей в контексті епохи. Огляд існуючої історіографії засвідчив, що попри активну дослідницьку діяльність учених, вивчення соціальної історії на рівні однієї сім'ї ще не здійснювалися, у чому й полягає новизна цієї публікації.

1 Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.) / ред. В. М. Даниленко. НАН України. Інститут історії України. Кн. 2. Ч. 1–2. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. 351 с. (Серія «З історії повсякденного життя в Україні»); Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.) / ред. В. М. Даниленко: У 3-х частинах. Ч. 3. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. 336 с.; Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба / ред. В. М. Даниленко; ред.-упоряд. Н. О. Лаас. Київ: Інститут історії України, 2014. 697 с.

2 Даниленко В. Повсякденне життя українських селян у повоєнний період (1945 – 1953 рр.). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Київ: Ін-т історії України НАН України.* 2005. Вип. 9. С.3–16; Ковпак Л. Найближча історія: Україна 1945–2000 рр. Київ: Наш час. 2007. С.12; Рибак І. Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20 – початок 90-х рр., ХХ ст.). Київ: Рідний край, 1997. 165 с.; Рибак І. Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921–1991 рр.). Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000. 304 с.

3 Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). Київ: Альтернативи, 1999. 304 с. (Україна крізь віки. Т. 13); Баран В. Україна в першому повоєнному десятилітті 1946–1955. *Економічна історія України: Історико-економічне дослідження:* в 2 т. Київ: Ніка-Центр, 2011. Т. 2. С. 366–405; Даниленко В., Новохатько Л. Економіка України в добу десталінізації (1956–1965). *Економічна історія України: Історико-економічне дослідження:* в 2 т. Київ: Ніка-Центр, 2011. Т. 2. С. 406–456; Литвин В. Україна у першому повоєнному десятилітті (1946–1955). Київ: Видавничий дім «Лі–Терра», 2004. 240 с.; Перехрест О. Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище. Черкаси: ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2011. 668 с.

Важливою темою досліджень української історіографії є історія селянства; попри те, що вчені використовували та послуговуються різними методологіями, проблематика її досліджень не вичерпується. І те, що в сучасній вітчизняній історичній науці помітний рух до антропологічно орієнтованої соціальної історії – це є одним із свідчень все більшої її інтеграції в світову історіографію. При написанні статті автор використовував підходи нової соціальної історії, що цілком узгоджується з іншими напрямками досліджень – історією повсякдення, мікроісторією, біографістикою тощо. Оскільки питання життя людей в умовах повоєнної відбудови економіки в СРСР це значною мірою «жіноча історія», то запропонована стаття може розглядатися як «цеглинка» до історичної фемінології; потребує вивчення жіноча стратегія життя та виживання у повоєнні роки без ідеологічно забарвлених стереотипів радянської історіографії.

В основу публікації покладено документи Приватного архіву Федькових (далі – ПАФ), який складається з особистих документів членів сім'ї (паспорт, пенсійні посвідчення та най-більше – первинних економічних документів (зобов'язань на поставку державі сільськогосподарської продукції, платіжні повідомлення, квитанції про сплату податків та ін.)), які хронологічно охоплюють переважно 1945–1957 рр. Окрему групу документів складають довідки про інвалідність П. Федькової та довідки про направлення її в заклади охорони здоров'я для встановлення групи інвалідності⁴. Зазначені документи, загалом – 129, П. Федькова зберігала про всяк випадок до своєї смерті. Хоча вже давно минув час їхньої актуальності, але страх покарання за можливі заборгованості перед «робітничо-селянською державою» спонукав залишати їх в недоторканості. У поєднанні з іншими джерелами та науковою літературою вони уможливають написання соціальної історії сім'ї селянки-вдови П. Федькової. Відсутність джерел особового походження складає ваду корпусу джерел цієї статті; така ситуація характерна для «німої більшості» осіб тієї епохи, які не залишили після себе спогадів, щоденників, листів. Проте така недоречність частково компенсується завдяки доцільно поставленим запитанням до зазначених джерел і використанням усної історичних свідчень.

Виклад основного матеріалу.

Пелагія Федькова належала до чисельної соціальної групи повоєнної доби, яка ще слабо досліджена в історичній науці. Вона була вдовою червоноармійця, що загинув у Другій світовій війні. Її чоловік, Степан Федьков, розділив долю сотень тисяч щойно мобілізованих українців, які, без належного вишколу, озброєння та обмундирування, поповнювали бойові військові частини та як передчасно гинули⁵. У багатотомній «Книзі пам'яті України» повідомлялося, що він разом із ще двома односельчанами та однофамільцями Іваном і Панасом загинули у с. Богородичин Коломийського району Станіславської (тепер – Івано-Франківської) області 29 квітня 1944 р., менше ніж через місяць після мобілізації в Радянську армію⁶. Проте зазначена інформація є неточною; принаймні, дата загибелі не відповідає дійсності. У ПАФ збереглося три листи С. Федькова до дружини, які датовані липнем 1944 р., у двох із яких вказана дата написання – 16 і 29 липня⁷. І хоча зазначена неточність не вплинула на відтворення макроісторичних процесів – загального перебігу та результатів війни, проте для сімейної історії вона має принципове значення; для нащадків важливо знати, коли перервалося життя рідної людини в роки тієї світової катастрофи.

Про склад сім'ї Пелагії у повоєнний час свідчать дві довідки, видані виконавчим комітетом Приворотської сільської ради депутатів трудящих Орининського району Кам'янець-Подільської області, одна з яких від 16 липня 1953 р. для подачі в «Орининський Народний Суд» і друга від 25 квітня 1955 р. для надання в Орининський «райупомінзаг» (районний

4 Приватний архів Федькових. Папка 4. (далі – ПАФ. П. 4). Довідки про інвалідність П. Г. Федькової. 1940–1950-ті рр. 12 арк.

5 Рибченко Л. Радянські військові мобілізації на території України у 1941–1945 роках // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси: у 2-х кн. Київ: Наукова думка, 2010. Кн. 1. С. 311–312.

6 Книга пам'яті України. Хмельницька область: історико-меморіальне багатотомне видання в 10 т. Т. 5 : Місто Кам'янець-Подільський, Кам'янець-Подільський район. Хмельницький : Поділля, 1995. С. 606.

7 ПАФ. П. 2. Листи С. Д. Федькова до П. Г. Федькової. Арк. 1–3 зі зв.

уповноважений міністерства заготівель). До складу сім'ї Федькової Палагії Григорівни, 1912 року народження (р. н.), входили її мати – Яковишена Настя Ониськівна, 1888 р. н., син – Федьков Микола Степанович, 1935 р. н. і дочка Федькова Соня Степанівна, 1942 р. н.⁸ Мати, Н. Яковишена, як засвідчує пенсійне посвідчення, з 1 грудня 1947 р. перебувала на пенсії, отримуючи сорок карбованців грошового забезпечення⁹. У документі зазначалося, що вона має зв'язок із сільським господарством. Отже, сім'я складалася з матері-пенсіонерки та двох неповнолітніх дітей, тож дуже гостро стояло питання матеріального забезпечення життя родини.

Життя вдови військовослужбовця П. Федькової було важким. Згідно з «пенсійним посвідченням сім'ї військовослужбовця» № 804 від 13 серпня 1949 р., виданого Орининським районним відділом соціального забезпечення, на неї та двох неповнолітніх дітей держава виділяла сімдесят два карбованці утримання на місяць. Це були невеликі кошти, відтак П. Федькова працювала птахівницею спочатку у сільськогосподарській артіль «Ім. 8 березня» с. Добровілля, а після укрупнення – у колгоспі ім. Димитрова с. Привороття. У повоєнний час у подібній ситуації перебувала більшість селянських родин, які втратили чоловіка (батька); станом на 1 січня 1948 р. жінки склали 67,2 % відсотків всього працездатного населення колгоспів України¹⁰. Воднораз сім'я Федькових мала додаткові несприятливі обставини.

Пелагія народилася у бідній селянській родині з вродженою інвалідністю; в ПАФ зберігається вісім довідок «лікарсько-трудова експертних комісій» (ЛТЕК), що засвідчують це¹¹. Для прикладу, у довідці № 170039 від 19 серпня 1950 р., виданій Орининською ЛТЕК при районній поліклініці зазначалося, що вона визнається інвалідом другої групи з основним діагнозом «вроджений дефект лівої руки з наявністю різкої атрофії»¹². Здавалося, з таким діагнозом робота птахівниці на колгоспній фермі протипоказана. У зазначених документах містився підпункт «трудова рекомендація», в якому пропонувалися «умови та зразкові види праці». І справді, у трьох довідках зазначалося, що П. Федькова «працювати не може за станом здоров'я». В одному випадку члени ЛТЕК проявили уважність та емпатію до пацієнтки і зазначали, що «працювати не може за станом здоров'я, підлягає направленню на навчання (по якому профілю) та може бути пристосована до роботи» («Довідка серія Р № 170567» від 3.09.1951 р., видана ЛТЕК при поліклініці Орининського районного шпиталю)¹³. Однак реалізувати рекомендацію комісії, на мій погляд, було вкрай складно з двох причин: по-перше, без головної працівниці сім'я не могла прожити; мати-пенсіонерка та двоє неповнолітніх дітей не змогли б хоч якось існувати; по-друге, П. Федькова була малограмотною, оскільки в дитинстві могла відвідувати лише нетривалий час школу. Відтак, навіть при написанні власного прізвища вона допускала помилки.

У чотирьох інших довідках зазначалося, що П. Федьковій рекомендується «легка фізична праця»; та тричі – «доглядати за птахами», «виконувати роботу... на птахофермі»¹⁴. Припускаємо, що формальний підхід членів ЛТЕК зумовлювався також проханням самої П. Федькової, яка розуміла, що без її додаткової роботи у колгоспі сім'я вестиме напівголодне існування. Очевидно, що вдова військовослужбовця, мати двох неповнолітніх дітей, для їхнього утримання була вимушена важко працювати на птахофермі.

З'ясуємо побутові умови життя сім'ї вдови червоноармійця П. Федькової. Про її соціально-економічне становище засвідчувало страхове свідоцтво за 1945 р., в якому зазначено об'єкти страхування – хата, яка оцінювалася у 840 карбованців і корова-первістка – 500 карбованців; за зазначене майно селянка сплатила, відповідно, 7, 56 і 15 карбованців – загалом

8 ПАФ. П. 1. Паспорт, пенсійні посвідчення, довідки про склад сім'ї П. Г. Федькової. 1940-і – 1950-і рр. Арк. 4, 5.

9 Там само. Арк. 2, 2 а.

10 Перехрест О. Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище. Черкаси: ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2011. С. 448.

11 ПАФ. П. 4. Довідки про інвалідність П. Г. Федькової. 1940-і – 1950-і рр. 12 арк.

12 Там само. Арк. 3.

13 Там само. Арк. 4.

14 Там само. Арк. 3.

22 карбованців і 56 коп.¹⁵. Інше страхове свідоцтво від 8 квітня 1953 р. уможливило скласти уявлення про згадане житло Пелагії; будова належала до третьої, найнижчої категорії, була «дерев'яною, з невогнестійким дахом»¹⁶; іншими словами – звичайна крита соломною «мазанка». У схожих убогих умовах тоді проживали більшість українських сільських родин¹⁷.

Більшу частину свого робочого часу П. Федькова працювала на колгоспній птахофермі. У збережених «трудовах книжках колгоспника» за 1951 і 1952 рр. зазначався характер роботи, що виконувалася та кількість вироблених нею трудоднів. Першого року колгоспниця доглядала за гусьми, качками та качатами, а у квітні 1952 р., крім того, працювала у польовій бригаді¹⁸. За вісім місяців 1951 р. Пелагія виробила 234, 15 трудодні, а за сім місяців наступного – 198, 72 трудодні¹⁹ (обов'язковий мінімум трудоднів, встановлений комуністичною державою в УРСР, складав 120)²⁰. Зазначена робота, як засвідчують дослідження вчених, приносила у сім'ю мізерні заробітки²¹. «Селяни, по суті, – зазначає сучасна дослідниця Л. Ковпак, – працювали в колгоспах за «палички», тобто за позначку про відпрацьовані трудодні»²². Основні ж доходи вони отримували з присадибної ділянки.

Мати Пелагії, Настя Ониськівна, працювала в підсобному господарстві, а діти, Микола та Соня, випасали корову та допомагали обробляти присадибну ділянку. В одному з документів зазначалося, що остання складає 27 соток²³. Проте саме з особистого господарства колгоспників селяни постачали державі натуральні продукти за фіксованими цінами, сплачували грошові, продовольчий та інші податки, а також самі харчувалися. Саме підсобне домашнє господарство колгоспників дозволяло їм зводити кінці з кінцями. На цьому аспекті життя сім'ї П. Федькової зупинимось детальніше, оскільки він добре відображений у документах.

Відомо, що в повоєнні роки колгоспні трудодні забезпечували селянам лише 5 відсотків грошових доходів, а 95 % вони отримували від продажу продукції з присадибної ділянки²⁴. Головним покупцем продукції виступала держава, якій селяни зобов'язувалися продавати її за фіксованими цінами. Для прикладу, у перший мирний повоєнний рік, 1946-й, П. Федькова підписала «зобов'язання на поставку державі... по державних заготівельних цінах: молока базисної жирності 190 літрів». Зазначалися помісячні обсяги здачі (8 із 12 місяців) на Оринський молокозавод від мінімальних 6 літрів у лютому до максимальних 40 – у серпні²⁵. Попри голод, який охопив українське село, 20 грудня 1946 р. вона отримала зобов'язання поставити наступного року державі 95 літрів молока²⁶. Приймальні квитанції, що збереглися, засвідчують, що вона здала у квітні 1947 р. – 13, а у серпні – 54 літрів молока²⁷. Невиконання поставок розглядалось як суворий проступок. Втім, Пелагія розуміла, що для виживання сім'ї слід шукати додаткові шляхи здобуття продуктів харчування.

Відомо, що особи, які пережили голодомори, неохоче згадували про них. Деякі документи ПАФ засвідчують, що голод 1946–1947 рр. не оминув і сім'ю Федькових. Очевидно, представники влади розуміли, що частина селянських господарств неспроможна сплачувати обтяжливий сільськогосподарський податок. Місцеві керівники шляхом обстеження встановлювали сім'ї, які були нездатні його заплатити. Відтак П. Федькова отримала номерне по-

15 ПАФ. П. 3. Зобов'язання, довідки, квитанції, страхові свідоцтва. 1940-і рр. Арк. 1, 3.

16 ПАФ. П. 5. Документи з страхування (страхові свідоцтва, квитанції). 1950-ті рр. Арк. 8.

17 Рибак І. Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20 – початок 90-х рр.. XX ст.). Київ: Рідний край, 1997.

18 ПАФ. П. 7. Трудові книжки П.Г.Федькової. 1950-ті рр. 3 арк. Арк. 1, 1 а, 1 а зв., 2, 2 а, 2а зв..

19 Там само.

20 Баран В. Україна в першому повосенному десятилітті 1946–1955 // Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. Київ: Ніка-Центр, 2011. Т. 2.

21 Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба / ред. В. М. Даниленко; ред.-упоряд. Н. О. Лаас. Київ: Інститут історії України, 2014. С. 210–211.

22 Ковпак Л. Найближча історія: Україна 1945–2000 рр. Київ: Наш час, 2007. С.12.

23 ПАФ. П. 6. Зобов'язання, квитанції про сплату натуральних податків. Заява про неспроможність сплачувати податки. 1950-ті рр. Арк. 17 зв.

24 Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 2. К.: Темпора, 2013. С. 118.

25 ПАФ. П. 3. Зобов'язання, довідки, квитанції, страхові свідоцтва. 1940-і рр. Арк. 2, 2 зв.

26 Там само. Арк. 18, 18 зв.

27 Там само. Арк. 4, 19.

відомлення «Серія Б № 671619» від 25 липня 1947 р. за підписами завідувача райфінвідділом і старшого податкового інспектора, в якому зазначалося, що вона «повністю» звільнена від «с[ільсько]-г[осподарського] податку»²⁸. Зазначене не було гуманітарною акцією; воно лише засвідчувало розуміння представників влади, що з цієї зубожілої сім'ї вже нічого взяти.

Втім, голод щодня та щогодини нагадував про себе хліборобам. Але протестні настрої серед них не набули масового характеру²⁹ й мільйони українських селян, зокрема й П. Федькова, самостійно шукали порятунку. Протягом першої половини 1947 р. вона покинула роботу в колгоспі та разом з деякими іншими односельчанами рушила на заробітки до тоді ще не колективізованих господарств селян Тернопільщини (відстань від с. Доброволя до адміністративної межі з сусідньою областю, яка проходила по р. Збруч, складала близько 7 км), щоб здобути продукти для голодуючої сім'ї³⁰. Можливо неусвідомлено, Пелагія проявила стійкість людського духу, любов і віру, чим врятувала рідних від голоду та ймовірної смерті.

Проте у П. Федькової виникла інша проблема; її могли звинуватити в ухилянні від роботи в колгоспі. Про зазначену небезпеку засвідчував такий документ. Від імені сільськогосподарської артіль «Ім. 8 березня» с. Доброволя голова колгоспу та секретар видали «члену колгоспу Федьковій Пелагії Григорівні» довідку «в тому, що вона направляєтья в Орининську медкомісію на комісію для встановлення працездатності». Тут же вказувалася причина такого «направлення»: «Сама в колгоспі немає трудоднів». Зазначався також склад сім'ї: «стара мати 60 років та син 12 років і дочка 6 років»³¹. Керівництво колгоспу, звісно, знало про ситуацію в сім'ї П. Федькової. Відтак, щоб вберегти від можливого звинувачення в приналежності до категорії «паразитичних елементів» і висилки за межі республіки, спрямувало її на розгляд ЛТЕК. Звісно, вона отримала довідку про інвалідність, яка стала «охоронною грамотою» від можливих репресій комуністичної влади. А така небезпека тоді виглядала цілком реальною. 1947 р. виявився важким для багатьох; більше 40 тис. селян Кам'янець-Подільської і Житомирської областей не виробили обов'язкового мінімуму трудоднів. Чимало з них, зокрема й інваліди, розглядалися як «найбільш злісні і не виправні порушники трудової дисципліни». Згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р., вони підлягали виселенню за межі Української РСР³². Доля вберегла Пелагію та її родину від такої перспективи.

У 1948 р. українське село дуже повільно оговтувалося від наслідків голодомору. Сім'я П. Федькової відчула деякі поступки влади. У січні вона отримала зменшені зобов'язання на обов'язкову здачу молока, порівнянно з 1946 р. – 100 літрів (мінімально 4 літри у жовтні, максимум 18 літрів у липні)³³. У травні правління колгоспу прийняло постанову про надання за плату 1 крб і 50 коп. П. Федьковій центнера соломи³⁴. Звісно, такі послаблення не могли абияк поліпшити життя членів сім'ї.

У 1949 р. комуністична влада, очевидно, порахувала, що селянство отямалося від голоду, тож повернулася до жорсткого оподаткування. П. Федькова отримала платіжне повідомлення № 84 від 18 вересня 1949 р. за підписом завідувача райфінвідділом, яким повідомлялося, що на підставі закону «Про сільськогосподарський податок» вона повинна у грошовому виразі «сплатити сільгосподаток за 1949 рік у сумі 185 крб. 40 коп.». Зазначалися також терміни сплати³⁵. Чотири податкові квитанції від 14 і 19 серпня, 7 і 18 жовтня засвідчували про повну сплату Пелагією податку³⁶. Того ж року вона сплатила платіж за окладним страхуванням за

28 Там само. Арк. 5.

29 Повосення України: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.) / ред. В. М. Даниленко: У 3-х частинах. Ч 3. С. 10–17.

30 Ковпак Л. Найближча історія: Україна 1945–2000 рр. Київ: Наш час. 2007. С. 18; ПАФ. П. 3.Зобов'язання, довідки, квитанції, страхові свідоцтва. 1940-і рр. Арк. 6.

31 ПАФ. П. 3.Зобов'язання, довідки, квитанції, страхові свідоцтва. 1940-і рр. Арк. 6.

32 Баран В. Україна в першому повосенному десятилітті 1946–1955 // Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. Київ: Ніка-Центр, 2011. Т. 2. С. 39.

33 ПАФ. П. 3.Зобов'язання, довідки, квитанції, страхові свідоцтва. 1940-і рр. Арк. 7, 7 зв.

34 Там само. Арк. 8.

35 Там само. Арк. 11.

36 Там само. Арк. 13–16.

будівлю та корову у розмірі 22 крб. та 50 коп.³⁷. Загалом вона заплатила державі 207 крб. 90 коп. Натомість суспільство «відплатило» вдові військовослужбовця; 20 квітня 1949 р. правління колгоспу видало П. Федьковій 50 кг трини – дрібних решток соломи³⁸. Останні використовувалися селянкою для господарських потреб; вони додавались до глини для мазання хати.

У новому, 1950-му році, П. Федькова не мала жодних сподівань на покращення. Напередодні, 28 грудня, вона отримала «зобов'язання на поставку державі в 1950 році м'яса, молока, бринзи-сиру, яєць, вовни і шкірсировини» по державних заготівельних цінах. У документі деталізувалися цифри про кількість продукції та дати її поставки. Цікаво, що документ «на підставі ст. 4 постанови Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП (б) від 18 квітня 1949 р.» містив опцію «10% знижки/надбавки» норми поставок; у випадку П. Федькової, вдови та особи з інвалідністю другої групи, пропонувалося на 10 відсотків більше поставити продукції. Отже, вона зобов'язувалася поставити 44 кг м'яса, 220 л молока та 240 яєць. У документі містилося застереження: «За невиконання зобов'язання в зазначені строки Ви несете встановлену законом відповідальність»³⁹. Окрім натуральних податків, як засвідчує платіжне повідомлення від 20 серпня 1950 р., П. Федькова зобов'язувалася сплатити грошовий сільгосподаток у розмірі 206 крб і 44 коп.⁴⁰, що було на 21 крб 04 коп. або на 11 % більше, ніж минулого року. Податкові квитанції засвідчують про його сплату⁴¹. Єдиним полегшенням у 1950 р. стало звільнення від сплати «малосімейного податку»⁴². Загалом сім'я Пелагії Григорівни перебувала у стані крайньої економічної скрути та животіння.

У 1951 р. продовжилося підвищення податків, які сплачувала П. Федькова. Незважаючи на клопотання про звільнення від їхньої сплати (див. нижче – О. Ф.), наявні «приймочна квитанція» та «розрахункова книжка» засвідчують, що протягом року її господарство мало здати (і здавало) державі 110 л молока⁴³. Водночас у 2, 37 рази зріс грошовий сільськогосподарський податок, який П. Федьковій встановили у розмірі 490 крб 52 коп.⁴⁴. Наприкінці року, 8 грудня, вона також заплатила 20 крб «самообкладання»⁴⁵. Зазначений, за висловом історика С. Даниленка, «надподаток» давно втратив своє первісне призначення, коли наприкінці 1920-х рр. став ідеологічним прикриттям пограбування заможних селян⁴⁶. На початку 1950-х рр. «самообкладання» переслідувало винятково фіскальну мету. Пелагія була його жертвою, як і мільйони інших українських хліборобів.

У 1952 р. розмір натуральних зобов'язань домогосподарства П. Федькової перед державою повернувся на рівень 1950-го⁴⁷. Але величина сільськогосподарського податку знову виросла майже на 30% і склала 633 крб 32 коп.⁴⁸. Вона сплатила також 20 крб «самообкладання»⁴⁹. Про непомірність накладених податків на сім'ю Федькових засвідчує «квитанція до прибуткового ордеру» від 11 грудня 1952 р., у якій зазначалося, що син Пелагії, М. Федьков, повернув колгоспу ім. Димитрова с. Привороття 238 крб і 86 коп. дебіторської заборгованості⁵⁰. Можливо, що зазначена заборгованість перед колгоспом виникла у зв'язку з отриман-

37 Там само. Арк. 10, 12.

38 ПАФ. П. 3.Зобов'язання, довідки, квитанції, страхові свідоцтва. 1940-і рр. Арк. 17; Горбняк Т. В. Абетка бакотянина. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2020. С. 71.

39 ПАФ. П. 6.Зобов'язання, квитанції про натуральні податки. Заява про неспроможність сплачувати податки. 1950-ті рр. Арк. 1.

40 Там само. Арк. 4.

41 ПАФ. П. 8. Платіжні повідомлення, податкові квитанції про сплату грошових податків П. Г. Федьковою. 1950-ті рр. Арк. 1.

42 Там само. Арк. 2, 3.

43 ПАФ. П. 6.Зобов'язання, квитанції про натуральні податки. Заява про неспроможність сплачувати податки. 1950-ті рр. Арк. 8, 9.

44 ПАФ. П. 8. Платіжні повідомлення, податкові квитанції про сплату грошових податків П.Г.Федьковою. 1950-ті рр. Арк. 4, 5, 6, 7.

45 Там само. Арк. 8.

46 Даниленко С. Історичний феномен «самообкладання» селян (1927–1929): фіскально-класове походження над податку. *Український історичний збірник*. 2019. Вип. 21. С. 114–132.

47 ПАФ. П. 6.Зобов'язання, квитанції про натуральні податки. Заява про неспроможність сплачувати податки. 1950-ті рр. Арк. 10, 10 зв., 10 а.

48 ПАФ. П. 8. Платіжні повідомлення, податкові квитанції про сплату грошових податків П.Г.Федьковою. 1950-ті рр. Арк. 9, 10, 11.

49 Там само. Арк. 12, 13.

50 ПАФ. П. 6.Зобов'язання, квитанції про натуральні податки. Заява про неспроможність сплачувати податки. 1950-ті рр. Арк. 28.

ням грошей із каси господарства для сплати коштів за навчання у Підпилип'янській середній школі (про це далі, – О.Ф.).

Фінансові неспроможності сім'ї П. Федькової попереднього року, можливо, пояснюють, чому 1953 р. відбулася певна корекція натуральних поставок у бік їхнього зменшення. Згідно з нормою закону про «10% знижки/надбавки», по м'ясу та молоку, відповідно, П. Федькова мала здати державі 36 кг і 180 л, але залишалася незмінною норма по здачі яєць – 240 шт.⁵¹. Того року Пелагія також сплатила «надподаток» самообкладання у розмірі 20 крб⁵².

Ситуація кардинально змінилася для П. Федькової у 1954 р., що пов'язано з подіями загальнодержавного значення. У вересні 1953 р. відбувся пленум ЦК КПРС, присвячений проблемам розвитку сільського господарства. На ньому констатовалося про катастрофічне становище в галузі. За наступних п'ять років державні заготівельно-закупівельні ціни на сільськогосподарської продукції збільшилися втричі, а на окремі види продукції – в 5,5 – 8 разів, зменшилися норми поставок, змінилися підходи до останніх: запроваджувалися договори про контрахтування⁵³. Звісно, залишалася незмінної колгоспна система, міцно вмонтована в командну економіку. Зобов'язання П. Федькової перед державою у 1954 р. зазнали суттєвого зменшення. Згідно з новими підходами, скоротилися розміри поставки продуктів: вона мала здати 22, 5 кг м'яса, 67, 5 л молока та 75 шт. яєць⁵⁴. Окреме зобов'язання стосувалося картоплі, обсяг здачі якої встановили в 8,64 ц.⁵⁵ І хоча у колгоспників зростала економічна зацікавленість у поставках сільськогосподарської продукції державі, остання не відмовлялася від звичних адміністративних заходів. У документі зазначалося, що «виконання цього зобов'язання по здачі картоплі державі є першочерговим обов'язком кожного колгоспного двору і повинно бути проведено з перших зборів, причому навмисне невиконання зобов'язання каратиметься законом»⁵⁶. Суттєво зменшився, майже у 3,3 рази, розмір грошового сільськогосподарського податку, який сплачувала П. Федькова: він склав 192 крб і 37 коп.⁵⁷. І хоча в наступні 1956–1958 рр. його розмір знову виріс на третину, до 256 крб і 50 коп.⁵⁸ і залишилося сумнозвісне «самообкладання», та після багаторічного «податкового терору» комуністичної держави хлібороби все ж відчули деяке полегшення.

Зміна політики щодо селянства позитивно позначилася на становищі сім'ї Федькових, про що засвідчують два наступні документи, які до 1954 р. не зустрічалися в ПАФ: «помольна квитанція», видана П. Федьковій, що вона змолотила 240 кг зерна⁵⁹ та «квитанція прибуткового ордеру» про сплату 13 крб. 56 коп. за «помол разовий» (борошно грубого помолу) 125 кг пшениці, 58 кг кукурудзи та 83 кг жита⁶⁰. А вже наступного, 1955 р., Пелагія заплатила 40 крб 32 коп. за «помол питель» – 280 кг пшениці на пильоване (вищої якості) борошно⁶¹. Схоже, що вперше за багато років члени родини стали споживати вдосталь хліба.

Наведена статистика хоча й не повна, проте дає уявлення про соціальну історію сім'ї П. Федькової у другій половині 1940-х – 1950-х рр. Обтяжливі податки, накладені комуністичною державою на родину вдови військовослужбовця, зумовлювали животіння всіх її членів. Єдиний спосіб змінити ситуацію Пелагія вбачала у зверненні до органів «робітничо-селян-

51 ПАФ. П. 6.Зобов'язання, квитанції про натуральні податки. Заява про неспроможність сплачувати податки. 1950-ті рр. Арк. 12, 12 зв., 12 а.

52 ПАФ. П. 8. Платіжні повідомлення, податкові квитанції про сплату грошових податків П.Г.Федьковою. 1950-ті рр. Арк. 14.

53 Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.). Київ: Альтернативи, 1999. С. 83; Даниленко В., Новохатько Л. Економіка України в добу десталінізації (1956–1965) // Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. Київ: Ніка-Центр, 2011. Т. 2. С.427; Литвин В. Україна у першому повосенному десятилітті (1946–1955). Київ: Видавничий дім «Лі-Терра», 2004. С. 138–139.

54 ПАФ. П. 6.Зобов'язання, квитанції про натуральні податки. Заява про неспроможність сплачувати податки. 1950-ті рр. Арк. 16, 16 зв., 16 а.

55 Там само. Арк. 17, 17 зв.

56 Там само. Арк. 17, 17 зв.

57 ПАФ. П. 8. Платіжні повідомлення, податкові квитанції про сплату грошових податків П.Г.Федьковою. 1950-ті рр. Арк. 15.

58 Там само. Арк. 21, 22.

59 ПАФ. П. 6.Зобов'язання, квитанції про натуральні податки. Заява про неспроможність сплачувати податки. 1950-ті рр. 28 арк. Арк. 19.

60 Там само. Арк. 21.

61 Там само. Арк. 23.

ської влади». Перша така спроба зроблена нею ще у січні–лютому 1946 р., про що засвідчує збережений документ на папері, розміром 16 на 12 см, надірваний знизу. На першій сторінці містилася довідка, видана 19 січня 1946 р. про те, що вона «Визнана інвал[ідом] другої групи. Діагноз: вроджена атрофія лівої руки з різким порушенням функцій». Із тексту відповіді уповноваженого Наркомату заготівель УРСР по Орининському району, наданій на звороті, стає зрозуміло, що П. Федькова звернулася зі скаргою «про звільнення її господарства від поставок [державі сільськогосподарських продуктів] як сім'ю в[ійськово]/службовця»⁶². Надалі цитуємо відповідь посадовця мовою та орфографією оригіналу: «Решил гр-ки Ф. П. Г. представить справку из собеза о инвалидности [...] отка...»⁶³. Закінчення речення немає через пошкодженість документа, але не потрібно мати велику уяву, щоб зрозуміти: чиновник відмовив у клопотанні («отказать»).

Через п'ять років, 9 січня 1951 р., П. Федькова звернулася з заявою до Орининського раймінзагу (районного уповноваженого міністерства заготівель), про що засвідчує копія подання, написаного сином Миколою, з підписом заявниці. «Прошу Орининський раймінзаг, – зазначалось у ньому, – розглянути мою заяву в тому, що я інвалід другої групи. На моїм утриманні престаріла мати та двоє дітей. На мій господарський номер накладені непосильні поставки: м'ясо, молоко, яйце. Сплатити всі натуральні поставки я не в силах. А тому прошу розглянути мою заяву і звільнити мене від натуральних поставок»⁶⁴. Зазначене звернення, очевидно, також не мало наслідків. Таким чином спроби П. Федькової за допомогою звернень до органів влади обмежити непомірне податкове навантаження не дали очікуваного результату.

Про соціальний статус і становище селянської сім'ї П. Федькової засвідчують інші документи. Зокрема, сім'ї колгоспників не могли самостійно розпоряджатися навіть тією продукцією, яку самі виростили. Для прикладу, виконавчий комітет Приворотської сільської ради депутатів трудящих Орининського району 1 січня 1950 р. видав довідку «Федьковій Палагії Григорівній в тому, що с/рада дозволяє забити поросля для своїх власних потреб»⁶⁵. Очевидно, що видання такого дозвільного документу колгоспниці ставало можливим лише тоді, коли вона повністю виконала зобов'язання перед державою. Зазначена довідка засвідчувала тотальну залежність українського селянина від держави.

Водночас, трудова діяльність П. Федькової в колгоспі відзначалася представниками комуністичної влади неодноразовими моральними заохоченнями різними державними та господарськими установами. Збереглися «Почесна грамота», якою правління колгоспу імені Димитрова і «первинна партійна організація» нагородили її «за виконання високих соціалістичних зобов'язань, взятих на честь 40-річчя Великого жовтня» (6 листопада 1957 р.)⁶⁶. Раніше, у 1955 р., «Грамотою» відзначили П. Федькову «виконком районної ради депутатів трудящих та районний комітет Комуністичної партії України» «за досягнуті успіхи в розвитку поголів'я громадської худоби та підвищення її продуктивності в 1955 році»⁶⁷. Найвищою відзнакою птахівниці П. Федькової стала участь у «Всесоюзній сільськогосподарській виставці 1956 року» та нагородження медаллю учасника, про що засвідчує посвідчення № 215872 від 1 серпня 1956 р.⁶⁸ Проте її участь у виставці мала номінальний характер, оскільки за сімейних обставин вона не змогла поїхати до Москви.

Розглянемо інші аспекти життя сім'ї П. Федькової. Її діти, як вже зазначалося, були школярами. Микола навчався в Приворотській семирічній школі та, як засвідчує «Свідоцтво» про її закінчення від 18 червня 1950 р., отримував переважно оцінки «відмінно»; із п'ятнадцяти предметів лише знання з хімії, української, російської та іноземної мов оцінювалися

62 ПАФ. П. 4. Довідки про інвалідність П. Г. Федькової. 1940–1950-ті рр. Арк. 1.

63 Там само. 1 зв.

64 ПАФ. П. 6. Зобов'язання, квитанції про натуральні податки. Заява про неспроможність сплачувати податки. 1950-ті рр. Арк. 7.

65 Там само. Арк. 2.

66 ПАФ. П. 10. Нагороди (відзнаки) П. Г. Федькової. 1950-ті рр. Арк. 3.

67 Там само. Арк. 1.

68 Там само. Арк. 2.

на «добре»⁶⁹. Проте він лише через два роки вступив до десятирічки, оскільки завадила грошова скрута (навчання в старших класах здійснювалося на платній основі)⁷⁰. У 1952/1953 навчальному році він продовжив здобувати освіту в Підпилип'янській середній школі Орининського району⁷¹. Донька Соня навчалася спочатку в Добровільській початковій, а потім Приворотській семирічній школі. «Свідоцтво» про закінчення останньої засвідчило, що більшість предметів вона засвоїла на «задовільно»⁷². Причини слабкої успішності С. Федькової полягали не у відсутності здібностей, а в тому, що більшу частину свого вільного часу вона приділяла допомозі матері. Обоє дітей П. Федькової відзначалися «зразковою» поведінкою. У 1955 р. вони завершили навчання у школі: Микола – середній, а Соня 7-річній. Постало питання пошуку подальшої життєвої дороги дітей.

У 1950-ті рр. радянська влада агітувала молодь за участь у роботі на шахтах Донбасу. Навколо цього регіону створювався ідеалістичний ореол. Тоді неймовірною популярністю користувалася пісня «Спят курганы тёмные» у виконанні М. Бернеса, в якій романтизувалася важка шахтарська праця. Восени 1955 р. Микола з другом рушили в «оспіваний край». Як засвідчують записи у військовому приписному свідоцтві, 21 жовтня 1955 р. він знявся з обліку в Орининському райвійськоматі «по причині вибуття на роботу» і 31 жовтня став на військовий облік в м. Боково-Антрацит Ворошиловградської обл. (сьогодні – тимчасово окуповане м. Антрацит Луганської обл.)⁷³. Деталей про місце та характер роботи немає, але збереглася телеграма, відправлена з шахти 1/1 біс, що може засвідчувати про його роботу на цьому підприємстві⁷⁴. Проте реальність виявилася невідповідною радянській пропаганді, відтак «донецький епізод» виявився нетривалим; через п'ять місяців, 16 березня 1956 р., Микола знявся з військового обліку у зв'язку з виїздом у Хмельницьку область⁷⁵.

Можливою причиною від'їзду на батьківщину було також бажання продовжити навчання. І справді, влітку 1956 р. він вступив, як згодом розповідав, до військового училища, але не отримав офіційної згоди на навчання від матері (остання заявила, що потребує його піклування). Про цей епізод біографії М. Федькова засвідчує лише довідка, видана Приворотською сільською радою «для пред'явлення у ВУЗ»⁷⁶. Після цього Микола працював рахівником у колгоспі ім. Димитрова с. Привороття⁷⁷ і лише згодом став здобувати вищу освіту.

Пелагія Федькова перейшла на роботу в польову бригаду, щоб Соня стала працювати на її робочому місці, на птахофермі. Водночас донька допомагала матері по роботі в полі, яка тривала з ранньої весни і до пізньої осені, чи навіть початку зими.

Непритаманний для історичних праць структурний елемент: «замість епілогу». 1956 р. традиційно вважається переломним в історії України та СРСР: засудження сталінських репресій поклато край епосі тоталітаризму. Та для Пелагії таким став наступний, 1957 р. 3 березня відбулися вибори до місцевих рад, на яких її сина, Миколу Федькова, обрали «депутатом Приворотської сільської Ради депутатів трудящих Орининського району Хмельницької області»⁷⁸. На першій сесії сільської ради 22-річного чоловіка вибрали головою сільради. Здавалося, життя налагоджується: за роки поневірянь доля подарувала винагороду й спрацював «соціальний ліфт».

Проте наприкінці року сталася трагедія, яка назавжди залишила в серці Пелагії незагоєну рану. Донька Соня, допомагаючи матері по роботі в польовій бригаді у копанні буряків,

69 ПАФ. П. 11. Документи про освіту М. С. Федькова та С. С. Федькової. 1950-ті рр. Арк.1.

70 Плату за навчання у старших класах шкіл скасували у червні 1956 р. Див.: Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба / ред. В. М. Даниленко; ред.-упоряд. Н. О. Лаас. Київ: Інститут історії України, 2014. С. 190.

71 ПАФ. П. 9. Приписне свідоцтво, посвідка про обрання депутатом, довідки та ін. документи М. С. Федькова. 1950-ті рр. Арк. 1–3.

72 ПАФ. П. 11. Документи про освіту М. С. Федькова та С. С. Федькової. 1950-ті рр. Арк.2.

73 ПАФ. П. 9. Приписне свідоцтво, посвідка про обрання депутатом, довідки та ін. документи М. С. Федькова. 1950-ті рр. Арк. 4.

74 Там само. Арк. 6.

75 Там само. Арк. 4.

76 Там само. Арк. 5.

77 Там само. Арк. 7, 8.

78 Там само. Арк. 9.

застудилася і на Михайла, 21 листопада, захворіла на запалення легенів. Хвороба швидко прогресувала і 2 грудня 1957 р. у шістнадцятирічному віці вона померла ...

5 грудня 1956 р. у с. Привороття Орининського району, за державним розподілом, прибула на роботу бібліотекарем Віра Джемелінська, випускниця Канівського педагогічного училища (вчителька початкових класів, бібліотекарка) Черкаської області, уродженка с. Кропивна Золотоніського району Полтавської області (її батьки – Одарка Яківна та Антон Григорович). Микола Федьков і Віра Джемелінська покохали одне одного і 29 жовтня 1958 р. побралися. У них народилися діти: Наталія (1959), Олександр (1962) та Валентина (1968)... Розпочалася наступна сторінка сімейної історії.

Пелагія Федькова, проживши важке життя, відійшла в засвіти 25 червня 1997 року.

Висновки.

Отже, використавши сучасний методологічний інструментарій та проаналізувавши документи, які зберегла Пелагія Федькова (1912–1997), ми дослідили життя сім'ї вдови військово-вслужбовця, селянки-колгоспниці с. Добровілля Орининського району Кам'янець-Подільської області у середині 1940-х – 1950-ті рр. Маючи інвалідність від народження, П. Федькова вимушено, всупереч рекомендаціям ЛТЕК, працювала птахівницею на колгоспній фермі. Зазначена робота давала мізерні заробітки та моральні заохочення з боку господарських і державних установ, а основні надходження до сімейного бюджету були завдяки роботі членів сім'ї у присадибному підсобному господарстві. На основі численних первинних економічних документів показано зростання податкового навантаження на родину в період сталінщини та суттєве зменшення податків, починаючи з 1954 р. Документи сімейного архіву уможливили відтворити жіночу звитягу в умовах голодомору 1946–1947 рр. та тотальний контроль життя селянської сім'ї з боку комуністичної держави. Лише завдяки самовідданій праці П. Федькової вдалося перейти лихоліття та змогли вижити мама-пенсіонерка Настя та діти – Микола та Соня. У післясталінські часи доля не була прихильною до Пелагії, проте саме завдяки їй продовжилася історія роду. Описана історія містить унікальні та неповторні життєписи членів родини і, водночас, типові риси соціального життя українського селянства, на долю якого випали важкі випробування.

References:

1. Baran, V. & Danylenko, V. (1999) *Ukraina v umovakh systemnoi kryzy (1946 – 1980-i rr.)* [Ukraine in conditions of systemic crisis (1946-1980s).] Kyiv: Alternatyvy, 13. [in Ukrainian]
2. *Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia* [Economic history of Ukraine: Historical and economic research]. (2011) Kyiv: Nika-Tsentr. T. 2. [in Ukrainian]
3. Horbniak, T. (2020) *Abetka bakotianyna*. [Alphabet of Bakota resident]. Kam'ianets-Podilskyi: Aksioma. [in Ukrainian]
4. *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka*. [Ukraine of the 20th century: culture, ideology, politics]. (2005) Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 9. 3–16. [in Ukrainian]
5. Danylenko, S. (2019) *Istorychnyi fenomen «samoobkladannia» selian (1927–1929): fiskalno-klasove pokhodzhennia nadpodatku*. [The historical phenomenon of peasant «self-taxation» (1927–1929): the fiscal and class origin of overtaxation]. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*. [Ukrainian historical collection], 21, 114–132. [in Ukrainian]
7. *Knyha pam'iaty Ukrainy. Khmelnytska oblast: Misto Kam'ianets-Podilskyi, Kam'ianets-Podilskyi raion*. [Memory Book of Ukraine. Khmelnytskyi region: historical and memorial multi-volume publication] (1995). Khmelnytskyi: Podillia, 5. [in Ukrainian]
8. Kовпак, L. (2007) *Naiblyzhcha istoriia: Ukraina 1945–2000 rr.* [Recent history: Ukraine 1945–2000]. Kyiv: Nash chas. [in Ukrainian]
9. Kulchytskyi, S. (2013) *Chervonyi vyklyk. Istoriiia komunizmu v Ukraini vid yoho narodzhennia do zahybeli*. [Red challenge. The history of communism in Ukraine from its birth to its demise]. Kyiv: Tempora, 3. [in Ukrainian]

-
-
10. Lytvyn, V. (2004) Ukraina u pershomu povoiennomu desiatylitti (1946–1955). [Ukraine in the first postwar decade (1946–1955)]. Kyiv: Vydavnychiy dim «Li-Terra». [in Ukrainian]
 11. Perekhrest, O. (2011) Ukrainske selo v 1941–1945 rr.: ekonomichne ta sotsialne stanovyshe. [Ukrainian village in 1941–1945: economic and social situation]. Cherkasy: ChNU imeni Bohdana Khmelnytskoho. [in Ukrainian]
 12. Povoienna Ukraina: narysy sotsialnoi istorii (druha polovyna 1940-kh – seredyna 1950-kh rr.). [Postwar Ukraine: essays on social history (second half of the 1940s – mid –1950s)] (Ed.) V. M. Danylenko. (2010). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2 (Seriiia «Z istorii povsiakdennoho zhyttia v Ukraini») [in Ukrainian]
 13. Rybak, I. (1997) Sotsialna infrastruktura ukrainskoho sela: zminy, trudnoshchi, problemy (20 – pochatok 90-kh rr. XX st.). [Social infrastructure of the Ukrainian village: changes, difficulties, problems (20-early 90s of the 20th century)]. Kyiv: Ridnyi kraj. [in Ukrainian]
 15. Rybak, I. (2000) Sotsialno-pobutova infrastruktura ukrainskoho sela (1921–1991 rr.). [Social and household infrastructure of the Ukrainian village (1921–1991)]. Kam'ianets-Podilskyi: Abetka. [in Ukrainian]
 16. *Ukraina v Druhii svitovii viini: pohliad z XXI stolittia. [Ukraine in the Second World War: a view from the 21st century]* (2010). Kyiv: Naukova dumka, 1. [in Ukrainian]
 17. *Sotsialni transformatsii v Ukraini: piznii stalinizm i khrushchovska doba. [Social transformations in Ukraine: late Stalinism and the Khrushchev era].* (2014). (Ed.) V. M. Danylenko Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. [in Ukrainian]
 18. Pryvatnyi arkhiv Fedkovykh.

Надійшла до редакції / Received: 27.02.2024

Схвалено до друку / Accepted: 06.05.2024

УДК 930-051Гофман(438):374.72(477.8-22)»193»(045)

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-31-Yaremchuk>

Valentyna Yaremchuk

junior researcher, Department of Modern Ethnology, The Ethnology Institute of the National Academy of Sciences of Ukraine, Lviv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3445-3027>

e-mail: v_viktorivna@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Yaremchuk, V. (2024). The participation of Yakub Hoffman in the organization of the circle for raising the cultural level of the village at the Kremenets Lyceum. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 31, 126-132. (In Ukrainian). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-31-Yaremchuk>

THE PARTICIPATION OF YAKUB HOFFMAN IN THE ORGANIZATION OF THE CIRCLE FOR RAISING THE CULTURAL LEVEL OF THE VILLAGE AT THE KREMENETS LYCEUM

Abstract. The purpose of the study: to reveal the participation of Yakub Hoffman, an ambassador to the Polish Sejm, in the organization of a circle for raising the cultural level of the village at the Kremenets Lyceum (1937), to highlight his activities in the socio-political field and his views on peasantry.

The scientific novelty of the publication lies in the fact that for the first time the following sources were considered and introduced into scientific circulation: archival documents of the activity project of the circle; correspondence with Stefan Charnotsky curator of the Kremenets Lyceum; excerpts from shorthand notes of the ambassador's speeches.

The methodological basis of the article is the principle of historicism, systematicity and objectivity. When presenting the material, a problem-chronological approach was used. Special attention is paid to the methodology of working with archival sources. Based on the results of the developed source base, the general picture of functioning the circle was reproduced. The article mentions the availability of primary and secondary project documents. The analysis of these documents revealed the participation of Ya. Hoffman in its implementation.

Conclusions. Yakub Hoffman's professionalism as an educator was manifested in his ambassadorial activities. He understood that the policy of the government should be fair so as not to be exposed to the resistance of national minorities, the largest percentage of which was the rural population. During the sessions of the Sejm, Ya. Hoffman emphasized the importance of the education of peasantry. He took an active part in the educational program: initiated the creation of an educational group in the parliament; participated in writing the project of the organization of the circle for raising the cultural level of the village, the activity of which was implemented at the Kremenets Lyceum. The following components were prescribed in the program for the creation of the circle: determining of the goal, tasks; methodological guidelines for collecting and processing observations, delivering lectures, organizing seminars; load selection, which included 12 subjects; proposals regarding the teaching staff.

The views of Ya. Hoffman on the role of government in the peasant issue, recorded in archival materials, are still relevant today.

Key words: Yakub Hoffman, Stefan Charnotskyi, Poland, Volyn, Second Polish-Lithuanian Commonwealth, peasantry, Kremenets Lyceum, interwar period.

Валентина Яремчук

молодша наукова співробітниця, відділу етнології сучасності, Інститут народознавства НАН України, Львів, Україна

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3445-3027>

e-mail: v_viktorivna@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Яремчук В. Участь Якуба Гоффмана в організації гуртка з підвищення культурного рівня села при Кременецькому ліцеї. *Український селянин*. 2024. Вип. 31. С. 126-132. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-31-Yaremchuk>

УЧАСТЬ ЯКУБА ГОФФМАНА В ОРГАНІЗАЦІЇ ГУРТКА З ПІДВИЩЕННЯ КУЛЬТУРНОГО РІВНЯ СЕЛА ПРИ КРЕМЕНЕЦЬКОМУ ЛІЦЕЇ

Анотація. Мета: розкрити участь Якуба Гоффмана – посла до польського Сейму в організації гуртка з підвищення культурного рівня села при Кременецькому ліцеї (1937 р.), висвітлити його діяльність на громадсько-політичній ниві та погляди щодо селянства.

Наукова новизна публікації полягає в тому, що вперше розглянуто та введено до наукового обігу: архівні

документи проєкту діяльності гуртка; листування з куратором Кременецького ліцею Стефаном Чарноцьким; уривки зі стенографічних записок виступів посла.

Методологічною основою статті є принцип історизму, систематичності та об'єктивності. При поданні матеріалу застосовано проблемно-хронологічний підхід. Особливу увагу приділено методології роботи з архівними джерелами. За результатами опрацьованої джерельної бази відтворено загальну картину функціонування гуртка. У статті зазначено про наявність первинного і вторинного документів проєкту. При аналізі цих документів розкрито участь Я. Гоффмана в його реалізації.

Висновки. Професіоналізм Якуба Гоффмана як освітянина проявився в його посольській діяльності. Він розумів, що політика влади повинна бути справедливою, щоб не наражатися на опір національних меншин, найбільший відсоток яких складало сільське населення. Під час засідань Сейму Я. Гоффман акцентував увагу послів на необхідності навчання селянства. Він брав активну участь в освітянській програмі: ініціював у парламенті створення освітньої групи; долучився до написання проєкту організації гуртка з підвищення культурного рівня села, діяльність якого була реалізована при Кременецькому ліцеї. У програмі створення осередку було прописано такі складові: визначення мети, завдань; методичні вказівки щодо збору й обробки спостережень, проведення лекцій, організації семінарської роботи; підбір навантаження, яке включало 12-ть предметів; пропозиції щодо викладацького складу.

Зафіксовані в архівних матеріалах погляди депутата Я. Гоффмана на проблеми влади у селянському питанні є актуальними і сьогодні.

Ключові слова: Якуб Гоффман, Стефан Чарноцький, Польща, Волинь, Друга Річ Посполита, селянство, Кременецький ліцей, міжвоєнний період.

Постановка проблеми.

Якуб Гоффман – історик-краєзнавець, депутат польського Сейму, який пропагував ідеї поширення польської культури, водночас співпрацюючи з українцями для покращення їхньої освіти. Сутність проблематики цієї статті полягає в тому, що наявні знання не дають відповіді на питання про участь посла в освітянській програмі щодо організації осередку з підвищення культурного рівня села. Нововідкриті факти потребують наукового осмислення діяльності Я. Гоффмана з огляду на те, що вона розгорталась у фарватері національної політики Другої Речі Посполитої.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питання ролі Я. Гоффмана в організації гуртка з підвищення культурного рівня села при Кременецькому ліцеї не було темою окремого дослідження, однак згадки про участь ученого в цьому проєкті є в публікаціях В. Бусленка¹ та І. Скакальської².

Мета статті.

Мета статті – на основі архівних джерел розкрити участь Якуба Гоффмана – посла до польського Сейму в організації гуртка з підвищення культурного рівня села при Кременецькому ліцеї (1937 р.), висвітлити його діяльність на громадсько-політичній ниві та погляди щодо селянства.

Виклад основного матеріалу.

У 1935 р. Я. Гоффмана обрано послом до Сейму. Він був добре ознайомлений зі станом шкільництва на Волині, тому енергійно включився до роботи парламенту з питань освіти. З його ініціативи в парламенті було створено освітню групу. Під його редагуванням вийшов Проєкт положення про депутатську просвітницьку групу депутатів і сенаторів.

Документ складався з 8 пунктів: у 1-му зазначалася мета групи – взаємне ознайомлення з потребами та станом освіти, науки, культури і виховання в Польщі; згідно з 2-м, група поділялася на 7 секцій: загальної освіти, середньої освіти, професійно-технічної освіти, академічної освіти і науки, культури, освіти та у справах молоді, позашкільної освіти та ін.; у 3-му визначалося обрання президента, секретаря та голів окремих секцій загальними зборами; у 4-му йшлося про підготовку плану роботи секретарями секцій, призначення діловодів з окремих питань; у 5-му – про скликання пленарного засідання президентом групи для обговорення більш важливого питання; у 6-му – про доповідь голів окремих секцій на чергових засіданнях групи; у 7-му – про незалежність членів у прийнятті позиції з кожного питання відповідно до свого сумління; у 8-му – про забезпечення групою відповідними матеріалами освітніх комісій Сейму та Сенату³.

³ ДАРО. Ф. 160, оп. 1, спр. 17 («Устав дискуссионного клуба послов и сенаторов, проект устава парламентарной культурно-просветительной группы послов и сенаторов и протоколы общего собрания и заседаний парламентарной группы. 14 ноября 1935 г. – 18 января 1938 г.»), арк. 4.

Посол не приховував свого невдоволення занепадом освіти на Волині. Він наполягав, щоб у школах розповідали про культуру, історію рідною мовою, прагнучи надати освіті на Волині національного забарвлення⁴. Зокрема, в одному зі своїх виступів Я. Гоффман зазначав: «Завданням польського вчителя на Волині є зміцнення польського духу та усвідомлення наших забов'язань перед Республікою Польща. Завдання вчителя-поляка щодо непольського населення, а особливо щодо українського населення, полягає в тому, щоб створити максимально сприятливі умови для того, щоб дитина відчула в школі атмосферу доброзичливості та поваги до національної ідентичності. Зв'язок, який пов'язує психіку і свідомість цієї дитини з Польщею, має бути природним вираженням злиття національної свідомості з державною свідомістю громадянина Республіки Польща. Це станеться через його контакт із нашою культурою в її найкращому та найглибшому вираженні. Ця мета буде досягнута передусім тоді, коли вчитель суворо дотримуватиметься і сумлінно реалізуватиме вказівки чинної мовної та національної навчальної програми»⁵.

Важливими є погляди посла щодо проблеми влади, яка, на його думку, складається з двох факторів: сили та авторитету⁶. Сила – це завше фізичний авторитет влади. Головним же чинником повинен бути авторитет, заснований на справедливості. Я. Гоффман добре розумів, що соціальна політика уряду має бути досить виваженою, орієнтованою на тісно пов'язане з природою і землею селянство, яке складало 3/4 населення, тому що «найбільш чутливим до справедливості є селянин»⁷.

Під час засідань сейму Я. Гоффман акцентував увагу послів на необхідності навчання селянства, тому що цьому питанню приділялося недостатньо уваги. Можна припустити, що з цих причин він брав безпосередню участь у написанні проєкту організації гуртка з підвищення культурного рівня села.

Діяльність осередку була реалізована при Кременецькому ліцеї. Саме ця установа була обрана згідно із затвердженою резолюцією Союзу польської політичної думки про шкільні справи у Волині від 3 жовтня 1936 р. У п. 4 резолюції вказано, що заснований Тадеушем Чацьким Кременецький ліцей продовжуватиме справу свого засновника і у такий спосіб ставатиме дедалі глибшим і ширше випромінюючим центром польської культури на Волині⁸.

Із листування Я. Гоффмана, депутата парламенту Республіки Польща у Варшаві, з куратором Кременецького ліцею С. Чарноцьким дізнаємося про залучення посла до організації та реалізації цього проєкту.

Цікавим є те, що у листі від 24 лютого 1937 р. куратор звернувся до депутата з проханням надіслати депутатський матеріал щодо проєкту організації гуртка для обговорення на конференції, яка мала відбутися в першій половині березня⁹.

У листі-запрошенні від 15 квітня 1937 р. С. Чарноцький звернувся до Я. Гоффмана, покликаючись на свій лист від 24 лютого поточного року, із проханням приєднатися до конференції, яка повинна була відбутися 20 квітня у м. Кременці. Він також надіслав матеріали для обговорення¹⁰.

На цій установчій конференції проєкт було заслухано. У ньому відзначалося, що завданням гуртка є «прагнення до відпрацювання найважливіших шляхів, що ведуть до піднесення всієї культури в найширшому розумінні цього слова, тобто як духовної, так і господарчої»¹¹.

4 Скакальська І., Швалюк І. Освітянська інтелігенція Західної Волині та її роль у формуванні державницької еліти українського народу в міжвоєнний період XX ст. *Історія України, Наукові виклади*. 2014, 3. С. 28–31. URL: file:///C:/Users/pasic/Downloads/Mandriv_2014_3_7.pdf

5 ДАРО. Ф. 160, оп. 1, спр. 15 («Стенографические записи выступления Гоффмана Якуба в сейме в 1937–1938 годах. 16 февраля 1937 г. – 18 февраля 1938 г.»), арк. 14.

6 Там само. Спр. 26 («Проект организации кружка по повышению культурного уровня деревни, программа занятий кружка. 10 января 1936 г. – 29 декабря 1937 г.»), арк. 18.

7 Там само. Арк. 19.

8 ДАРО. Ф. 160, оп. 1, спр. 83 («Устав общества “З'єднання польської думки політичної на Волині”. 16 мая 1936 г. – 3 октября 1936 г.»), арк. 5–5зв.

9 Там само. Спр. 26, арк. 14.

10 Там само. Арк. 41.

11 Бусленко В. *Якоб Гоффман — посол до сейму*. Роде наш красний... Волинь у долях краян і людських документах. Луцьк: Вежа, 1996.

При перегляді архівних матеріалів ми відібрали для подальшого опрацювання та аналізу два зразки проєкту. Звірка виявила між ними певні відмінності.

Уперше проєкт для Кременецького ліцею «OGNISKO KULTURY WSI / Projekt dla Liceum Krzemienieckiego» був надісланий від імені Йозефа Халасінського – директора Національного інституту сільської культури. Інформація у ньому відтворена за такими змістовими розділами: 1. «Провідні ідеї та завдання осередку»; 2. «Соціально-культурні основи організації осередку»; 3. «Методи роботи»; 4. «Навчальна програма» (відтворена у 7 пунктах); 5. «Участь Національного інституту сільської культури» (у 3 пунктах)¹².

У п. 1 зазначалося, що осередок сільської культури мав би розвивати здатність і вміння бачити сільську культуру зсередини цієї спільноти, а саме – бачити, як існує культура села в сільській родині, у громаді. Згідно з п. 2, організація діяльності осередку повинна була реалізуватись у формі співіснування із селом: ішлося про розміщення учасників серед селянських родин у навколишніх селах, але на такій відстані, щоб вони могли сходитися на семінарські та лекційні заняття¹³.

Основний акцент у функціонуванні курсів робився на системності спостережень за селянськими родинами та участі в їхньому житті у поєднанні з лекціями (не більше 1–2 на день). Планування розкладу лекцій і семінарів потрібно було здійснювати відповідно до зайнятості учасників своїм побутом та їх участі у житті села. Також обґрунтовувалася необхідність надання вихідних.

При планомірній організації роботи осередку з добре підбраною командою кількість його учасників не мала би перевищувати 50–60 осіб¹⁴.

Розглянемо прописану в першому зразку проєкту роботи гуртка участь у ній Національного інституту сільської культури. Згідно з документом, ця установа забов'язувалася розробити інструкцію для учасників, які проживатимуть у селянських родинах, і призначити відповідальних співробітників інституту, які керуватимуть процесом спостереження та семінарами відповідно до заздалегідь узгодженої програми; дозволялася взаємодія у виборі інших керівників семінарів, у розробці правил співпраці між семінарами та у виборі команди доповідачів¹⁵.

Можемо припустити, що цей документ був загальною інструкцією, яка стала основою для розробки другого, удосконаленого зразка проєкту.

Деталізовану інформацію про функціонування осередку маємо в архівному документі «Ognisko Społecznej Pracy na Wsi», який був доопрацьований та відкорегований Я. Гоффманом.

Другий документ містив 8 розділів. У розділі I прописувались основна мета – служити потребам сільського життя шляхом розвитку сільських соціальних працівників – і завдання – прагнути виробити найдоцільніші шляхи покращення культури села. Згідно з розділом II, основна задача – зрозуміти характер середовища, психологічні властивості та емоційні елементи селянського суспільства; розвивати у слухачів здатність дивитися на проблеми села та його роль у Польщі не ззовні, а з точки зору селянина, як людини, члена родини, сусіда.

Про структурування організації роботи, яка проводилася взимку та впродовж кількох літніх тижнів (у форматі студентських зборів), читаємо у наступному розділі III: «1. Збір і обробка спостережень слухачів за навколишнім життям; 2. Лекції відповідальних за роботу; 3. Спільна семінарська робота»¹⁶.

Кожний із цих трьох етапів винесено у наступні розділи та конкретизовано. Наприклад, п. 1 розписаний у розділі IV. Збір і обробка відбувались: а) за темами, обраними спільно з

Т. 2. С. 272–273.

12 ДАРО. Ф. 160, оп. 1, спр. 26, арк. 15–17.

13 Там само. Арк. 15.

14 Там само. Арк. 17.

15 ДАРО. Ф. 160, оп. 1, спр. 26, арк. 17.

16 ДАРО. Ф. 160, оп. 1, спр. 26, арк. 39.

особами, які керують роботою осередку; б) на випадкові теми, обрані слухачем з урахуванням особистих інтересів, пов'язаних із місцевістю, де він проживає.

Студент був зобов'язаний упродовж зимового сезону вивчити не менше однієї теми з кожного предмета, з якого проводилася семінарська робота. Матеріали надсилалися керівникам і за результатами перевірки при наявності зауважень доповнювалися. Спостереження проводилися під керівництвом осіб, відповідальних за роботу. Також у проєкті прописувалися застереження щодо уникнення монографічних матеріалів, особливо не пов'язаних з темою¹⁷.

Згідно з п. 2, розписаним у розділі V, лекції повинні були проводитися в синтетичній формі, стисло, займати небагато годин стосовно широкої семінарської роботи.

Основні ідеї, які відображались у лекційному матеріалі (як і в семінарській та наглядній роботі): розуміння суспільних зв'язків сільського життя з життям різних верств суспільства, з життям і проблемами нації та держави; ознайомлення учасників з історичним процесом розвитку колективного сільського життя в минулому Польщі та досвідом відновленої соціальної та сільськогосподарської роботи в Польщі.

Продовженням лекцій була семінарська робота, для планування якої попередньо надавалися методичні вказівки. У п. 3, розписаному в розділі VI документа, зазначалась мета такого роду занять: пошук відповідних рішень для практичного життя на основі набутих слухачами знань і спостережень; визначення правильного ставлення до найбільш принципових для розвитку села питань; розробка методів і способів проведення конкретної соціальної роботи на селі¹⁸.

У розділі VII проєкту зазначалося, що програма курсу включатиме 12 предметів (натомість у першому зразку документа було лише 7): «Сутність і проблематика культури в цілому» (з урахуванням теорії розвитку та факторів розвитку), «Історичні та соціальні передумови розвитку культури різних верств у Польщі» (зокрема, порівняння культури села та міста), «Питання регіоналізму в культурі» (ілюстровано прикладами з Кременеччини та загалом Волині), «Форми і методи соціокультурної роботи» (ілюстровано прикладами роботи закладів культури Кременеччини та інших регіонів), «Роль селянства та інтелігенції в розвитку польської культури», «Соціологічні основи соціальної роботи на селі», «Реконструкція системи сільського господарства» (йшлося про роль держави, місцевого самоврядування та громадських організацій), «Робота Земельного Самоуряду щодо поліпшення сільського господарства», «Сільськогосподарські громадські організації», «Сільські кооперативи», «Інші громадські організації на селі», «Сучасний стан і динаміка сільських територій у Польщі».

В останньому, VII розділі, зазначено, що до кожного предмета керівники добирали бібліографію, на основі якої студенти поповнювали свої знання¹⁹.

Інформацію про корегування Я. Гоффманом проєкту діяльності осередку, про його зауваження та пропозиції стосовно предметів та їх керівників черпаємо з листування.

Важливо зазначити, що у листі від 14 травня 1937 р. С. Чарноцький звернувся до Я. Гоффмана (зважаючи на обіцянку останнього допомогти в організації Центру соціальної роботи на селі та брати безпосередню участь у його роботі) з таким проханням: «1. Прокоментувати порядок читання лекцій, розподіляючи їх на три роки за кількістю годин, які необхідно відвести на лекції та семінари з кожного предмета; 2. Запропонувати особисте викладання предметів на власний розсуд; 3. Висунути кандидатури доповідачів з інших предметів»²⁰.

Також у цьому листі С. Чарноцький обумовив фінансове забезпечення викладачів (7 злотих за годину роботи, з відшкодуванням витрат за проїзд (другим класом), повне харчування під час перебування на курсі) та тривалість літнього заїзду (від 5 липня до 7 серпня 1937 р.)²¹.

17 Там само. Арк. 39.

18 Там само. Арк. 40.

19 ДАРО. Ф. 160, оп. 1, спр. 26, арк. 49.

20 Там само. Арк. 47.

21 Там само. Арк. 49.

У листі-відповіді від 28 травня 1937 р. Я. Гоффман зазначив такі моменти: «1. Предмет «Сутність і проблематика культури в цілому» – вилучити з навчального плану програми задля уникнення зайвого теоретичного матеріалу для слухачів; 2. На предмет «Історичні та соціальні передумови розвитку культури різних верств у Польщі», запропонований доповідачем проф. Яном Бистроном (Варшава), відвести 25 годин, з них приблизно 10 під час першого літнього курсу; 3. Предмет «Питання регіоналізму в культурі» зняти з причин малої інформативності для слухачів і нездатності сформувані в них уявлення про внесок культури того чи іншого району-регіону. Водночас запропоновано референтом проф. Станіслава Лемпільського (Львів), якщо куратор вважає за доцільне зберегти цю тему. Кількість годин – 3. Натомість Я. Гоффман запропонував замінити поточну дисципліну на свій комплексний курс «Історія Волині з політичного погляду» (4 год.), «Історія Волині з культурного погляду» (6 год.) і «Волинь сучасна в демографічному плані» (3 год.). Усього про Волинь передбачалося 13 годин, з них перші 10 на першу ставку і 3 на другу; 4. Доручити курс про форми і методи суспільно-культурної роботи доповідачеві п. Кобилінському, а курс про жіночу працю п. Чарноку з Кременця; 5. Курс «Роль селянства та інтелігенції в розвитку польської культури» доручити п. Соляражеві; 6. Курс «Соціологічні основи соціальної роботи на селі» доручити проф. Халасінському. У п. 7. запропоновано до висвітлення наступні питання: а) правові питання в сільському житті; б) духовна та мистецька культура (п. Черняк – 5 год.); в) культура побуту (п. Каспржак)»²².

На завершення керівник висловив вдячність панові послу за постійну співпрацю з ним у цьому питанні та постійне спілкування особисто і письмово. Це є показником значного авторитету Я. Гоффмана в наукових колах освітніх осередків міжвоєнної Волині.

Результати опрацювання стенографічних записів виступів посла дозволяють скласти достатньо повне враження про солідарність Я. Гоффмана, яка простежується у його політичній і громадсько-культурній діяльності. У своїх рішеннях він проявляв гуманність і філософічність. Читаючи ці стенограми, розуміємо, що це була непересічна особистість в історії міжвоєнної Волині, дії та рішення якої були зумовлені мирними переконаннями. На підтвердження цих слів процитуємо уривок звернення посла до Сейму: «Пам'ятаймо, однак, що якою б не була доля, залежить від нашої волі, і ми досягнемо миру, порядку та єдності в нашому світі. Якщо ми прагнемо цього, ми досягнемо своєї мети, якщо не дозволимо нашій розділеній і незрозумілій волі блукати в химеричних і суперечливих пошуках, якщо зуміємо спрямувати її туди, де вже чотири покоління світить велика мета – право людини і громадян»²³.

Депутат Я. Гоффман був виважений у своїх рішеннях, до прийняття яких підходив із відповідальністю, виявляючи риси видатного діяча.

Висновки.

Професіоналізм Якуба Гоффмана як освітянина проявився у його посольській діяльності. Він розумів, що політика влади повинна бути справедливою, щоб не наражатися на опір національних меншин, найбільший відсоток яких складало сільське населення. Під час засідань Сейму Я. Гоффман акцентував увагу послів на необхідності навчання селянства і сам брав активну участь в освітянській програмі: ініціював у парламенті створення освітньої групи; долучився до написання проєкту організації гуртка з підвищення культурного рівня села, діяльність якого була реалізована при Кременецькому ліцеї. У програмі створення осередку було прописано наступні складові: визначено мету і завдання; подано методичні вказівки щодо збору і обробки спостережень, проведення лекцій, організації семінарської роботи; укладено навантаження, яке включало 12 предметів; надані пропозиції щодо викладацького складу.

Зафіксовані в архівних матеріалах погляди депутата Я. Гоффмана щодо проблем влади у селянському питанні є актуальними і сьогодні.

²² ДАРО. Ф. 160, оп. 1, спр. 26, арк. 47.

²³ ДАРО. Ф. 160, оп. 1, спр. 15, арк. 14.

References:

1. Buslenko, V. (1996). Yakob Hofman — posol do seimu. [Yakob Hoffman is an ambassador to the Diet]. *Rode nash krasnyi... Volyn u doliakh kraian i liudskykh dokumentakh. [Our dear family... Volynin the destinies of the regions and human documents]*. Lutsk: Vezha [In Ukrainian].
2. Skakalska, I. & Shvaliuk, I. (2014). Osvitianska intelihentsiia Zakhidnoi Volyni ta yii rol u formuvanni derzhavnytskoi elity ukrainskoho narodu v mizhvoienni period XX st. [The educational intelligentsia of Western Volyn and its role in the formation of the state elite of the Ukrainian people in the interwar period of the 20th century]. *Istoriia Ukrainy, Naukovi vyklady. [History of Ukraine, Scientific presentations]*, 3, 28–31. [In Ukrainian].
3. DARO. F. 160. op. 1. spr. 17, 83 ark. Ustav diskussionnogo kluba poslov i senatorov, proekt ustava parlamentarnoi kulturno-prosvetitelnoi gruppi poslov i senatorov i protokoli obshchego sobraniya i zasedanii parlamentarnoi gruppi. 14 noyabrya 1935 g. – 18 yanvarya 1938 g. [Charter of the discussion club of ambassadors and senators, draft charter of the parliamentary cultural and educational group of ambassadors and senators and minutes of the general meeting and meetings of the parliamentary group. November 14, 1935 – January 18, 1938]. [In Polish].
4. DARO. F. 160. op. 1. spr. 15, 125 ark. Stenograficheskie zapisi vistuplenii Gofmana Yakuba, v seime 1937–1938 godakh. 16 fevralya 1937 g. – 18 fevralya 1938 g. [Verbatim recordings of Hofmann Jakub's speeches in the Sejm of 1937–1938. February 16, 1937 – February 18, 1938]. [In Polish].
5. DARO. F. 160, op. 1, spr. 26, 77 ark. Proekt organizatsii kruzha po povisheniyu kulturnogo urovnya derevni, programma zanyatii kruzha. 10 yanvarya 1936 g. – 29 dekabrya 1937 g. [A project for organizing a circle to improve the cultural level of the village, a program for the circle. January 10, 1936 – December 29, 1937]. [In Polish].
6. DARO. F. 160, op. 1, spr. 83, 10 ark. Ustav obshchestva «Z'ednochene polskei misli politichnei na Volinyu». 16 maya 1936 g. – 3 oktyabrya 1936 g. [Charter of the society “Zednochenye Polish thoughts more politically in Volyn.” May 16, 1936 – October 3, 1936]. [In Polish].

Надійшла до редакції / Received: 09.04.2024

Схвалено до друку / Accepted: 24.05.2024

УДК 94 (477) (08)
У – 45

ISSN 2413-8142 (Print)
ISSN 2788-5364 (Online)
DOI: 10.31651/2413-8142-2024-31

Наукове видання
УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН

ВИПУСК 31
(Збірник наукових праць)

Відповідальна за випуск – Ю. Г. Пасічна
Комп'ютерна верстка – А. І. Берестовий

Український селянин: зб. наук. праць / За ред. С.В. Корновенка. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2024. – Вип. 31. – 133 с.

Матеріали пропонованого увазі читачів збірника наукових праць охоплюють широке коло питань із аграрної історії. Авторами статей розкрито різні аспекти з історії селянства за умов соціокультурних, соціально-економічних та суспільно-політичних трансформацій ХІХ – ХХІ ст.; належну увагу приділено методологічним, історіографічним та джерелознавчим аспектам аграрної історії; аграрній історії в іменах тощо.

Видання збірника наукових праць сприяє ґрунтовному вивченню аграрної історії.

Для науковців, викладачів, здобувачів освіти, широкого кола фахівців гуманітарного профілю і всіх, хто цікавиться аграрною історією.

Підписано до друку 20.06.2024. Формат 84x108/16. Гарнітура Таймс.
Папір офсет. Ум. друк. арк. 12,3. Тираж 300 прим.
Надруковано з оригінал-макету:
ПП Чабаненко Ю.А. Свідоцтво про внесення
до Державного реєстру видавців серія ДК № 1898 від 11.08.2004 р.
Черкаси, вул. О. Дашкевича, 39; тел.: (0472) 45-99-84; E-mail: office@2uppost.com